

Joshua
Rubenstein

SZTÁLIN

UTOLSÓ NAPJAI

Fordította
Turi Márton

Joshua
Rubenstein

EURÓPA
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2017

SZTÁLIN

UTOLSÓ NAPJAI

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Joshua Rubenstein
The Last Days of Stalin
Yale University Press, New Haven and London, 2016
Copyright © 2016 Joshua Rubenstein

Hungarian translation © Turi Márton, 2017

Borítófotó © Shepard Sherbell /CORBIS SABA/
Corbis via Getty Images

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Számos kollégámnak és barátomnak tartozom köszönettel jelen kötet elkészítéséhez nyújtott segítségükért. Különösen hálás vagyok Heather McCallumnek, szerkesztőmnek a londoni Yale University Pressnél, aki figyelmembe ajánlotta a projektet. Mindvégig megbízható barátom és támogatóm volt, határozott, segítőkész és higgadt maradt, miközben keresztülvágтам magam a történelmi események és a kézirat jelentette kihívások sűrűjén. Ügynökeim, Robin Straus és Andrew Nurnberg szintén kiváltképp ösztönzően hatottak rám azokban a pillanatokban, mikor azon tűnődtem, képes vagyok-e szétszálazni, hogy mit is kell elmondanom, és hogyan is jutok el odáig.

A Harvard Egyetem Orosz és Eurázsiai Tanulmányok Davis Központjánál, amely három évtizeden át volt szellemi otthonom, megannyi kollégám biztosította számomra a kellő útmutatást és támogatást. Munkám során Mark Kramer figyelemre méltó ismereteire támaszkodhattam a korszak dokumentumait és történelmi irodalmát illetően; emellett kéziratom türelmes és éleslátó olvasójának is bizonyult. Hugh

Truslow, a Davis Központ gyűjteményének könyvtárosa mindig kész volt a segítségemre sietni, ha egy homályos kötet nyomára kellett bukkannom, vagy ha nem leltem utamat az online archív anyagok útvesztőjében. Ő és a Harvard Widener Könyvtárának más munkatársai elengedhetetlen segítséget nyújtottak bibliográfiai kutatásaimhoz.

Mikor belevágtam ebbe a projektbe, Kimberly St. Julian kutatási asszisztensként volt segítségemre, Sydney Soderberg pedig dokumentumok felderítésében az abeline-i Dwight D. Eisenhower Presidential Libraryben. Mindkettőjük segítségét szeretném megköszönni.

David Brandenberger a Richmond College-nál első kollégáim között volt, akiket felkerestem, mikor azon morfondíroztam, miképp állítsam össze könyvemet a Sztálin halálát övező eseményekről; visszajelzéseit és bátorítását mindig örömmel vettem. Maxim Shraye a Boston College-nél szintén hasznos ötletekkel és inspirációval szolgált. Régi barátom, Boris Katz volt olyan kedves, hogy elolvasta a kézirat egyes részeit, és mint mindig, őszinte és mélyreható kritikával szolgált.

Szeretnék továbbá köszönetet mondani Szergej Nyikitics Hruscsovnak, aki kutatásaim kezdetén vendégül látott otthonában a Rhode Island-i Cranstonban. Nagy hasznomra váltak beszélgetéseink az apjáról, valamint az 1953 márciusának sorsdöntő napjai során szerzett személyes emlékeiről. Tatyjana Janklevics is megosztott velem egy erőteljes történetet édesanyja, Jelena Bonner életéből, aki majdnem az orvosper egyik áldozatává vált. Jonathan Brent kiterjedt gyűjte-

ményéből megannyi dokumentumot rendelkezésemre bocsátott az orvospcrral kapcsolatban.

Végezetül álljon itt feleségem, Jill Janows és fiunk, Ben neve, akiknek el kellett viselniük újabb mélymerülésemet a szovjet történelem óceánjába, amely megkövetelte, hogy éjjel-nappal könyvtárak és dolgozószobám zárt ajtóit mögé vonuljak. Türelmes szeretetük továbbra is legfőbb érzelmi támaszom.

BEVEZETÉS

Joszif Sztálin összeomlására és halálára középkort idéző vádaskodások közepette került sor. 1953 márciusát írtunk. A Kremlt áthatotta az elnökség tagjai ellen irányuló újabb, széles körű tisztogatás miatti félelem. Fennállt annak veszélye, hogy az áruló zsidó orvosokkal szemben meghirdetett nyilvános hadjárat az egész szovjet zsidóságot elnyeli. A Nyugattal kapcsolatos feszültségek egyre aggasztóbb mértéket öltöttek: Koreában változatlanul, immár három éve háború dúlt, míg a megosztott Németországban amerikai és szovjet katonák néztek egymással farkasszemet. Mindemellett a Dwight David Eisenhower elnök és John Foster Dulles külügyminiszter vezette új amerikai kormány annak feltett szándékával lépett hivatalba ugyanczen év januárjában, hogy „visszaszorítják” a kommunizmust – hogy aztán Sztálin örököseivel és nem várt reformok sorával szembesüljenek.

Sztálin régi bajtársainak határokon belül és kívül egyaránt súlyos dilemmák sokaságával kellett szembenézniük. Tisztában voltak vele, hogy a Gulag rabjainak egy részét szabadon kell bocsátani, vissza kell vonniuk az orvosper vádjait, vala-

mint magasabb életszínvonalat kell biztosítaniuk a lakosságnak. Mindezek mellett különféle engedményeket is felajánlottak a Nyugatnak egy drámai „békeoffenzíva” keretein belül, amely újrakezdett, komoly téttel bíró tárgyalásokat is magában foglalt a koreai harcok beszüntetéséről, valamint az európai feszültségek enyhítéséről, beleértve azokat a kelet-európai szatellitországokat, ahol Sztálin szélsőséges politikája a kommunista vezetéssel szembeni általános elégedetlenséghez vezetett.

Legfőbb aggodalmukat mégis a hatalom megőrzése jelentette. Sztálin olyannyira meghatározta az ország életét, hogy halála a zavarodott gyász elképesztő mértékű kiáradását idézte elő. „Sztálin ott lakozott mindannyiunkban, akár a kalapács és a sarló az elménkben” – fogalmazta meg az író Andrej Szinyavszkij.¹ A rezsim attól tartott, Sztálin halála olyan pánikhoz és káoszhoz vezethet, amely alááshatja az egypártrendszer legitimitását és tekintélyét. Ki kellett tehát gondolniuk annak módját, miképp határolják el magukat Sztálin bűneitől, miközben kitartanak amellett, hogy a kommunista pártot nem terheli felelősség a zsarnok rémtetteiért, vagyis a párt inkább szánalmat érdemel mindazért, amit el kellett szenvednie, mintsem megvetést amiatt, amihez asz-szisztált. Eme dilemma rögtön Sztálin összeomlását követően jelentkezett, és utána évtizedekig fennmaradt – hogy az őszinteség és igazságvágy esetenként felvillanó pillanatait Sztálin személyének és uralmának hivatalosan is megújított elismerése kövesse. Ez a dilemma hatással volt Sztálin orvosi kezelésére és temetésének levezénylésére is, miképp a Nyugattal való kapcsolatokra és az ország mindennapi életére is.

Könyvem Sztálin halálával veszi kezdetét, majd visszalép az időben az 1952 októberében lezajlott XIX. pártkongresszusig, amelyen Sztálin utolsó nyilvános beszéde elhangzott, utána pedig áttekinti az 1952–1953-as tél eseményeit, mikor is az „orvosper”, valamint az ország zsidósága ellen indított széles körű kampány kibontakozott. Megvizsgálom azt is, hogy miképp fogadta a szovjet és az amerikai sajtó Sztálin halálát, valamint hogy az új Eisenhower-kormány hogyan reagált a Moszkvában ezt követően végbement drasztikus változásokra. Vizsgálódásunk Sztálin régi állambiztonsági vezetője, Lavrentyij Berija júniusi letartóztatásával zárul.

Sztálin halálával példátlan lehetőség állt elő. Örökösei esélyt kaptak arra, hogy visszájára fordítsák politikájának számos aspektusát, és az országot egy reménytelibb, békésebb irányba állítsák át. Az Egyesült Államoknak ugyanakkor sürgősen felül kellett vizsgálnia álláspontját azzal kapcsolatban, miképp is lehetne együttműködni egy brutális és fenyegető diktatúrával, amely hirtelen vezetője nélkül maradt, és amely késznek mutatkozott a külvilághoz fűződő kapcsolatainak újrendezéséről tárgyalni. Összetett okokból kifolyólag végül sem a szovjet, sem pedig a nyugati kormányzatok nem voltak képesek túllépni az őket elválasztó évtizedes bizalmatlanságon. A fegyverkezési verseny tovább folytatódott, Németország és Európa pedig megosztott maradt. A hidegháború a világ legtávolabbi szegleteibe is elért, ahol aztán a Kelet és Nyugat közötti feszültségek szenvedéssel és pusztulással járó „pótháborúk” formáját öltötték. A változás ígérete, amely a Szovjetunióban beragyogta a Sztálin halála utáni első hónapokat, a szívderítő reformok és a kétségbeejtő

elnyomás váltakozásába fulladt, amely egészen addig kitar-
tott, mígnem Mihail Gorbacsov addig fcszegette a Szovjet-
unió megreformálásának határait, hogy a szovjet rezsim vé-
gül már nem maradhatott életképes. Sztálin halála esélyt
adott a Kremlnek és a Nyugatnak, hogy kitörjenek rémálom-
szerű elképzeléseinek kíméletlen valóságából, ám kudarcot
vallottak a feladattal. Balsikerük még évtizedeken át kísér-
tette az egész világot.

SZTÁLIN HALÁLA

1953. március 4-én, szerdán kora reggel, jóval hajnal előtt a szovjet kormány megdöbbenő bejelentést tett közzé a moszkvai rádióban, arról tájékoztatva az ország és az egész világ lakosságát, hogy Joszif Sztálin vasárnap éjjel, vagyis március 1-jén súlyos agyvérzést szenvedett. A hivatalos nyilatkozatok szerint Sztálint a kremlbeli lakosztályában érte a csapás, minek következtében beszédképességét és eszméletét veszítette. Jobb oldalára lebénult, szíve és tüdeje nem működött kielégítően. A rezsim biztosította a szovjet népet, hogy Sztálin megfelelő, a „Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának állandó felügyeletétől kísért” orvosi ellátásban részesül, azonban mindenkinek „teljes jelentőségében el kell fogadnia a tényt, miszerint súlyos állapotára való tekintettel Sztálin elvtárs rövidebb-hosszabb ideig nem tölti be vezető szerepét”. Ez azt is jelenthette, hogy „Sztálin elvtárs átmenetileg visszavonul” az államügyektől.

Részletesebb diagnózist egy orvosi közlemény nyújtott, Sztálin nehéz légzésére, megemelkedett pulzusára, krónikusan magas vérnyomására és szabálytalan szív működésére

vonatkozó adatokat felvonultatva. Sztálin „súlyos egészségi állapotát” látva az orvosok „terápiás intézkedések egész sorához folyamodtak... hogy helyreállítsák a létfontosságú szervek működését”.¹ A közlemény tizenegy tekintélyes orvos neve alatt jelent meg, köztük az egészségügyi miniszterrel, valamint a Kreml főorvosával. A vezetőség nyilvánvalóvá tette, hogy a tragikus csapáshoz mérhető leggondosabb ellátást biztosítja; a pártvezetők felügyelték az egészségügyi minisztert, aki pedig tíz másik doktor munkáját ellenőrizte, akik között – mint azt már a nevek is sejteni engedték – egyetlen zsidó sem akadt. Ez döntő fontossággal bírt, ugyanis hét héttel korábban, január 13-án a rezsim egy baljós összeesküvés leleplezését jelentette be, középpontjában – többségükben zsidó – orvosok egy csoportjával, akik állítólag imperialista és cionista szervezetekkel együttműködve szovjet vezetők életére törtek, orvosi ismereteiket bűnös célok szolgálatába állítva. Ez volt a hírhedt „orvosper”. És most Sztálin egészsége összeomlott. Örökösei és belső körének tagjai – Georgij Malenkov, Lavrentyij Berija, Nyikolaj Bulganyin és Nyikita Hruscsov – több mint negyvennyolc órát vártak a hír közzétételével, biztos akarván lenni abban, hogy addig megegyezésre jutnak a párt- és államhatalmi autoritás felosztásában, részben a lakosság megnyugtatójának céljából, valamint nem utolsósorban saját pozíciójuk bebiztosításának érdekében. Egészen eddig halálfélelemben éltek, attól rettegetve, mikor válik valamelyikük – vagy akár mindegyikük – Sztálin célpontjává, aki korábban már megannyi más egykori hatalmaságot tüntetett el. A túlélés közös érdeke lehetővé tette, hogy együttműködjenek ebben a kritikus pillanatban. Teljességgel

biztosnak kellett lenniük továbbá afelől, hogy Sztálin nem marad életben. Egyszemélyes diktatúrája egy csapásra véget ért. Az iránta érzett félelem kezdett eloszlani.

Sztálin egészsége hosszú ideje komoly találgatásokra adott okot. Hiszen ki ne álmodozott volna a haláláról? Vagy talán az emberek egyszerűen csak a mulandóság jeleit keresték, tudván, hogy a halált leszámítva semmiben sem mutatkozik meg élesebben a közös emberi sors, mint az öregségben és a betegségben. Am egyesek számára még az ilyen ösztönös ábránd is tabunak minősült. Az orvosi közleményeket hallgatva Konsztantyin Szimonov, az író úgy érezte, „értelmetlen volt azt mérlegelni, hogy a pulzusszám, a vérnyomás, a testhőmérséklet és a közlemény effajta részletei mire is utalhatnak, mit is jelezhetnek egy hetvenhárom éves férfi egészségügyi állapotát illetően. Gondolni sem akartam rá, sem másokkal megbeszélni ezt, mert egyszerűen nem tűnt helyénvalónak, hogy úgy tekintsünk Sztálinra, mint pusztán egy hirtelen leépült öregemberre.”² Miképpen azt Ilja Ehrenburg emlékirataiban megírta: „Réges-régen elfeledtük, hogy Sztálin ember. Régóta mindenható és titokzatos istenséggé változott.”³ Am maga Sztálin nem osztozott ebben az illúzióban. Megannyi szóbeszéd terjengett arról, hogy az emberi élet meghosszabbítását célzó tudományos kutatásokat támogatott, sőt még az árulásért és kémkedésért 1952-ben elítélt híres orvosnak, Lina Sternnek is megkegyelmezett, mivel úgy vélte, munkája kitolhatja élettartamának határát.⁴

A Sztálint ápoló orvosok beszámolói, valamint más források alapján lehetőségünk van legalább egy részleges kórtörténet felállítására. Sztálin több testi fogyatékoságtól is szenved-

dett. Bal lábának ujjai úszóhártyásak voltak. Arca ragyás volt egy gyermekkori himlő következtében. Bal karja mintha el-sorvadt volna, könyöke nem hajlott megfelelően; különféle magyarázatok léteznek erre a sérülésre, mint például az, hogy nem kezelték kielégítően egy gyermekkori balesete után, vagy hogy a karja a problémás születése közben sérült meg, úgynevezett Erb-félc bénulást eredményezve. Otvenedik élet-évéhez közeledve gyógymód után nézett a kezei és lábai izom- és idegvégződéseiben érzett tompa fájdalmakra, ami-re az orvosok dél-oroszországi és kaukázusi gyógyfürdős ke-zeléseket javasoltak. Sztálint mindezek mellett fejfájások és kínzó torokfájdalmak is gyötörték. 1936-ra orvosainak fel-tűnt, hogy problémát okoz számára a járás és az egy helyben állás, ezért elkezdtek kezelni az érlemeszesedés korai tüne-teinek megfelelően.

Az a hír járta, hogy a háborút követően Sztálin szívin-farktust vagy kisebb agyvérzéseket szenvedett el, először 1945-ben, majd két évvel később ismét. Számos, meggle-he-tősen kevés biztos információra építő cikk is megjelent a nyu-gati sajtóban, amelyekben megrendült egészségéről speku-láltak. 1945 októberében a *Chicago Tribune*, a *Paris Press* és a *Newsweek* egyaránt azt állították, hogy Sztálin kétszer is szívin-farktust kapott az előző nyáron rendezett potsdami kon-ferencián, ahol először – és utoljára – találkozott Truman amerikai elnökkel. November 11-én a francia *Bref* arról szá-molt be, hogy szeptember 13-án Sztálinnak szívinfarktusa volt, s utána visszavonult a Fekete-tengerhez, hogy megírja politikai „végrendeletét”.⁵ Máig nehéz tisztázni, mi is történt pontosan. Sztálin október 24–25-én Szocsimban fogadta az

Egyesült Államok nagykövetét, Averell Harrimant, aki megnyugtatta a sajtó képviselőit, hogy „a Generalisszimusz jó egészségnek örvend, és az ennek ellenkezőjét állító híresztelések minden alapot nélkülöznek”.⁶

Mindazonáltal Sztálin egészségi állapota a háború utáni évek során tovább romlott. Egy külföldi diplomata, aki 1947 júniusában látta őt, megdöbben, hogy mennyit öregedett a háború vége óta; Sztálin immáron egy „öreg, megfáradt vénember volt”.⁷ Dmitrij Volkogonov orosz történész szerint Sztálin legalább három alkalommal veszítette el eszméletét az irodájában, kétszer személyi titkára, Poszkrjobjisev jelenlétében, egyszer pedig a politbüro tagjai előtt. Volkogonov a véredények hirtelen összehúzódásával magyarázta ezeket az eseteket.⁸ Egy 1952. január 19-én tett vizit során személyi orvosa, a szívspecialista Vlagyimir Vinogradov azt javasolta Sztálinnak, hogy fontolja meg a nyugdíjba vonulást. Az ilyesfajta tanácsokat Sztálin a tiszteletlenség jelének tekintette, és dühödten utasította vissza. Szó sem lehetett róla. (Vinogradovot később, 1952 őszén az orvosper részeként letartóztatták.)

Ennek ellenére Sztálin nem feledkezett meg teljesen arról, hogy egészségéről gondoskodjon. A háborút követően, 1945-től kezdve egyre hosszabb időközökre hagyta el Moszkvát – eleinte évi három hónapra, majd 1950-ben már majdnem öt hónapra, végül pedig 1951 augusztusa és 1952 februárja között hét teljes hónapra –, mivel kényelmesebbnek találta, hogy az egyik déli dácájában éljen és dolgozzon, ahol a melegebb időjárás és az ismerős kaukázusi klíma frissítő hatással volt rá.⁹ A jelentéseket és a táviratokat ott is elolvashatta,

miközben az országnak fogalma sem volt arról, hogy Sztálin nem a Kremlben tartózkodik. Vinogradov intelmeit azonban ritkán fogadta meg. Sztálin pipája sosem aludt ki, láncdohányzása pedig súlyosbította vérnyomását, mégis egészen 1952 kezdetéig nem mondott le a füstölésről. Addigra már a gőzfürdőzéssel is felhagyott: a *bányá*-ban üldögélés szintén csak rosszat tett a vérnyomásának. Hogy hipertóniáját kezelje, szokása volt ebéd előtt forró vizet inni néhány csepp jóddal – ami persze haszontalan öngyógyítási módszer.

1950-re Nyugat-szerte általánossá vált az érdeklődés Sztálin egészségét illetően, szövevényes pletykákat generálva súlyos betegségéről, mi több, akár haláláról is. Márciusban, miután Sztálin nem tartott meg egy választási beszédet, az Egyesült Államok moszkvai nagykövetsége arról jelentett Washingtonnak, hogy talán torokrákja van. Két évvel később, 1952 januárjában az USA varsói nagykövetsége arról számolt be, hogy Sztálin beteg, és hogy „Beriját, Malenkovot, illetve Molotovot vagy Svernyiket” hagyja kormányozni maga helyett.¹⁰ Három héttel később az USA ankarai nagykövetsége arról jelelt, hogy a török miniszterelnök, Adnan Menderes az amerikai nagykövetnek egy elcsípett, a lengyel nagykövetségtől származó üzenetről számolt be, miszerint Sztálin „súlyos beteg”.¹¹ Két nappal később az USA moszkvai nagykövetsége amszterdami újságcikkeket idézett, melyek szerint Sztálin állapota egy 1951. december 19-ei szívműtét óta rohamosan rosszabbodik. Emellett az a hír is járta, hogy a szovjet külügyminisztérium felhívta az amszterdami nagykövetségen dolgozó munkatársai figyelmét arra, hogy Sztálin „már nem fiatal ember”, és „ne ijedjenek

meg, ha arról hallanak, hogy sikeres szívműtéten esett át, sőt idős kora miatt a jövőben is várhatóak hasonló hírek”.¹² Mindazonáltal amerikai diplomaták ugyanazon táviratukban azt is hozzátették, hogy január 21-én Sztálin részt vett a Bolsoj Színházban tartott éves Lenin-évfordulós ünnepségen, és – mint azt a *New York Times* tudósítója, Harrison Salisbury később megjegyezte – úgy tűnt, „mind testben, mind lélekben szellemmel láthatóan jó formában van”.¹³ Az USA leköszönő moszkvai nagykövete, Alan Kirk admirális február 4-én látogatást tett Truman elnöknel, és amikor Sztálinra terelődött a szó, a nagykövet megerősítette, hogy „nem tud megingathatatlan bizonyítékkal szolgálni Sztálin hanyatló egészségét illetően”.¹⁴ Az amerikaiak minden szalmaszálba belekapaszkodtak.

Salisbury figyelemmel követte mindezeket a pletykákat. 1952. február 27-én levelet küldött – feltételezhetően biztonságos úton eljuttatva az üzenetet, elkerülve a szovjet ellenőrzést – New York-i szerkesztőinek arról, hogy miként értesíthetné őket egy kódolt üzenettel Sztálin esetleges haláláról, még mielőtt a hivatalos közleményt kiadnák. „Őszintén szólva – tette hozzá –, úgy hiszem, ezer az egyhez lehet az esélye annak, hogy bármi is kiderüljön a hivatalos közleményt megelőzően, aminek vélhetőleg azonnal biztosítják a külföldi megjelenését, mihelyest itt közléstesszik.” Azt javasolta továbbá kollégáinak, hogy „előbb nála tájékozódjanak, mielőtt nyomdába küldenének bármiféle híresztelést [Sztálin állapotáról], mint amilyen például az a kifejezetten ostoba hír volt Amszterdamból, amit az AP [Associated Press] közölt”.¹⁵

A nyugati diplomaták továbbra is éberén vártak bármiféle változásra Sztálin állapotát illetően. 1952 júniusában George Kennan amerikai nagykövet olyan értesüléseket továbbított Washingtonnak, melyek szerint Vjacseszlav Molotov és Andrej Visinszkij Sztálin helyébe készülnek lépni, és hogy diszkrétan körbement egy utasítás, miszerint el kell távolítani Sztálin mindenhová kifüggesztett arcképeit. Az efféle szóbeszéd hatására Kennan találgatásokba bocsátkozott arról, hogy Sztálin legalább néhány tisztségéből visszavonulóban lehet, és hogy „részvétele a közügyekben a háború előtti és alatti időszakkal összehasonlítva szórványos és relatíve felszíni” lesz. Kennan, aki mindig is a legfilozofikusabb hajlamú volt az amerikai diplomaták közül, nem állta meg, hogy kommentálja Sztálin bajtársainak meglepően magas életkorát. „Olybá tűnik számomra, hogy a természet ezeket a férfiakat abnormálisan hosszú ideig megkímélte a maga szeszélyeitől. Ideje, hogy kijátssza szokásos trükkjeit, és hatásuk talán másmilyennek bizonyul majd, mint bármi, amit előre elképzeltünk.”¹⁶ A természet végül tényleg közbeavatkozott, de erre csak hét hónappal később került sor.

Ezen a nyáron az amerikai hadsereg attaséi, akik részt vettek a Vörös téren megrendezett parádén, arról számoltak be Kennannek, hogy a mauzóleum mellvédjén látott Sztálin valószínűleg csak egy élethű bábu volt; „A politbüro más tagjai... úgy tűnt, nem is figyeltek rá, és fesztelenül elbeszélgettek mellette.”¹⁷ Kennan jól tudta, hogy egy effajta beszámoló nem kell komolyan venni, még ha széles körben feltételezték is, hogy Sztálin időnként dublőröket alkalmaz. Kennan türelmetlenül várta a híreket az új francia nagykövettől, Louis

Joxe-tól, aki augusztusban találkozott Sztálinnal a Kremlben. Joxe és kollégái szerint Sztálinon „tagadhatatlanul meglátszik a kora. Elmondásuk szerint haja láthatóan gyérebbs, mint a róla készült képeken, az arca ráncos, termetre pedig sokkal kisebb volt, mint amire számítottak. Az volt az érzésük, hogy Sztálin csak komoly nehézségek árán tudta használni a bal karját, és hogy mozgulatai nagy általánosságban nehézkesek és akadozóak voltak.” Azzal a határozott benyomással távoztak a találkozóról, hogy „egy öregemberhez volt szerencsájük”.¹⁸

Mindazonáltal a beszámolók ellentmondásosak arról, milyen volt Sztálin kinézete és vitalitása életének utolsó heteiben. Szvetlana Allilujeva legutoljára apja születésnapján, 1952. december 21-én látogatta meg Sztálint. „Aggasztott, hogy milyen rossz bőrben volt.”¹⁹ Sztálin utolsó külföldi látogatói az újonnan kinevezett argentin nagykövet, Louis Bravo, valamint indiai kollégája, K. P. S Menon voltak, az utóbbi dr. Saifuddin Kitchlew indiai békeaktivistát kísérte el a Kremlbe. Bravo 1953. február 7-én nagyjából egy órát volt Sztálinnál, aki állítása szerint „kitűnő fizikai és szellemi egészségnek örvendett”, meghazudtolva előrehaladott korát.²⁰ Sztálin ezt követően, február 17-én fogadta Menont és Kitchlew-et, előbbivel fél, a nemrégiben Sztálin-békedíjjal kitüntetett utóbbival pedig több mint egy órát eltöltve.²¹ Mindkettőjüket lenyűgözte „Sztálin egészsége, szellemi és lelkiereje”.²² Nehéz eldönteni, mit is higgyünk. Ezek a haladó gondolkodású, a rezsím iránt bizonyos fokú szimpátiával bíró férfiak talán csak engedtek a megalapozatlan reménykedés csábításának, nem akarván leleplezni Sztálin

egészségének hanyatlását. Ám hamarosan az egész világ tudomást szerzett a valóságról.²³

1953. február 28-án, szombat este Sztálin vendégül látta belső körének tagjait, először a Kremlben, majd a Moszkva peremvidékén található kuncevoi Közeli Dácsájában. Élete utolsó éveiben Sztálin jóformán minden szabad idejét ott töltötte. A dácsa birtokához egy rózsakert, egy citrom- és almafákkal övezett kis tavacska, valamint még egy dinnyés kert is tartozott, amit Sztálin előszeretettel művelgetett. Az épületbe érkező látogatókat egy előcsarnok fogadta, két ruhatárral mindkét oldalon. A bal oldali ajtó Sztálin dolgozószobájába vezetett, benne hatalmas asztalával, amelyet a háború alatt katonai térképek borítottak. A jobb oldali ajtó egy hosszú, meglehetősen szűk folyosóra nyílt, jobb kéz felé két ajtóval. Ugyanez a folyosó egy nagy, nyitott verandába torkollott, ahol Sztálin telente néha elüldögélt, szőrmés sapkájában és birkabőr kabátjába burkolózva, lábán tradicionális orosz nemzecsizmával. Az előtér középső ajtaja egy hatalmas, négyszögletes díszterembe nyílt, ahol a teret nagy, fényezett asztalok uralták. Sztálin itt rendezte ünnepélyes lakomáit, vagy fogadta a politbüro tagjait késő esti megbeszélésekre és vacsorákra. A visszafogottan, hétköznapi csillárokkal és rózsapiros szőnyegekkel berendezett terem falait mindösszesen két hatalmas arckép díszítette: Lenin és Makszim Gorkij író portréi. Sztálin hálósobája az étkező másik oldalából nyílt, egy falba csaknem észrevétlenül belesimuló ajtón keresztül, benne egy ágygal, két kisebb szekrénnel és egy mosdókagylóval. Az étkező tulsó feléből továbbá egy nagy konyha is nyílt, egy terjedelmes kenyérsütő kemencével a fa válaszfal

mögött. Amikor a radikulitisz (ideggyökér-gyulladás) különösen gyötörte, Sztálin clószerezettel nyúlt el ruhátlanul a kemence feletti deszkán, abban bízva, hogy a meleg enyhíti a tüneteket.

A lifttel elérhető második emelet Sztálin lányának és az ő családjának szolgált lakhelyül, de Sztetlana csak elvétve maradt a dácában, Sztálin maga pedig csak ritkán ment fel oda; a két szoba így többnyire sötétben és üresen állt.

A dácát olyan helynek szánták, ahol Sztálin megpihenhet, és a fák és rózsabokrok között sétálva vagy madarakat etetve elterelheti gondolatait. Kormányhivatalnokokat vagy alkalomadtán külföldi vendégeket is fogadhatott itt, mint Mao Ce-tungot a negyvenes évck vége felé, vagy Winston Churchillt, aki a dácában szállt meg, amikor a háború alatt először látogatott Moszkvába 1942 augusztusában; azóta is megvolt a rádió, amit Sztálinnak ajándékozott. Amikor Sztetlana Allilujeva utoljára járt az apjánál, a jól ismert faldiszek valahogy „furcsának tunktek” számára: „Azok a szörnyű íróportrék... az a festmény a levelet író zaporozsjei kozákokról és a gyerekck magazinokból kivágott fényképei.” Sztálinnak szokása volt képeket és illusztrációkat kívágni különféle folyóiratokból, és a falakra aggatni őket. „A másik dolog, ami különösnek tunkt – írta a lánya –, hogy eszébe sem jutott, hogy a róla készült több ezer kép egyikét akassza fel a falára.” Az apjánál tett látogatás boldogtalanná tette Sztetlanát; Sztálin rossz színben volt, a dácsa pedig nyomasztóan hatott rá.²⁴

Sztálin nem szeretett egyedül lenni. Miképp Hruscsov írta, „a legfőbb feladatot Sztálin lefoglalása jelentette, hogy ne

kínozza a magány. Depresszióssá tette az egyedüllét, rettegett tőle.”²⁵ Belső körét azonban bármikor hívhatta, hogy társaságául szolgáljanak. Mint az gyakran megesett, azon a végzetes szombat estén Malenkov, Berija, Bulganyin és Hruscsov filmet néztek Sztálinnal a Kremlben. Két régi elvtárs nem kapott meghívást: sem Vjacseszlav Molotov, sem Anasztasz Mikojan nem volt jelen. Ők már a gyanú árnyékában éltek.

A filmet követően a négy bajtárs Kuncevojba hajtott, hogy csatlakozzanak Sztálinhoz vacsorára. Másnap kora reggelig maradtak. Ebben semmi szokatlan nem volt, hiszen Sztálin szerette kibírhatatlanul sokáig magánál marasztalni vendégeit, majd másnap sokáig aludt. Ismételten Hruscsov beszámolójából tudhatjuk, hogy Sztálin „meglehetősen kapatos volt a vacsorát követően, hangulata igencsak emelkedett volt”. Kikísérte őket az ajtóhoz, viccelődve és kedélyeskedve, Hruscsovot „hasba bökte az ujjával, és ukrán akcentussal »Mikitának« szólította. Gyakran tett így, ha jó volt a kedve. Mindannyian elégedetten tértek haza – Berija és Malenkov az egyik, Hruscsov és Bulganyin egy másik kocsival –, mivel semmi nem ütött ki balul a vacsora során.”²⁶ Reggel 5-6 óra körül lehetett.

A beköszöntő vasárnap azonban nem a várakozások szerint alakult. Mindennapos rutinja alapján az őrség és a személyzet arra számított, hogy Sztálin délelőtt tizenegyig jelt ad magáról, vagy legalábbis délben, amikor teát vagy reggelit szokott kérni. A biztonsági protokoll alapján szigorúan tilos volt hívás nélkül belépniük a szobáiba – ezt a parancsot csak saját felelősségükre szeghették meg. Hívás azonban nem ér-

kezett, ahogyan mozgás jeleit sem észlelték, léptek zaja vagy köhögés sem hallatszott. Az örök várakoztak. Délután felrúnt nekik, hogy fény gyulladt Sztálin szobájában. Kora este a dácsa körüli őrség szintén fényt látott az ablak mögött. Ám Sztálin továbbra sem hívatta őket, nem csengetett teaért vagy ételért. Biztonsági okokból Sztálin szeretett különböző szobákban aludni, azt gondolván, hogy ez megzavarhatja az esetleges merénylőket. Eme elővigyázatosság egyúttal azonban testőreit is összezavarta, akik így sosem tudták biztosan, hol alszik.

Hruscsov beszámolója alapján az örök nem fordultak felletteseikhez utasításokért, és az sem jutott az eszüikbe, hogy riadót fújjanak, mondván, Sztálinnal talán valami baj történhetett. Személy szerint Hruscsov maga is szokatlannak találta, hogy aznap egyáltalán nem hallott Sztálin felől. A Közeli Dácsát övező csend szokatlannak tűnt, de semmi nyoma nincs annak, hogy Hruscsov bárkit is felhívott volna, hogy kiderítse, mi is történik. Vonakodva bár, de végül maga is nyugovóra tért.

Este tíz órára az örök már olyannyira idegesek lettek, hogy elhatározták, valamilyen ürüggyel beküldenek valakit Sztálin privát szobáiba. Hivatalos levélcsomag érkezett a Kremlből, mindennapos esemény; Sztálinnak át kellett néznie az anyagokat, és az örök felelőssége volt, hogy azokat eljuttassák hozzá. Úgy döntöttek, megkérik régi házvezetőnőjét, Matrjona Petrovnát, hogy vigye be neki a csomagot. Idősebb asszony volt, aki megannyi éve szolgált már Sztálinnál. Úgy vélték, ha meg is lepné Sztálint a házvezetőnő felbukkanása, ő ébresztené a legkevesebb gyanút benne.

A házvezetőnő a könyvtár padlóján talált a hálóruhás Sztálinra. Nem volt eszméleténél, ruháját vizelet áztatta. Alig tudta mozgatni a tagjait. Mikor beszélni próbált, csak valami különös mormogást hallatott. Matrjona Petrovna azonnal riasztotta az öröket, akik felfektették Sztálint egy közeli díványra. Kétségbeesetten hívták a főnököket, Szemjon Ignatyjev állambiztonsági minisztert, aki azonban túlságosan is megrémült ahhoz, hogy utasításokat adjon, ezért arra sürgette őket, hogy hívják fel Molotovot és Beriját. Az örök megkeresték Malenkovot, aki megjegyezte, hogy meglehetősen nehéz lesz Beriját elérni. Malenkov jól ismerte Berija szokásait, ezért azt feltételezte, hogy valószínűleg épp az egyik szeretőjével lehet valamelyik titkos dácásájában; az öröknek se cím, se telefonszám nem állt rendelkezésükre, hogy kapcsolatba lépjenek vele. Végül Berija volt az, aki megkereste őket, és a fejleményekről értesülve kikötötte az öröknek, hogy senkinek se szóljanak Sztálin állapotáról. Malenkov emellett Bulganyinnal és Hruscsovval is beszélt, és arra kérte őket, hogy menjenek a dácásába.

Ismételten csak Hruscsov beszámolója szerint Malenkov és Berija érkezett elsőnek, majd maga Hruscsov. Lopva közelítették meg Sztálint, félve, nehogy megzavarják, vagy éppen felébrasszák, amennyiben valójában csak alszik. Sztálin horkolt. Ekkor Berija biztosította az öröket arról, hogy Sztálin rendben pihen, és nem szabad háborgatni. Egy laikus szemlélőnek meglehetősen nehéz lehet megkülönböztetni azt, ha valaki alszik, attól, hogy éppenséggel eszméletlen, és jóformán lebénult, de egyébiránt lélegzik. A legvalószínűbb, hogy megértették, Sztálin valamiféle súlyos egészségügyi csapást

szenvedett el – az örök a padlón találtak rá, és mind a foltok, mind a szagok arról árulkodtak, hogy maga alá piszkított –, és hogy minden érintettnek (különösképp nekik) az volna a legjobb, ha egyszerűen hagynák meghalni. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy Sztálin csaknem egy éve nem járt orvosnál, leszámítva, amikor 1952 áprilisában egy súlyos megfázás miatt felkeresett egy fül-orr-gégész specialistát. Sztálinban patológikus félelem alakult ki az orvosokkal szemben, még saját személyi orvosainak letartóztatását is elrendelte. Az orvosper tükrében Berija és Malenkov vélhetőleg úgy határoztak, hogy az egészségügyi vészhelyzetre utaló perdöntő bizonyíték hiányában jobb nem kihívni az orvosokat. Arra gondolhattak, hogy abban az esetben, ha Sztálin valóban csak alszik, jobb, ha várnak reggelig, amíg felébred, és csak utána döntenek el, hogy mit kell tenniük, ha kell egyáltalán bármit is. Tény, hogy senki sem hívott azonnali orvosi segítséget. Berija, Malenkov és Hruscsov hazatértek. Ekkorra Sztálin már legalább nyolc órája rosszul volt, de az is lehetséges, hogy akár tizennyolc órája. Sosem fogjuk biztosan megtudni.

Ám az örök továbbra is nyugtalanok maradtak. Ismét beküldték Matrjona Petrovnát, hogy vegye szemügyre Sztálint, aki továbbra is aludt, ám ez valahogy szokatlan alvásnak tűnt. Értesítették Malenkovot aggodalmukról, aki ismételten felhívta Beriját, Bulganyint és Hruscsovot. Csak ekkor döntöttek úgy, hogy tájékoztatják a két másik régi pártvezetőt, Kliment Vorosilovot és Lazar Kaganovicsot, és hogy segítséget hívnak.

Hruscsov visszaemlékezései arról az estéről nem vágnak egybe Alekszej Rubinnak, a Bolsoj Színház biztonsági őré-

nek beszámolójával, aki állítása szerint Sztálin több testőrével is beszélt. (Ő maga ekkor nem volt jelen a dácában.) Rubin elmondása szerint a testőrök váltig állították, hogy Sztálin nem volt részeg, és csak gyümölcslevet ivott, mielőtt a vendégei úgy hajnali négy körül távoztak. Rubin szintén leírta, miképp kezdte ki a szolgálatban lévő őnök idegeit, hogy Sztálin másnap elmulasztott reggelit vagy teát kérni, ám az ő verziója szerint nem Matrjona Petrovnát küldték be hozzá. Szerinte a dácса főparancsnok-helyettese, Pjotr Lozgacsov vállalta magára, hogy kézbesíti a leveleket, és meggyőződik Sztálin hogylétéről. Ő volt az, aki rátalált a szőnyegen heverő Sztálinra, aki furcsán kicsavarodva a könyökén feküdt. Épp hogy eszméleténél volt, alig tudott beszélni, de megemelte a kezét, és biccentéssel válaszolt, amikor Lozgacsov megkérdezte, hogy a díványra fektesse-e. Lozgacsov gyorsan riasztotta a többi szolgálatost.

Míg az őnök az orvosi segítségre vártak, úgy határoztak, áthelyezik Sztálint a díványra, és betakarják egy pokróccal; a teste hideg volt, így arra a feltételezésre jutottak, hogy hetnyolc órával azelőtt eshetett össze. Lozgacsov mellette maradt, éberen fülelve az orvosok kocsijának érkezésére. Helyettük azonban csak Berija és Malenkov futott be a dácсаhoz, úgy hajnali három körül. Ovatosan közelítették meg Sztálint; Malenkov még a cipőjét is levette, és a kezében vitte. Miképp arról Hruscsov is beszámolt, Sztálin horkolt, s ezért úgy vélték, hogy az őnök csak bepánikoltak. Lozgacsov próbálta meggyőzni őket, hogy Sztálin állapota súlyos, de Berija még ekkor is ragaszkodott ahhoz, hogy Sztálin békésen alszik. Elhessegetett minden aggodalmat a vezér álla-

potát illetően, leszidta az öröket, amiért zavarták őket, és egyúttal (legalábbis Rubin szerint) még azt is megkérdőjelezte, hogy alkalmasak-e Sztálin szolgálatára. A párthatalmaságok beleegyezése nélkül az öröknek nem volt bátorságuk ahhoz, hogy maguk hívjanak orvosi segítséget. Nem mertek ellenszegülni Berijának.²⁷ Miképp azt Nagyezsda Mandelsztam író megjegyezte: „Sztálin olyan mértékű félelmet generált, hogy senki sem merészelt belépni hozzá, csak mikor már túl késő volt.”²⁸

Sztálin birodalmának összes erőforrását felvonultatta önön védelmére, de mindezen óvintézkedések végül csak sebezhetőségét fokozták. Mikor összeesett, az előírt biztonsági protokoll csak megnehezítette a személyzet számára, hogy kiderítsék, mi történt, és hogy segítsenek neki vagy segítséget hívjanak. Sofőrje különböző útvonalakon tette meg a Kreml és a dácsa közötti utat. A Sztálint szállító autókönvoj öt egyforma, rendszám-tábla nélküli limuzinból állt, amelyek a tízenkét kilométeres út során egymást előzgetve haladtak, hogy megnehezítsék az esetleges merénylők dolgát. Ügynökök százai járőröztek a dácshoz tartozó területeken németjuhászokkal. A kaput több zár is védte, a birtokot kétsoros szögesdrót kerítés övezte, a személyzet tagjai között pedig testőrök is voltak. E biztonsági intézkedések egyike sem tudta azonban megóvni Sztálint attól, hogy órákig heverjen saját vizeletében, lebénulva, képtelenül arra, hogy segítségért kiáltson.

Miközben Sztálin haldokolva feküdt, örökösei megszervezték ápolásának felügyeletét. Ketten a nap minden órájában mellette voltak: Lavrentyij Berija és Georgij Malenkov

nappal, Lazar Kaganovics és Mihail Pervuhin, Kliment Vorosilov és Makszim Szaburov, illetve Nyikita Hruscsov és Nyikolaj Bulganyin pedig éjjel. Közülük Berija volt az, aki leginkább magához ragadta a kezdeményezést: felhívta Malenkovot a második emeletre, ahol nyugodtan beszélhettek, távol a földszinti kaotikus jövés-menéstől. Órákon keresztül szőtték terveiket egy átalakított kormányról, amely hamarosan árvenné a hatalmat. Hruscsov jól ismerte Berija tetterc-jét és hatalomvágyát. Miképp azt emlékirataiban lejegyezte, egyik éjjeli virrasztásuk alkalmával figyelmeztette Bulganyint, hogy Berija arra készül, visszaszerzi az irányítást a titkosrendőrség felett, „hogy elpusztítson minket, amit meg is fog tenni, ha hagyjuk”.²⁹ Ámde ekkor, illetve ezt követően még hónapokig egyetértettek abban, hogy mind együtt kell működjének, cselekvőképes munkaközösség benyomását keltve. Az éber és óvatos Hruscsov belátta, hogy türelemmel kell lennie.

Noha Sztálin nem volt eszméleténél, félelmet és szorongást ébresztett a körülötte lévőkben. Az orvosok még megközelíteni sem merték páciensüket. Hruscsov szemtanúja volt annak, ahogyan Pavel Lukomszkij professzor odament Sztálinhoz, majd „nagyon óvatosan... megérintette a kezét, úgy, mintha csak izzó vashoz érne”.³⁰ Rubin is beszámolt arról, hogy az orvosoknak annyira remegett a kezük, hogy nem tudták levenni Sztálinról az ingét, ezért ollóval kellett levágniuk. Egy fiatal doktornő kardiogramot készített, és arra a gyors következtetésre jutott, hogy Sztálinnak szívinfarktus volt. Habár a többi orvos inkább agyvérzésre gyanakodott, félték attól, hogy mi történik, ha elmulasztanak diagnosztí-

zálni egy szívinfarktust. Ám a doktornő ezt követően távozott a dácsuból, további kérdések pedig nem merültek fel. Az újságok egyfolytában a Kreml vezetői ellen szőtt gyilkos összeesküvés vádját visszhangozták, így aztán egyik orvos sem remélhette, hogy nem vonják majd felelősségre Sztálin haláláért.

Ám Sztálin állapota már túl volt azon a ponton, amit még hatékonyan kezelhettek volna. Az agyvérzés következtében érzékelését veszítette, jobb karja és lába lebénult. Egy, az orvosok kezdeti megállapításait tartalmazó feljegyzésben számos olyan részlet található, amit később nem hoztak nyilvánosságra. E szerint Sztálin mája súlyosan megnagyobbodott, több centire benyomódva a bordák közé. Jobb könyöke jól láthatóan lehorzsolódott és bedagadt, az esése nyilvánvaló következményeként. Amikor felhúzták a szemhéját, szemci jobbra-balra cikáztak, fókuszálásra képtelenül. Mindezen tünetek alapján az orvosok a következő eljárásokat javasolták: teljes háborítatlanságot; nyolc orvosi pióca elhelyezését a fülckre; hideg borogatást a fejre; magnéziatej-infúziót; valamint a műfogsor eltávolítását. Azt tanácsolták továbbá, hogy ne próbáljanak meg enni adni a páciensnek, folyadékot azonban, mint például levest és édesített teát óvatosan a szájába szabad kanalazni, egészen addig, amíg nem öklendezik. Kikötötték továbbá, hogy egy neurológus, egy kezelőorvos és nővércek szakadatlan odafigyelésére van szüksége.³¹

Sztálin helyettesei azonban kívártak a nyilvánosság tájékoztatásával. Március 3-án, kedden az orvosokat végső prognózis felállítására szólították fel. „A halál elkerülhetetlen – mondták Alekszandr Mjasznyikov beszámolója szerint.

– Malenkov világossá tette, hogy számított egy effajta határozatra, noha hozzátette, azt remélte, az orvosok intézkedései elegendő ideig meghosszabbítják majd Sztálin életét, még ha megmenteni nem is tudják. Megértettük, hogy ezzel arra utalt, hogy időre van szükség az új kormányzat megszervezéséhez és a közvélemény felkészítéséhez.”³² A doktorok, amennyire csak tőlük tellett, együttműködtek.

Ma már tudjuk, hogy más szakemberek véleményét is kikérték. Egyikük a bebörtönzött zsidó orvos, az elismert patológus Jakov Rapoport volt, aki később beszámolt arról, vallatói miképp váltak egyik pillanatról a másikra hirtelen szívélyessé. Az orvosi szakvéleményére voltak kíváncsiak arról, mi a legjobb kezelés egy agyvérzés sújtotta betegnek, mi az a „Cheyne–Stokes-légzés”, és hogyan lehet azt leküzdeni. „Ez egy igen súlyos tünet, gyakran a haláltusa velejárója – válaszolta nekik Rapoport –, az esetek többségében elkerülhetetlen a halál.” Vallatói továbbá arra kérték, ajánljon egy specialistát „egy fontos személy” kezeléséhez. Rapoport nehéz helyzetbe került, ugyanis „fogalma sem volt, melyik jelentős szakember van még szabadlábon”. Vallatója kérésére végül kilenc specialistát sorolt fel, de mindről kiderült, hogy hozzá hasonlóan börtönben vannak. Később megtudta, hogy legalább két másik, az orvosperrel kapcsolatban letartóztatott doktorral is konzultáltak. Ám tanácsaik végül semmit sem számítottak – az agyvérzés túlságosan is pusztító volt.³³

Sztálin gyerekeit, Szverlana Allilujevát és Vaszilij Sztálint apjukhoz vitték. Szvetlanát kihívták a franciaórájáról, és azt mondták neki, hogy Malenkov szeretné, ha elmenne a Kö-

zeli Dácsába. „Példa nélküli volt, hogy apámon kívül bárki más a dácsába hívatott volna. A nyugtalanság különös érzésével indultam útnak.” Csak amikor meglátta a dácsa előtt várakozó Hruscsovot és Bulganyint, csapta meg a helyzet komolysága. Mindketten könnyeztek, és behívták az épületbe, Malenkov majd beavatja a részletekbe, mondták. Szavaik alapján először azt hitte, hogy az apja már meghalt.

A rendszerint csendes dácsában eluralkodott a fejetlenség, kaotikus örvénnyé változott, középpontjában a magatehetetlen Sztálinnal. „Hatalmas embertömeg préselődött abba a nagy szobába, ahol apám hevert – írta Szvetlana. – Orvosok, akiket nem ismertem, és akik először látták őt életükben... óriási hűhót csaptak, piócákat tettek a nyakára és a tarkójára, kardiogramokat készítettek, és a tüdejét röntgenezték. Egy nővér egymás után adta be neki az injekciókat, egy orvos pedig mindent felírt a jegyzetfüzetébe. Mindent megtettek, amit meg kellett tenni.”³⁴

Hruscsov szerint egyedül Berija viselkedett vérlázítóan és botrányosan. „Alighogy Sztálin rosszul lett, Berija rögtön áskálódni és gúnyolni kezdett – írta. – Érdekes módon azonban mihelyt Sztálin arcán az öntudat jelei mutatkoztak, és azt gondoltuk, esetleg felépülhet, Berija térdre vetette magát, megragadta a kezét, és csókolgatni kezdte. Mikor Sztálin lecsukta a szemét, és visszazuhant az öntudatlanságba, Berija felállt és legyintett.”³⁵ Hruscsovnak természetesen számos oka volt arra, hogy sötét színben tüntesse fel Beriját, így nagyon is előfordulhat, hogy fenti leírásában kiszínezte a valóságot, már amennyiben nem csak kitalálta az egész jelenetet. Mindazonáltal Szvetlana szintén úgy emlé-

kezett, hogy Berija viselkedése „már-már obszcénnek hatott”.³⁶

Emlékirataiban Szvetaana azt is felidézte, milyen váratlan gyengédség és szeretet támadt benne apja iránt annak halálos ágyánál. Visszagondolt Sztálin szeretetére, amiben testvéreivel részesültek, amikor még gyerekek voltak; a tisztségével járó nehéz terhekre, amelyeket apja a vállára vett; hogy milyen reményvesztettnek érezte magát, miközben Sztálin haldokolva feküdt, hogyan fogta a kezét, csókolta meg homlokát, és simogatta a haját. Minden felnőtt gyerek hasonlóképp érezne a szülő küszöbönálló halálakor. Ő azonban nem volt átlagos gyerek, ahogyan Sztálin sem volt átlagos apa.

Bátyja, Vaszilij mellette ült, „de részeg volt, mint akkoriban oly gyakran, és hamarosan távozott – emlékezett vissza Szvetaana. – A személyzeti lakrészben folytatta tovább az ivást és a duhajkodást. Pokollá tette a doktorok munkáját: azt üvöltözte, hogy megölték, vagy épp megölik az apját. Végül aztán hazament.”³⁷ A szovjet újságok előszeretettel hangoztatták, hogy Vaszilij Sztálin kitüntetéssel szolgált vadászpilótaként a második világháború alatt, két tucat bevetésen vett részt, és ellenséges gépeket lőtt le. Akár igazak, akár (és ez tűnik a valószínűbbnek) hamisak ezek a hőstörténetek, a háborút követően Vaszilij széleseben szökdelt felfelé a ranglétrán, kihasználva apja tekintélyét. Vaszilij 1948-ban a légi-erő parancsnoka lett a Moszkvai Katonai Övezetben, 1951-re pedig már olyannyira jelentős személyiségnek számított, hogy felkerült a *Time* augusztus 20-ai számának címlapjára, altábornagyként és Sztálin „kis őrszemeként” megnevezve; talán a szerkesztők azzal számoltak, hogy Vaszilij egyszer

majd apja örökébe lép. Nem világos, hogy magának Sztálinnak voltak-e egyáltalán ilyen tervei vele. Sztálin kíméletlenül le tudta hordani a fiát, különösen emlékezetes volt az az eset, amikor megtudta, hogy Vaszilij egy lengyelországi útja során úgy horgászott, hogy kézigránátokat dobált a vízbe. Vaszilij egészen 1952 nyaráig viselte tisztségét, amikor is egy, a győzelem napja alkalmából rendezett parádén bekövetkezett malőr miatt elbocsátották a hadseregtől. Feljebbvalói utasításai ellenére ragaszkodott hozzá, hogy a légierő díszrepülést hajtson végre, noha ehhez az időjárás túlságosan szeles és borult volt. A pilóták nem tudták tartani az alakzatot, és a Vörös tér felett elhúzó gépeik „csaknem súrolták a Történelmi Múzeum tornyait”. Sztálin saját kezűleg írta alá a határozatot, amiben fiát megfosztották rangos pozíciójától.³⁸

1953 márciusában nem volt könnyű továbbadni a Sztálin egészségére vonatkozó híreket. Noha a Moszkvában tartózkodó nyugati riporterek, beleértve a hat amerikai tudósító magányos csoportját, megkapták a Sztálin állapotáról szóló hivatalos TASZSZ-közleményt, ám továbbra is szigorú ellenőrzés alatt álltak. Otthoni irodáikat kizárólag a főváros szívében található Központi Távirati Irodából érhatték el telefonon. Nem álltak rendelkezésükre távgépíró központok, sem operátortól független telefonvonalak, egyszerűen semmilyen szabad csatorna, amelyen keresztül a nagyvilágot informálhatták volna. Eddie Gilmore, az Associated Press munkatársa *Én és az orosz feleségem* címen megjelent emlékirataiban

a következőképp idézte fel azokat a Moszkva belvárosában töltött zűrzavaros nappalokat és éjszakákat:

A munkahelyünk egy körülbelül huszonöt láb hosszú és húsz láb széles szoba volt, benne három telefonnal a távolsági hívásokhoz, néhány olcsó fa íróasztallal, az északi falhoz rögzítve pedig egy fizetős telefonnal a helyi hívásokhoz... Minden nyugati tudósító ott volt, Sztálin betegségeink sztoriján ügyködve. Volt egy hivatalos TASZSZ-közleményünk, amiből kiindulhattunk, a cenzor azonban nem sietett jóváhagyni a cikkünket, amit bekezdésenként küldtünk el neki. London a vonalban volt, és amint a riport keresztülment a cenzoron, betelefonáltunk... Nem mintha nem dolgoztunk volna elég gyorsan, hisz ott ültünk a megírt táviratokkal, amiket már átküldtünk a cenzornak is. A gond az volt, hogy ő is ült – csak épp a cikkein. Csak amikor a moszkvai rádió bemondta az első híreket, kezdték el jóváhagyni a szövegeinket.³⁹

Az időzónák közötti eltérést kihasználva a *New York Times* még aznap tájékoztatni tudta olvasóit Sztálin állapotáról. A címlap nagyját az alábbi szalagcím töltötte ki: „Sztálin válságos állapotban a stroke után: részlegesen lebénult és nincs eszméleténél. Moszkva aggodalmát fejezi ki.”⁴⁰ Harrison Salisbury további részletekkel szolgált ahhoz, milyen állapotok uralkodtak a szovjet főváros utcáin:

Senki nem tudja, mikor érkezik a következő orvosi közlemény. Folyamatosan szólnak a rádiók. Hosszú – százfős

vagy hosszabb – sorok állnak a kioszkoknál újságért. A hívők egy része templomba ment, hogy Sztálinért imádkozzon. A pátriárka egyctemes kiáltványban Sztálinért mondott imára szólított fel, és bejelentette, hogy maga fog ünnepi szentmisét celebrálni a jelohovói székesegyházban. Ma este hét órakor a főrabbi különleges istentiszteletet tart majd a Korál-zsinagógában.

Néhány órával később további bejegyzések kerültek Salisbury naplójába:

A főrabbi egynapos böjtre és imádságra szólította fel a zsidó közösséget a holnapi napra Sztálin életéért. A nagy katedrálisnál a pátriárka Isten irgalmát kérte, hogy kímélje meg Sztálin életét. „Ámen” – zúgta a gyülekezet. A ministránsok a magasba tartották az aranyozott tartóban lévő Bibliát, a pátriárka aranyozott pásztorbotjával és aranybíbor színű köpenyében keresztülhaladt az imádkozó hívek sokaságán. Az oltárok körül százával égtek az apró gyertyák lángjai, mint a remény megannyi ragyogó csillaga. Hasonló jelenetek zajlottak le Oroszország-szerte.⁴¹

Sztálin összcomlásának híre az éjszaka közepén jutott el Washingtonig. Sem Dwight Eisenhower elnököt, sem John Foster Dulles külügyminisztert nem értesítették az eset komolyságának megfelelően. A CIA igazgatója, Allen Dulles (Foster Dulles öccse) Eisenhower sajtótitkárát, James Haggertyt hívta fel azzal, hogy értesítse a Fehér Házat. Ám ahelyett, hogy szóltak volna az elnöknek – aki meghagyta

a stábjának, hogy csak olyan hírekkel ébresszék fel, amelyek „haladéktalan cselekvést” igényelnek⁴² –, vagy fél órán át vitatkoztak arról, hogy felébresszék-e az elnököt, s végül meggyeztek abban, hogy Sztálin rosszulléte nem igényel azonnali döntéseket. Eisenhower így csak egy órával később, szokásos reggel hat órai ébredése után informálták. Hasonló eredménnyel járt a Foster Dulles otthonába intézett telefon is. A külügyminisztérium munkatársainak hívását a komornyik fogadta, aki közölte, hogy a külügyminiszter még alszik. Végül abban maradtak, hogy a komornyik idő előtti ébresztés helyett inkább majd reggel tájékoztatja Foster Dullest, ha az felébredt.

Eisenhower, aki csak januárban lépett hivatalba, legközelebbi tanácsadóival próbálta eldönteni, miképp reagáljon Sztálin betegségére. Allen Dullest a Fehér Házba parancsolta egy 07.30-kor kezdődő megbeszélésre. Csatlakozott hozzájuk Hagerty, C. D. Jackson, az elnök lélektani hadviselésével kapcsolatos különleges tanácsadója, valamint Robert Cutler tábornok, a Nemzetbiztonsági Tanács tervező bizottságának feje. Eisenhower tudta, hogy Sztálin várható halála hatalmas lehetőséget jelent az Egyesült Államoknak, ezért gyorsan akart lépni: nyilatkozatot kell közzétenni és valamilyen cselekvést kezdeményezni. „Nos, mit gondolnak, mit tehetünk ez ügyben?”, szegezte nekik a kérdést.⁴³ Tanácsadói azonban semmi konkrétummal nem tudtak előállni. Mivel képtelenek voltak megegyezésre jutni, hogy mi legyen a következő lépés, gyűlésre hívták össze a teljes Nemzetbiztonsági Tanácsot, amire még aznap reggel sor került a Fehér Házban.

Március 4-én, miközben Sztálin a dácájában haldokolt, Eisenhower egy általa elnökölt megbeszélésen magas rangú tisztviselők tanácsát kérte arról, hogy milyen nyilatkozatot tegyen az ügyben. Beszélgetésükben felszínre került az a feltételezés, ami az eljövendő hónapokban beárnyékolta a kormányzat működését. Foster Dulles, Richard Nixon alelnök és Eisenhower elnök mind azt feltételezték, hogy „a helyzet Sztálin halála után nagy valószínűséggel csak rosszabbodni fog”. Ami azt illeti, ez volt az általános reakció Sztálin halálára, többek között a Szovjetunióban is, s ezért tanácsadói óva intették az elnököt attól, hogy ebben a helyzetben nyilvánosan felszólaljon. Eisenhower azonban ragaszkodott hozzá, hogy szükség van valamiféle nyilvános közleményre. Foster Dulles emlékeztette, hogy Calvin Coolidge például nem kommentálta Lenin halálát 1924 januárjában. Talán az volna a legjobb, ha „semmilyen nyilatkozatra nem kerülne sor”, javasolta, mivel csak felesleges „hazardírozás” volna, hisz „esetleg úgy értelmeznék, mint a gyászoló szovjet nép felszólítását a vezetői elleni lázadásra”. Noha a külügyminiszter keményvonalas politikus hírében állt, mégis úgy gondolta, hogy a kormánynak körültekintően kell eljárnia, és nem szabad olyan színben feltűnnie, mintha tőkét akarna kovácsolni ebből a súlyos, feszültséggel teli és bizonytalan helyzetből. Eisenhower azonban hajthatatlan maradt, és stábjára hagyta, hogy a neve alatt állítsanak össze egy nyilatkozatot, amit még aznap délután közzétehetnének.⁴⁴

Harry Truman korábbi amerikai elnök és Winston Churchill brit miniszterelnök – emlékezve a Krcmllal kötött háborús szövetségre – nem késlekedtek kifejezni személyes

együttérzésüket Sztálin állapotával kapcsolatban. Churchill még a személyi titkárát is elküldte a londoni szovjet nagykövetségre, hogy aggodalmát tolmácsolja. Kansas City-i otthonában nyilatkozva Truman „rendes fickónak” nevezte Sztálint. „Természetesen sajnálattal értesültem az állapotáról – mondta Truman a sajtónak. – Sosem tölt el boldogsággal az egészség megroppanása, bárkiről legyen is szó... Igen közeli ismeretségbe kerültem Joe Sztálinnal, és kedveltem az öreg Joe-t... De Joe a politbűró rabja. Nem cselekedhet úgy, ahogyan szeretne.” Truman legalábbis így gondolta, és olybá tűnik, hogy ezt a tévképzetet Eisenhower is osztotta.⁴⁵

Eisenhower és Foster Dulles azonban – legalábbis a nyilvánosság előtt – nem fogalmaztak udvariaskodva. Eisenhower, aki 1945-ben találkozott Sztálinnal Moszkvában, egy szó erejéig sem nyilvánította ki együttérzését a szovjet vezető megrendült egészségét illetően. Miképp emlékirataiban felidézte, tudta, hogy Sztálin „egy abszolút diktátor... akinek pusztító hatása globális szinten megmutatkozott”.⁴⁶ Hivatalos nyilatkozatában vallásos hangot megütve üzent a szovjet népnek, Sztálint név szerint nem említve.

Ebben a történelmi pillanatban, amikor orosz emberek tömegei aggódnak a szovjet vezető betegsége miatt, Amerika együtt érez a Szovjetunió polgáraival – férfiakkal és asszonyokkal, fiúkkal és lányokkal –, szülőföldjük városainak és falvainak lakóival, farmjaik és gyáraik munkásaival.

Ők mind ugyanazon Úr gyermekei, aki minden nép Atyja. És mint minden nép, az oroszok milliói is osztják vágyakozásunkat egy baráti és békés világ iránt.

Függetlenül a kormánytisztviselők kilététől, mi, amerikaiak, továbbra is imádkozni fogunk azért, hogy a Mindenható vigyázza ennek a hatalmas országnak a népét, és vezesse el őket az Ő bölcsessége annak lehetőségéhez, hogy életüket egy olyan világban élhessék, ahol minden férfi, nő és gyermek osztozhat a békében és testvériségben.⁴⁷

India moszkvai nagykövete, K. P. S. Menon is olvasta Washington nyilatkozatát, és miképp azt naplójában megjegyezte: „A történelemben nem volt még példa ilyen álszent próbálkozásra, hogy éket verjenek egy nép és annak vezetője közé utóbbi halálának pillanatában.” Menont érzékenyen érintette, hogy a hidegháborús feszültségek miként veszélyeztették a diplomáciai protokollt. Mindazonáltal Sztálin halála közvetlen, pezsdítő hatással volt a szovjet társadalomra, „mintha hirtelen szélesre tártak volna egy *fortocská*-t egy fojtogatóan levegőtlen szobában”. A hangvétel volt az, ami Washington reakciójában megdöbbenetete.⁴⁸

Anthony Eden brit külügyminiszter már korábban Washingtonba érkezett a hét folyamán. (Churchill sürgetésére Eden célja az volt, hogy Eisenhowert rábírja egy találkozóra Sztálinnal.) Az eredeti terv szerint pénteken beszélt volna az elnökkel, ám már szerda délután találkozott Eisenhowerrel és Foster Dulles külügyminiszterrel, csaknem fél órán át voltak együtt, majd utóbbi távozása után Eisenhower és Eden még vagy további fél órán át tárgyaltak. Ez a szokatlan sürgős-forgás jól tükrözte az aggodalom és remény azon egyvelegét, amit Sztálin várható halála ébresztett az Egyesült

Államokban és szövetségeseiben. A *Newsweek* szerint Eisenhower és Eden egyetértettek abban, hogy „a Nyugatnak az eljövendő három-hat hónap során nem érdemes semmiféle eget rengető meglepetésre számítania Moszkvától”, amely hipotézis aztán hamar tévesnek bizonyult.⁴⁹

A külügyminisztériumhoz elkezdtek beérkezni a Sztálin rosszullétével kapcsolatos jelentések az amerikai nagykövetségektől. Venezuelában az a szóbeszéd járta, hogy Sztálin már meghalt, és a zavarba jött nagykövetség – lévén a venezuelai kormány nem állt diplomáciai kapcsolatban a Szovjetunióval – azon vacillált, hogy félárbóca eressze-e az amerikai lobogót, amely dilemma az elkövetkezendő öt napban aztán megannyi amerikai tisztviselőnek okozott kényelmetlen pillanatokat. A brüsszeli nagykövetség megosztott egy amerikai alkalmazott szerezte gúnyverset, remélve, hogy ezzel bearanyozzák Charles Bohlen új nagykövetjelölt napját, aki épp jóváhagyási meghallgatásán volt Washingtonban:

*Joe bácsi beteg, nyomja az ágyat,
fejében elszökött a vér.*

*Járni se tud, beszélni se már,
ki vezeti így a kommunistákat?*⁵⁰

Bonnból amerikai diplomaták egy nyugatnémet „Szovjetunió-szakértő”, Klaus Mehnert tanácsát idézték, aki óvatosságra intett azzal kapcsolatban, hogy a Nyugat miképp reagál. „A Nyugat legfőbb célja az kell legyen, hogy semmi olyasmit ne tegyen, ami cnyhítené a belső feszültségeket és küzdelmeket a Kremlben. Azok a nyugati nyilatkozatok,

amiket a Kreml fenyegetőként vagy kárörvendőként értelmezhet, valószínűleg csak a szovjet nép egységét erősítenék – szögezte le a távirat. – Sztálin halála nem (ismétlem: nem) ok a Nyugatnak az öröme vagy megkönnyebbülésre, mondván, hogy a nemzetközi helyzet ezzel enyhült volna. [Menhert] úgy gondolja, hogy Sztálin hatalomgyakorlása féken tartó hatással bírt, és amíg nem tisztázódik, hogy a Kreml milyen politikai álláspontra helyezkedik, addig arra szólítja fel saját embereit, hogy legyenek a lehető legelővigyázatosabbak a Bonnból érkező hivatalos véleményeket illetően. „Egyszóval – summázza a távirat –, a jól tájékozott köröktől származó, de nem (ismétlem: nem) feltétlenül szűles körben elterjedt német vélemény leginkább úgy fogalmazható meg, hogy: »Az ördög, akit ismersz, még mindig jobb annál az ördögnél, akiről fogalmazod sincs.«” Menhert, mint mások oly sokan, úgy hitte, Sztálin nélkül a helyzet mind a Szovjetunión belül, mind annak külügyi kapcsolataiban feszültebbé és veszélyesebbé válhat.⁵¹

John Foster Dulles szükségesnek érezte tisztázni az amerikai diplomatákkal, hogy miképp is járjanak el ez ügyben. A moszkvai nagykövetségnek címzett táviratában arra szólította fel az amerikai diplomatákat, hogy „az alapvető protokoll-előírások szerint kell eljárni. További utasításokig nem (ismétlem: nem) szabad semmilyen személyes üzenetet küldeni a külügyminisztériumnak.”⁵²

Egy Münchenből érkezett távirat azt tanácsolta a külügyminisztériumnak, hogy „tartózkodjanak a heves kirohanásoktól Sztálin »rémmuralmát« és a hatalmi harcokat illetően. Sőt semmi nem növelheti hatékonyabban a Kreml bizonyta-

lanságát, megosztottságát és gyanakvását, mint a hivatalos szervek vészjósló hallgatása. Egy ilyen álláspont azonban nem zárná ki annak más csatornákon keresztüli hangsúlyozását, hogy lehetetlen lesz olyasvalakit találni, aki Sztálin helyébe léphetne. Dióhéjban: ne ébresszünk egységet kíváncsoló válaszcakciót, inkább hagyjuk, hadd főjenek a saját levükben.”⁵³ Feltételezve, hogy a szovjet tisztviselőkre, ahogyan az egész szovjet társadalomra, „zűrzavar és bizonytalanság vár... ebben a birodalomban, amely olyannyira egyetlen személy diktatúrájára épült”, Washingtonban azt is fontolóra vették, hogy röplapok formájában szovjet városok felett szétszórónak Eisenhower orosz néphez intézett együttérző üzenetét, „szabadságukért mondott imáját”. Washingtoni hivatalnokok ezen túlmenően számba vették annak lehetséges módjait is, miképp bátorítsák Mao Ce-tungot „szakításra a Kremllal”.⁵⁴ Érthető, hogy az amerikai politikai döntéshozók arról álmodoztak, hogy megnehezítik a szovjet tisztviselők dolgát ebben az átmeneti helyzetben, ám az ötletek, amikkel eljátszadoztak – vallásos hangvétellű üzenetet küldeni részvétnyilvánításként, visszafojtani a Sztálin haldoklása felett érzett kárörömet, nem beszélve arról a stratégiáról, miszerint a hallgatás jobban kikezdi majd a szovjetek idegeit, várakozásaik szerint esetleg szakítást előidézve Mao Ce-tung és a Kreml között – reménytelenül naivak voltak.

Az Egyesült Államok diplomáciai testülete ráadásul épp átrendeződőben volt. Amerika moszkvai *chargé d'affaires*-je (ideiglenes követségi ügyvivője) Jacob Beam volt, egy tapasztalt és rátermett diplomata, aki a harmincas években a náci

Németországban, majd a háború alatt Londonban teljesített szolgálatot, és aki indonéziai és jugoszláviai kiküldetéseket követően került végül a Szovjetunióba. 1952 októberét követően George Kennan már nem tartózkodott a szovjet fővárosban: a Kreml *persona non grata*-nak minősítette nyilvános megjegyzései miatt, melyekben a sztálini Moszkvában tapasztalt életkörülményeket a Hitler alatti Berlinben látottakhoz hasonlította. Utódja, Charles Bohlen Washingtonban maradt, jóváhagyási meghallgatásának eredményére várva, amit Joseph McCarthy szenátor hátráltatott, mivel komoly kételyei támadtak Bohlen előző külügyminisztériumi munkáját illetően, különös tekintettel fordítói megbízatására az 1945-ös jaltai konferencián.⁵⁵

Az oroszul nem beszélő Beam közvetlenül Foster Dullesnek jelentett Washingtonba, és várta az utasításokat, miközben minden nap előre nem láthatott fejleményeket hozott.⁵⁶ Március 5-én, dél körül Beam arról tájékoztatta a külügyminisztert, hogy „a brit és francia nagykövet személyesen fejezték ki együttérzésüket Sztálin állapotát illetően a nagykövetségen, ahogyan a skandináv, argentin, valamint belga küldöttségek vezetői is”. Arról is beszámolt, hogy a diplomáciai testület előjárója azt tervezi, hogy Sztálin halála esetén „résztvétüzenetet és koszorút küld a diplomáciai testület nevében”. Emellett várható továbbá, hogy „[Sztálin] halálának és a temetésének napján félárbócra eresztik a lobogókat, de amennyiben a köztes időszakra hivatalos gyászt jelentenek be, úgy [az előjáró] azt javasolja, hogy a zászlók ez idő alatt is maradjanak leeresztve. Remélem, hogy ezen lépéscinket a britekkel és franciákkal összhangban tudjuk megtenni.” Fos-

ter Dulles gyors válaszában jóváhagyta Beamnek, hogy koordinálja az USA válaszreakcióját az övékével.⁵⁷

Foster Dulles továbbra is éberren leste a híreket, „fokozottan érdeklődve” a „Szovjetunióban és annak szatellitállamaiban mutatkozó általános reakció iránt” Sztálin betegségét illetően.⁵⁸ Németországban az amerikai diplomaták nyugtalanságra lettek figyelmesek mind hivatalos, mind köznépi körökben. Szárnyra kapott a szóbeszéd, miszerint Kelet-Németország helyettes miniszterelnöke, Walter Ulbricht Moszkvába távozott, míg a United Press arról számolt be, hogy a kelet-európai kommunista vezetőket a szovjet fővárosba rendelték. Az Egyesült Államok diplomatái megjegyezték, hogy „számos kelet-berlini és keletnémet ment át Nyugat-Berlinbe, kizárólag azért, hogy megbízható információkhoz jussanak Sztálin állapotáról, és hogy megbizonyosodjanak arról, végre kibonthatják-e az erre a különleges alkalomra félretett boraikat”.⁵⁹

A jugoszláv kormány, amely 1948-ban szakított a Kremllel, és ellenszegült a pusztá létezését fenyegető szovjet válaszlépéseknek, alig tudta visszafojtani örömét. Josip Broz Tito marsall kommunista rezsimje tudta, hogy Sztálin örökösei csak akkor jelentenék be betegségét, ha halála már elkerülhetetlen. A Belgrádi Rádió március 4-én, délután 5-kor a következő címmel kommentálta az esetet: „A világ legnagyobb diktátora halálhörgést hallat.” Tito maga úgy fogalmazott: „A természet igazságot szolgáltat.”⁶⁰

A március 5-ére, csütörtökre virradó éjjel Salisbury kódolt üzenetet küldött a szerkesztőinek, ezúttal hogy megerősítse: a Sztálin egészségével kapcsolatos híreket cenzúra alá vették,

ezért innentől fogva nehéz lesz bármiről is tudósítani a hivatalos közlemények tartalmán túlmenően. Két órával később közzétették a második orvosi közleményt, amely megerősítette, hogy rövid időn belül bekövetkezik az, amire már mindenki számít. Az orvosok bejelentették, hogy Sztálin állapota rohamosan gyengül. Megállapították, hogy egyre gyakrabban lép fel nála Cheyne–Stokes-légzés, egy kómában lévő pácienseknél megfigyelhető rendellenes állapot. „A vérkeringés leromlott, az oxigénhiány megnőtt.”⁶¹ Mint tették azt korábban is, az orvosok ismét beszámoltak Sztálin pulzusszámáról, cnyhén megemelkedett testhőmérsékletéről, illetve veszélyesen magas vérnyomásáról. A foganatosított orvosi intézkedések többek között az alábbiakból álltak: oxigénmaszkot csatoltak a betegre, amikor légzéscs nehézkessé vált; mivel öntudatlan állapotban volt, évésre képtelenül, vénásan glükózinfüziós oldatot kapott; pióciókat helyeztek rá, hogy vérnyomását csökkentsék; penicillininjekciót kapott a tüdőgyulladás ellen; koffeint az idegrendszer serkentésére; valamint kámforvegyületet a szív erősítésére. Ezek mind bevett eljárásnak számítottak ekkoriban, igaz, 1953-ra a szívbajok kámforral történő kezelése javarészt már kiment a divatból a nyugati orvosok körében, ahogyan a vérszívó pióca felhelyezése is annak céljából, hogy csökkentsék a testben lévő vér mennyiségét, és ezáltal nyomását is. Nyugaton az orvosok vélhetőleg vénát csapoltak volna, ami a lassú vérvételnek egy könnyebb és vélhetőleg hatékonyabb módja. Sztálin orvosai talán azt gondolták, hogy a pióca alkalmazása „a legrégmódibb orosz is meggyőzi majd arról, hogy minden megtettck, ami csak lehetséges, hogy megmentsék Sztálint”, mint

azt a *Time* magazin megállapította.⁶² Ám minden erőfeszítésük reménytelenül hiábavalónak bizonyult. Harrison Salisbury mindez azonban nem gátolta meg abban a némileg túlzó megjegyzésében, miszerint „a modern orvostudomány által ismert minden eszköz és eljárás alkalmazásra került”.⁶³ Miközben a világ figyele Moszkvára irányult, a virrasztás folytatódott. A különféle újságok értesüléseit olvasva, és látva, milyen keveset lehet mondani a témában, a *New Yorker* neves újságírója, A. J. Liebling nem tudta féken tartani iróniáját: „A bosszantó hiátus, amit az öreg Bolsevik iktatott ájulása és kimúlása közé, még a legkeményebb jövőmondókat is nehéz feladat elé állította, akiknek meg kellett magyarázniuk Sztálin halálának jelentőségét, majd magyarázatokat gyártaniuk mindaddig, amíg a sírba nem került.” Liebling szerint rossz ízlésre vallott Sztálintól, hogy „apránként halt meg”, ezzel nehéz helyzetbe hozva a lapzártát leső szerkesztőket, akik a nagy sztoriról valójában csak kevés valódi információt tudtak közölni.⁶⁴

Csütörtökön Eisenhower elnök egy sajtótájékoztató során elismerte, hogy legközelebbi tanácsadóival megvitatták, milyen lehetséges hatása lehet Sztálin távolmaradásának a moszkvai politikai életből, de a sok huzavonát követően végül „lényegében ugyanott tartottak, ahonnan elindultak”. A kérdésekre adott válaszok során Eisenhower vélhetőleg jobban hangot adott bizonyos alapvető aggodalmainak, mint azt eredetileg tervezte. Mikor az egyik újságíró rákérdezett a Kreml aktuális, a zsidókkal szemben folytatott kíméletlen sajtóhadjáratára, Eisenhower nem köntörfalazott a válaszában. „Hirtelen nagyon elkomorodva Mr. Eisenhower azt

mondta, hogy természetesen helyteleníti az antiszemitizmus fellángolását. Mélyen elszomorító ez, folytatta, különösképpen azoknak, akik hozzá hasonlóan tudnak egy s más a második világháborús náci haláltáborok borzalmáról, és akik látták a Hitler parancsára elpusztított zsidók maradványait. Abba belegondolni, hogy ez újra megtörténhet, folytatta az elnök, lesújtó, és egy, az Egyesült Államok elnökének pozíciójában lévő személy tényleg nem tudhatja, hogy mondjon-e erről nyilvánosan bármit is, nehogy szavait ürügyként használják fel arra, hogy még inkább megnehezítsék a zsidóság helyzetét.⁶⁵ Mindazonáltal valóban felajánlotta, hogy találkozik Sztálinnal, amennyiben az előremozdítaná a világbéke ügyét, és az ajánlat továbbra is áll bármilyen szovjet vezető részére, aki majd a nyomdokaiba lép. Mint azt azonban a *New York Times* hozzátette, „utasításokat küldtek a *Voice of America*-nak, hogy helyezték előtérbe a Sztálin végzetes betegségről szóló híreket” úgy, hogy közben kerülik az eljövendő utódot illető találgatásokat.⁶⁶

Miközben a hivatalos személyek és a világsajtó a híreken rágódott, a Gulag rabjai szintén értesültek Sztálin válságos állapotáról. Lev Razgon író ekkoriban járt tizennyolc éves lágerbüntetésének felénél. „Végül sikeresen megértem azt a márciusi napot”, idézte fel később,

mikor egyszer csak felcsendült az a mennyei muzsika a hangszórókból. Bach, Händel, Beethoven, majd utána következett az orvosi bejelentés. Emlékszem, ahogyan mind a gyengélkedőbe tódultunk, a doktorok pedig megvitatták egymás között a hallottakat, és elmondták, mi-

ben reménykedhetünk. A főorvos, az asszisztense és egy férfi ápoló – természetesen mind elítéltek voltak – elvonnak a *bányá*-ba megtárgyalni a dolgot. Ezalatt mi az öltözőben zsúfolódtunk össze, fogaink vacogtak az izgatottságtól. Mintegy húsz perc után a főorvos kísért. Professzor, magasan képzett ember volt. Valósággal ragyogott, és azt mondta: fiúk, a gazembernek befellegzett. Reménytelenül. Csókolgatni kezdtük egymást örömeinkben.⁶⁷

Ezalatt Moszkvában a nyugati sajtókirendeltségek mindent megtettek, hogy a legapróbb információmorzsákat is felcsipegessék a hivatalos tájékoztatások közötti időben. Eddy Gilmore, az Associated Press munkatársa nehéz emlékeket őriz arról a hétről: „Nem fogom itt hosszasan taglalni a hosszú, álmatlan éjszakák részleteit, amiket a Központi Távírdánál töltöttünk. Órákon át nem ettünk, napokon át alig aludtunk. Minden moszkvai tudósító múlhatatlan érdemére szóljon, hogy rajta maradtunk a sztorin. Elmérgekedtek az indulatok, átkozódtunk és üvöltöztünk egymással. Többször is majdnem tettelegességgig fajult a dolog. Hat tudósítóra csak két vonal jutott Nyugatra. Valakinek utolsónak kellett lennie, de mindenki első akart lenni.”

Ez alatt a két nap alatt, miközben a nagyvilág értesült arról, hogy Sztálin a halálos ágyát nyomja, „Gilmore úgy döntött, hogy minden nap vagy éjjel legalább tíz-tizenöt alkalommal végigsétál a Vörös téren...” Folyvást csak gépkocsikat látott „fehérbe öltözött férfiakkal és nőkkel, akik ki-be jártak a Kremlbe”. Noha nem lehetett benne biztos, azt felté-

telezte, hogy orvosok és nővérek voltak. Emellett volt ott egy „nyitott platós teherautó is, ami mintha oxigénpalackokat szállított volna”. Tekintve, hogy a vezetőség közleménye szerint Sztálin a Kremlben lett rosszul, nem csoda, hogy Gilmore-ra nagy benyomást tett az orvosi személyzet és apparátus viharos érkezése.⁶⁸

Ha azonban meg is történt egyáltalán, amiről Gilbert beszámolt, akkor az valójában mind egy bonyolult elterelés része volt. Sztálin a külvárosi dácájában omlott össze, ám mivel oly sok mítosz övezte uralmát – mint például az, hogy éjjel-nappal a szovjet nép javáért dolgozik, ezért irodájának Vörös térre néző ablakában éjszakára is égve hagyták a fényt –, hogy túlságosan is kellemetlennek tűnhetett beismerni, hogy valójában a dácájában érte a rosszullet. Mikor évekkel később Szvetlana Allilujeva, illetve tőle függetlenül Nyikita Hruscsov is beszámolt virrasztásukról a kuncevoi dácában, egyiküknek sem jutott eszébe, hogy megemlítsék a Kreml nyilatkozatának valótlanágát. Egy effajta ártalmatlan hazugság magyarázatot sem érdemelt.

Csütörtök reggelre Sztálin állapota rosszabbodott. Vért hányt, minek hatására vérnyomása és pulzusa leesett. Ez a váratlan fejlemény tanácsstalanná tette az orvosokat. Köré gyűltek, és gyógyszerinjekciókkal próbálták helyreállítani a vérnyomását. Aznap reggel Bulganyin volt a soros, és éberren felügyelte minden mozdulatukat. Alckszandr Mjasznyikov egyike volt az orvosoknak. Feltűnt neki, hogy Bulganyin „gyanakvóan,

csaknem ellenségesen” méregeti őket. Megkérdezte, miért hányt vért Sztálin. Mjasznyikov csak azzal a diagnózissal tudott előállni, hogy valószínűleg az agyvérzés és a vérnyomáscsökkenés következtében a gyomor nyálkahártyájában keletkezett kisebb vérzésekhez lehet köze. Bulganyin szarkasztikusan válaszolt. „Lehetséges volna? – kérdezte Mjasznyikov hanghordozását imitálva. – Netán Sztálinnak gyomorrákja lenne?” Hangjából nehéz volt nem kihallani a fenyegetést, mindazonáltal engedélyezte a kezelés folytatását. Bulganyin vélhetőleg ugyanúgy meg volt rémülve, mint az orvosok.⁶⁹

Továbbra is mindent megtettek, amit csak tudtak. Felfekvésektől tartva az orvosok kámforral dörzsölték be Sztálin hátát. Csuklott, ajkán és bőrén az elkekülés fokozódó jelei mutatkoztak. Infúziókkal táplálták, naponta kétszer kapott egy adag glükózt, valamint ugyanolyan gyakorisággal egy úgynevezett „tápláló beöntést”, benne száz gramm tejszínnel és tojássárgájával. Ennél többet nemigen tehettek.⁷⁰

Aznap késő délután a Kreml egy harmadik közleményt is kiadott Sztálin állapotáról. A hírek kijózanítóak voltak. Egy elektrokardiogram újonnan kialakult károsodásokat mutatott a szív hátsó falán, valamint „rendellenességeket a vérkeringésben és a szívkoszorúerekben”. Egy ponton Sztálin vérnyomása meredeken zuhanni kezdett.⁷¹

Miután az ország és a nagyvilág értesült Sztálin állapotáról, Berija és Malenkov rendkívüli gyűlésre hívta össze a párt és a kormány tisztviselőit aznap estére. Konsztantyin Szimov egyike volt a Központi Bizottság, a Minisztertanács és a Legfőbb Tanács azon háromszáz tagjának, akik a Kreml Szverdlov Termében egybegyűltek. „Több száz ember”, írta,

akik szinte mind ismerték egymást a munkából, látásból, vagy a megannyi gyűlésről, szóval ez a több száz ember... teljes csendben ült, és várta, hogy az ülés megkezdődjön. Egymás mellett ültek, a válluk összeért, egymásra tekintettek, de senki nem szólt a másikhoz. Senki nem kérdezett semmit. Úgy tűnt számomra, hogy a jelenlévők egyike sem érezte szükségét a szavaknak. A kezdetektől fogva olyan csend honolt a teremben, amelyet – hacsak nem ülök ott magam is negyven percet teljes némaságban – sosem tudtam volna elképzelni; hihetetlen, hogy háromszáz, szorosan egymás mellett ülő ember így tudjon hallgatni.

Természetesen mind abban a hitben voltak, hogy Sztálin kezelése néhány folyosóval arrébb zajlik. Feltételezett közelsége csak tovább növelte az esemény komolyságát. Tucatsnyij vezető foglalt helyet a terem elejében, köztük két, a nemzetgazdasági tervezés területén dolgozó, kevésbé ismert alakkal, akiket Sztálin csak néhány hónappal korábban iktatott be az újonnan létrehozott elnökségi hivatalba, míg a Sztálin által kizárt Molotov és Mikojan a szélre ültek. Mivel Sztálin még élt, az új vezetőség próbálta azt sugallni, hogy a jövőben is az ő elképzeléseihez fognak igazodni.

A gyűlést Malenkov nyitotta meg, közölve, hogy Sztálin az életéért küzd, és amennyiben sikerül is leküzdenie a halált, hosszú ideig nem lesz képes ellátni hivatását. Márpedig a nemzetközi helyzet megkívánja, hogy az ország szilárd vezetéssel bírjon. Malenkov ezután Beriját szólította fel. Berija a pulpitushoz sétált, majd indítványozta, hogy Malenkovot

ismerjék el a Minisztertanács elnökének, amit közfelkiáltással gyorsan meg is szavaztak. Ahogy visszafelé igyekezett a helyére, Malenkovval el kellett férniük egymás mellett a széksorok közötti szűkös helyen; terjedelmes derékbőségük kínos fennakadást eredményezett, ahogy arccal egymásnak szembe, az ellenkező irányba mozogtak. Akkor és ott Simonov nem látta meg a váratlan koreográfiában rejlő komikus csavart. Mint emlékirataiban írta: „Eszembe sem jutott akkor, hogy elmosolyodjak.” Malenkov ezt követően felvázolta a folyamatba léptetett változtatásokat, joggal remélve, hogy nem lesz szükség kérdésekre és további mérlegelésre. Sztálint felmentették kormány- és a pártvezetői tisztségei alól. A gyűlés anélkül ért véget, hogy Sztálin állapotáról a továbbiakban szó esett volna. Mégis egy nagy horderejű döntés állt immáron mögöttük. Mint Simonov felidézte: „Mintha ezek emberek az elnökségben valami nyomasztó teher alól szabadultak volna fel.”⁷²

Sztálin lánya végig apja mellett maradt a Közeli Dácsában, végignézve, miképp távozik belőle az élet. „Az utolsó tizenkét órában kínzó oxigénhiány lépett fel”, írta.

Az arca eltorzult és elsötétült. Ajkai elfeketedtek, arcvonásai felismerhetetlenné váltak. Iszonytató volt a haláltusája. Szó szerint a szemünk láttára fulladt meg. A legutolsónak tetsző pillanatban aztán váratlanul kinyitotta a szemét, és vetett egy pillantást a szobában lévőkre. Rettenetes volt a tekintete, tébolyodott, vagy talán haragvó, tele volt félelemmel, amelyet a halál és a föléje hajoló ismeretlen orvosok arca keltett benne. Egyetlen másodperc

alatt végigfuttatta a pillantását mindenkin. Aztán valami megmagyarázhatatlan és döbbenetes történt, amit a mai napig nem tudok elfelejteni és megérteni. Hirtelen felfemelte a bal kezét, mintha felfelé mutatna valamire, és valamennyiünkre átkot küldene. Felfoghatatlan és fenyegető volt ez a gesztus, és senki nem tudta, vajon kire vagy mire irányulhat. A következő pillanatban, egy utolsó erőfeszítés után, a lelke végül kiszakította magát a testéből.⁷³

A halál 21 óra 50 perckor állt be.

Hruscsov és társai is jelen voltak. Amint Sztálin eltávozott, „egy hatalmas ember lépett elő valahonnan, és mesterséges lélegeztetésben kezdte részesíteni – írta Hruscsov –, masszírozással próbálva újraindítani a légzését”. Hruscsov elborzadt, megsajnálta Sztálint. Látszott, hogy a dolog hasztalan, és hangot is adott nemtetszésének. Az orvosoknak azonban muszáj volt demonstrálniuk, hogy minden lehetséges módon igyekeztek életben tartani Sztálint. Hruscsov szavai megkönnyítették, hogy végül felhagyjanak próbálkozásaikkal.⁷⁴

„Amint megállapítottuk, hogy nincs légzés és pulzus, a szív megszűnt dobogni – írta később Alekszandr Mjasznyikov –, csend telepedett a tágas szobára; a kormány- és pártvezetők, Sztálin lánya, Szvetlana, és fia, Vaszilij, valamint az örök is mind hallgattak. Mindenki mozdulatlanul, ünnepélyes csendben állt fél órán át, vagy talán tovább is... A nagy diktátor, aki nem sokkal ezelőtt még mindenható volt, immáron nem volt több szálnalmat keltő holttestnél, amit másnap korboncnokok szabdalnak majd fel.”⁷⁵

Egyedül Berija volt az, aki rögvest felocsúdott; az ajtóhoz rohant, és a sofőrjéért kiáltott. „A szoba csendjét, ahol mindannyian a halálos ágy körül gyülekeztünk, hirtelen megtörte fülsértő hangja, a leplezetlen diadal felcsendülése”, idézte fel Szvetlana.⁷⁶ Berija szavai („Hrusztaljov, a kocsimat!”) bevonultak az orosz történelembe és kultúrába. „Berija csak úgy ragyogott – idézte fel később Hruscsov. – Szinte újjászületett, megfiatalodott. Csúnyán fogalmazva meg sem várta, hogy Sztálin egyáltalán a koporsóba kerüljön, a holttest felett rendezett házatot. Berija biztos volt benne, hogy a pillanat, amire oly régóta várt, végre elérkezett. Nincs többé erő a földön, ami immáron visszatarthatná... Le lehetett olvasni ezeket a diadalittas gondolatokat az arcáról, ahogy a kocsijáért kiáltott, és a városba hajtatott.” Berija „egy mérsáros, egy orgyilkos volt”, ám Hruscsovnak előbb türelmesen ki kellett várnia, mielőtt szembeszállhatott volna vele.⁷⁷

Szvetlana a szobában maradt. Nézte, ahogyan az örök és a személyzet odamennek, hogy leróják kegyeletüket. „Sokan hangosan sírtak.” A házvezetőnő, Valentyina Isztomina, aki tizennyolc évet dolgozott le Sztálinnál, „durván térdre hanyatlott, fejét apám mellkasára hajtotta, és teljes hangerővel jajveszékelt... Sokáig folytatta ezt, és senki sem próbálta meg leállítani.” Nem sokkal később, március 6-án pénteken hajnaltajt a holttestet elszállították boncolásra. Bulganyin Szvetlanával együtt kísérte ki a hordágyat. Mindketten sírtak. A rezsim hat óra tíz percet várt, míg nem a Kreml zászlajai leereszkedtek, és a világnak bejelentették Sztálin eltávoztát. Szvetlana és a cselédek a dácsa konyhájában ülve csendben hallgatták a rádió gyászos híreit. Immáron hivatalos volt: Sztálin nincs többé.⁷⁸

MÁSODIK FEJEZET

ÚJ TISZTOGATÁS

Életének utolsó hónapjaiban Sztálin drasztikus változtatásokat tervezett véghezvinni a pártvezetésben. Mind a szovjet, mind pedig a külföldi diplomataák nagy meglepetésére a Kreml 1952 augusztusában megdöbbentő bejelentést tett, miszerint tizenhárom évnyi kihagyást követően Moszkvában megrendezésre kerül a XIX. pártkongresszus. (A pártszabályzat szerint háromévente kellett volna kongresszust összehívni.) Mint azt a közlemény nyilvánvalóvá tette, Sztálin a pártvezetés struktúrájának átfogó megreformálását fogja bejelenteni: a kilencfős politbüro megszüntetését, illetve annak helyébe egy kibővített, huszonöt fős elnökség állítását. Ezentúl a kongresszuson Georgij Malenkovtól hangzik majd el a Központi Bizottság jelentése. Mivel a központi beszámolót 1925 óta minden pártkongresszuson Sztálin mondta el, a lehetséges utódlás ezen előjele történelmi jelentőségű találkozót helyezett kilátásba.

Sztálin egy, a gazdaságpolitika területére vonatkozó közleményével tovább fokozta a kongresszust övező várakozásokat. Három nappal a kongresszus előtt a párt legfontosabb

elméleti folyóiratában, a *Bolsevik*-ben jelent meg Sztálin hosszú, 25 ezer szavas esszéje, amely „A szocialista gazdaság problémái a Szovjetunióban” címet viselte. Noha állítólag már hónapokkal korábban megírta a szöveget, szándékosan csak most publikáltatta, hogy háttérbe szorítsa a kongresszus napirendi pontjait. Sztálin megalomániájával összhangban a Kreml minden eszközt bevetett, hogy az esszé jelentőségét felmagasztalja. A *Bolsevik* a szokásos 500 ezres példányszám helyett ezúttal 800 000 példányban került forgalomba. Ezt követően a *Pravda* kibővített kiadásban jelent meg, benne Sztálin cikkének teljes szövegével. Az esszét egy különleges brosúrakiadásban is terjesztették, kezdetben 1,5 millió példányban; 1953. január 1-jére ez a szám 20 millióra nőtt. Csak Moszkvában 200 000 képzett agitátor olvasta és fejtegette egész októberben a szöveget gyárakban, iskolákban és irodákban.¹

Ez bizonyult Sztálin utolsó irányadó útmutatásának a közérdeket érintő fontos kérdések területén. A szöveg felszínén Sztálin egy régóta fennálló vitához csatlakozik, ami állítólag már tizenöt éve folyt, mégpedig egy, az ország politikai gazdaságtanáról szóló új tankönyvről. Sztálinnak megvoltak a maga személyes okai arra, hogy tisztázza ezt a kérdést. A cikk ugyan bővelkedik a „fennkölt teorémákban”, alig lépve túl „a közhelyek szintjén”, hogy Adam Ulam történész szavait idézzük, mindazonáltal egy komoly szándék bújt meg Sztálin kezdeményezése mögött, ami nem sok jót jósolt a szovjet társadalomnak.

Sztálin arra használta fel ezt a nyilatkozatot, hogy megadja a kongresszus alaphangulatát, és előkészítse a terepet egy

új tisztogatáshoz. Többek között azt javasolta, hogy tovább kell szigorítani az ellenőrzést a termelőszövetkezetek felett. Sztálin számára, mint azt Ulam is kiemelte, a kolhozrendszer „nem kielégítően szocialista”.² Azt indítványozta, hogy a magántermelés legutolsó maradványait is emeljék a „köz- vagy nemzeti tulajdon szintjére”, amivel a parasztok háztáji parcellái, amiket maguk műveltek, hogy biztosítsák családjuk számára a minimális betevő falatot, állami tulajdonba kerülnének.³ Korábban többen is indítványozták, hogy mérsékeljék az ország nehéziparának kiemelt beruházásait, és bővítsék a fogyasztási cikkek termelését. Sztálinról azonban ismételten leperegtek az efféle javaslatok. Az ország továbbra is „kapitalista bekerítéssel” néz szembe, ami miatt aránytalan befektetésekre van szükség a nehéziparban, hogy a fegyverkezés fenntartható legyen; a szovjet fogyasztóknak várniuk kellett. Esszéjében továbbá szerepelt egy gyakorlatilag kivitelezhetetlen javaslat is a rövidített munkanap bevezetésére; a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet részeként Sztálin előbb hatórás, majd ötórás munkanap bevezetését sürgette, amikor a körülmények ezt majd lehetővé teszik. Szót emelt továbbá a lakhatási körülmények javítása, valamint a reálberek megduplázása mellett – mindebből persze semmi sem lett.

Miközben Sztálin számos oldalt szentelt gazdasági kérdéseknek, nyilatkozatának mégis egy korai részlete volt az, ami a Szovjetunióon belül és kívül egyaránt felkeltette az olvasók figyelmét. Az Amerika igáját nyögő imperialista hatalmak válságban vannak, fejtegette Sztálin, ahogyan egymással viaskodnak a természeti erőforrásokhoz való hozzáféré-

sért és az új piacokért. Sztálin szerint Németország és Japán gazdasági talpra állása már az Egyesült Államokkal való kiújult versengést vetíti előre. Az amerikaiak arra használták fel a Marshall-tervet, hogy kiterjesszék befolyásukat a háború utáni Európára, mi több, azt remélték, hogy az új „népi demokráciákat” is rábírhadják a Marshall-tervhez való csatlakozásra, és ennél fogva kiszélesíthetik az amerikai imperializmus hatókörét. A szocialista blokk országai, jelentette ki Sztálin, egymással teljes összhangban működnek, miközben a kapitalista országok krízishelyzetben találják majd magukat. Sokkal kíméletlenebb küzdelem vár rájuk a jelentősen lecsökkent piacért és a természetes energiahordozó-forrásokért, amelyek szűkösebbnek bizonyulnak, mint amire ők számítottak. Mint azt Sztálin leszögezte: „Néhány elvtárs azt bizonygatja, hogy – a második világháborút követő nemzetközi kapcsolatok átalakulásának következtében – a kapitalista országok közötti háborúk immáron nem szükségszerűek. Úgy vélik, a szocialista és a kapitalista tábor közötti ellentétek nagyobbak, mint a kapitalista országok közötti ellentétek.” Sztálin szerint azonban „a kapitalista országok közötti háborúk továbbra is elkerülhetetlennek mutatkoznak”.

Ez a figyelmeztetés háttérbe szorította Sztálin kiterjedt fejtegetéseit a szovjet gazdaságról, és kihatott a pártkongresszus hangulatára és lefolyására is. A diktátor nem engedte át a kormányrudat. Senki sem keresztezhetette az ország gazdaságát és nemzetközi viszonylatait illető ideológiai vezérelvét. Miképp azt Harry Schwartz a *New York Times*-tól megjegyezte, Sztálin „arra figyelmeztette a világot, hogy uralmát

korántsem tekinti bevégezettnek, és ennélfogva úgy véli, korai még bármiféle spekuláció a leváltásáról”. Továbbra is Sztálin volt az, aki „kijelölte a párt irányvonalát, amihez mindenki más köteles volt igazodni”.⁴

Ahogy a pártkongresszus egybegyűlni készült, a küldöttek fokozott izgatottsággal várták, hogy a szovjet vezetők a színpadra lépjenek. Az egyik francia delegált, Auguste Lecœur arra számított, hogy Sztálin vezeti majd fel a csoportot Maurice Thorez francia kommunista vezetőhöz hasonlóan, aki mindig elsőként foglalta el helyét. Lecœur izgatott várakozással ült a teremben, mint a hívő, aki mindjárt színről színre megpillanthatja istenét. Ám amikor a szovjet vezetők egy kis ajtón keresztül az emelvényre léptek, kiderült, hogy ábécésorrendben érkeznek, Sztálinnal csaknem a sor végén. Sztálin ezt követően közbenjárt néhány külföldi vendég érdekében, mintegy a szívélyes házigazda szerepét demonstrálva. Mikor észrevette, hogy Maurice Thorez, a csehszlovák Klement Gottwald, valamint a spanyol Dolores Ibárruri – a híres La Pasionaria – egy külön páholyban foglalnak helyet, nem pedig az elnökség pódiumán, Sztálin felállt, és a színpadra invitálta őket, és még egy-egy széket is felajánlott nekik – előre megrendezett kis színjáték volt ez, amivel magára vonta a figyelmet, egyúttal izgatott susmorgást keltett a teremben. A gesztus elérte a várt hatást. Lecœur számára, és ebben kétségkívül a többi jelenlévő is osztozott, Sztálin „a megtestesült szerénységnek tűnt, és ez csak növelte az iránta érzett csodálatomat”.⁵ Sztálin ezután leült egy, a szónoki emelvénytől távoli helyre, két üres széknyi távolságra Lazar Kaganovicstól, valamint a többi szovjet vezetőtől.

Dmitrij Sepilov ekkoriban a *Pravda* főszerkesztője volt. Egyike volt a kongresszus meghívottjainak, és évekkel később felidézte a gyűlés számos maradandó pillanatát. Sepilov számára különösen fontos volt, hogy megfigyelhesse Sztálint, miközben Malenkov felolvassa a Központi Bizottság jelentését. Hisz ez mindig is Sztálin privilégiumának számított, ezen alkalmakkal tette diadalmas bejelentéseit, illetve tiporta földbe politikai ellenfeleit, például Trockijt vagy Buharint. Ez alkalommal,

Malenkov mintegy ötórás beszéde alatt [Sztálin] csaknem mozdulatlan maradt, meredten nézett maga elé. Malenkov hihetetlenül gyorsan haladt... időnként kitekintve Sztálinra, mint ahogyan a jól trenírozott versenyló néz a lovasára. Mint Sztálin régi pártfogoltja, aki tisztában volt mestere módszereivel, Malenkov legbelül rettegett: mi van, ha Sztálin megteszi valamelyik jellegzetes, türelmetlenségről árulkodó gesztusát, vagy épp előveszi Longincs aranyóráját? Ez az elégedetlenség jele volna, és Malenkovnak félbe kellett volna szakítania a beszédét, függetlenül attól, hogy épp hol tartott benne. Habár végső soron Sztálin nemtetszését kiváltani, a dühéről már nem is beszélve, rosszabb, mint leszerepelni egy ezerfős közönség előtt. Azonban minden rendben ment. Sztálin végighallgatta a beszédet.⁶

Sztálin véletlenül sem tervezte a visszavonulását.

A laikus szemlélő számára úgy tűnhetett, hogy a kongresszuson elhangzott beszédek mind a sztálinista retorika be-

vett bikkfanyelvét visszhangozzák: szónoklatok a hűségről, fogadalmak a kitűzött ötéves terv teljesítése mellett, ígéretek a marxizmus-leninizmus tanításainak – minden valamirevaló gazdasági és politikai munka alapjának – fokozottabb tanulmányozására. Ám az idcológiai éberség aggasztó témája számos beszédet áthatott, különösképp a Központi Bizottság beszámolóját, a pártkongresszus sarokkövének számító nyilatkozatot. Tekintve az elkövetkezendő hónapokban kibontakozó jelentős fejleményeket, bármennyire is a győzelemmitas retorikába csomagolták ezeket a megjegyzéseket, ott rejtett bennük a figyelmeztetés a párt aktivistáinak, hogy legyenek résen.

Malenkov egy borzongató emlékeztető erejéig felidézte hallgatóságának a harmincas évek tisztogatásait, amikor a párt „kíméletlen küzdelmet indított... a dezertőrök és árulók ellen, akik megpróbálták letéríteni a Pártot a helyes útról, és megosztottságot kelteni soraiban. Bizonyítást nyert, hogy ezek az alávaló árulók és renegátok csak a Szovjetunió ellen indított fegyveres támadásra vártak, abban bízva, hogy hátba szúrhatják a szovjet államot a szükség órájában”. Ám az olyan ellenségek kiiktatása, mint Trockij, Buharin és az ő követőik, biztosította az ország egységének megszilárdítását, ellehetetlenítve, hogy egy „ötödik hadoszlop” aláassa a morált a háború alatt. „Ha erre nem került volna sor időben – állította Malenkov –, a háború alatt két tűz között találtuk volna magunkat, és akár el is veszíthettük volna a háborút.” Malenkov kétségkívül komolyan gondolta a kijelentését, miszerint a tisztogatások elpusztítottak egy „ötödik hadoszlopot”, amely ellenkező esetben veszélybe sodorhatta volna az országot az

eljövendő háború során. Az éberségre való felhívás a kongresszus egyik központi témája volt, világos és vészjósló jelzésképpen: az országnak tehát a hidegháborús feszültség légkörében kell élnie.⁷

Malenkov egy fájdalmas és baljóslatú leckét elevenített fel, és nem akarta, hogy hallgatósága, illetve az egész ország közönsége félreértse üzenetét. Igen, a kínai kommunista forradalom sikerét, valamint a közép- és kelet-európai szocialista demokráciák megalakulását követően a Szovjetunió „nem magányos, kapitalista országokkal övezett sziget többé” – amely állítás ellentmondott a „kapitalista bekerítésre” vonatkozó figyelmeztetésnek. Ám a világpolitika effajta átalakulása még nem elegendő ok arra, hogy a szovjet nép az ország biztonságát garantáltnak vegye. Sztálin mindig azt mondta, hogy miközben az ország a kommunizmus felé halad, az osztályharc csak élesedni fog. „Nem vagyunk védve sem az idegen nézetek, eszmék és érzületek külső beszivárgásától, a kapitalista országok irányából – jelentette ki Malenkov –, sem belülről, a szovjetellenes csoportok maradványai felől sem, amelyeket a Pártnak még nem sikerült maradéktalanul elpusztítania.” Amennyiben a „nép ellenségeivel” folytatott korábbi küzdelem felkészítette a szovjet államot a náci Németországgal vívott gyilkos küzdelemre, jelentette ki Malenkov, úgy talán szükség lesz egy megújított hadjáratra az ellenséges ideológiák és cselekedetek ellen az ország biztonsága érdekében. Ezt a paranoid perspektívát akarta Sztálin ismételtelen rákényszeríteni országára.⁸

Alekszandr Poszkrjobisev, Sztálin kremlbeli irodájának vezetője hasonló hangot ütött meg a kongresszus egyik leg-

szélsőségesebb nyelvezetű beszédében. Kijelentette, hogy „Sztálin elvtárs arra tanít minket, hogy a szocialista tulajdon megővése az állam egyik alapvető feladata... és hogy a tolvaj, aki megrovidíti a köztulajdont, és aláaknázza nemzetgazdaságunk érdekeit, nem más, mint kém és áruló, vagy még rosszabb.” Szavai nem sokkal a kongresszus után nyerték el valódi jelentőségüket.

Sztálin beszédére a kongresszus utolsó napján került sor. Leszámítva, hogy végigülte Malenkov beszámolóját, egész addig távol maradt, és csak alkalmilag bukkant fel tizenöt-husz percekre. Ez a kiszámíthatatlanság mindig is része volt Sztálin vonzerejének. Miképp azt Szepilov felidézte,

Sztálin ritkán szólalt fel nyilvánosan... Volt, hogy évek alatt csak egyszer mondott beszédet. Jelen lenni az egyik felszólalásán, látni és hallani Sztálint a maga teljes valójában ritka és hatalmas eseménynek számított. Mindenki, akit csak ez a szerencse ért, egyetlen szavát sem akarta elmulasztani. Mi több, harminc éven át a teljes sajtó, a rádiók, a mozik, illetve az összes szóbeli propaganda és művészet azt nevelte belénk, hogy Sztálin minden szava magasztos kinyilatkoztatás, abszolút marxista igazság, a bölcsesség ékköve, melyben mind jelenünk ismerete, mind a jövőnk megjövendölése benne foglaltatik. Ezért hallgatta úgy az egész terem Sztálint, mintha csak hipnotikus bővületben lett volna.¹⁰

Ez bizonyult Sztálin utolsó nyilvános beszédének. Mikor Vorosilov bejelentette, hogy „Sztálin elvtársé a szó”, az egész

hallgatóság a talpára pattant, mintha „delejezték volna őket”, elszánt ováció hulláma áradt szét a teremben. Sztálin azonban közömbösnek tűnt a hízelgésükkel szemben. „Arc kifejezése semmilyen pillanatnyi érzéséről nem árulkodott – írta Vorosilov. – Időnként egyik lábáról a másikra helyezkedett, megsimította a bajszát vagy az állát a mutatóujjával. Kétszer is felemelte a kezét, mintha csak arra kérné a közönséget, hogy elkezdhesse, de ezzel csak felerősítette az ovációt.”¹¹

Továbbra is Sztálinnál maradt a hatalom, de hangjára és öregedő megjelenésére bizonyára mindenki felfigyelt. Szavai összemosódtak – egyértelmű jeleként a korábbi kisebb agyvérzéseknek –, sápadt arcszíne és ritkás ősz haja pedig kihangsúlyozták: ő is csak halandó. Rövid beszédet mondott, aligha többet tízpercesnél, és lényegében egyetlen témára szorítkozott. Kezdeként a kommunista testvérpártok jelen lévő képviselőit köszöntötte, külön kiemelve a francia és olasz párt vezetőit – Thorez-t és Togliattit –, amiért fogadalmat tettek, hogy „népük nem fog a Szovjetunió népe ellen harcolni”. Mao Ce-tung nem került említésre, noha Sztálin után a második legjelentősebb kommunista vezetőnek számított. Sztálin más felszólalókra hagyta, hogy kiemeljék a kínai delegációt, és országuk győzedelmes forradalmát méltassák. Felszólította kommunista elvtársait, hogy rendíthetetlenül folytassák erőfeszítéseiket a békéért való küzdelemben, ellehetetlenítve a kapitalista kormányokat abban, hogy háborút indítsanak – mióta az amerikaiak atombombákat dobtak Japánra, a szovjet külpolitikában ez elsődleges prioritással bírt.

Sztálin ezt követően kijelölte hallgatóságának a követendő célt. A burzsoázia „egyre reakciósabb”, és „elveszíti kap-

csolatát a néppel". Korábban képes volt „eljátszani a liberálist a burzsoá-demokratikus jogok védelmében, és ezáltal népszerűsége szert tenni a nép körében". Sztálin kitartott amellett, hogy „számukra az egyén jogai immáron csak azokat illetik meg, akik tőkével rendelkeznek, míg minden más polgár csak kizsákmányolásra alkalmas emberi nyersanyagnak minősül... A burzsoá-demokratikus jogok lobogóját azonban letépték." Most a kommunista pártoknak kell „magasra emelniük és körbevenniük a zászlót, maguk köré gyűjtve az emberek többségét. Nincs más, aki ezt megtenné." A kizárólag rendíthetetlen hívekből álló közönség megbabonázva ült. Sztálin a következő szavakkal zárta beszédét: „Le a háborús uszítókkal!" Hallgatósága jól tudta, miképp kell reagálnia. Mint arról a *Pravda* beszámolt, felemelkedtek helyükről, majd „viharos, szünni nem akaró taps" következett és torkollott ovációba. „Háromszoros hurrá Sztálin elvtársnak!" és „Éljen Sztálin elvtárs, a világ dolgozó népének legnagyobb vezetője!" kiáltások harsantak fel.¹² A szertartásos ünneplés perceként folytatódott, kétségkívül legyezgetve Sztálin híúságát. Senki mást nem övezett ilyen mesterséges imádat. Évekkel később Hruscsov úgy nyilatkozott, hogy Sztálin rövid beszéde nyilvánvalóvá tette számukra, hogy vezetőjük egészsége hanyatlóban van. „Mind arra következtettünk, hogy Sztálin nagyon gyenge fizikai állapotban lehet, ha egy hétperces beszéd megtartása is ilyen hatalmas teljesítményt jelentett számára."¹³ Amennyiben Hruscsov és társai akkoriban tényleg így gondolták, azt nyíltan nem tették szavá.

A delcááltak megújult biztonságérzettelelve tértek haza. Semmilyen komoly változás nem mutatkozott a láthatáron.

A párt összes jelentős tagja felszólalt: Molotov nyitotta meg a gyűlést, Vorosilov pedig zárta. Berija, Kaganovics és Hruscsov mind beszédet intézett a delegáltakhoz, míg a Központi Bizottság beszámolóját Malenkov olvasta fel Sztálin helyett. A kongresszus emellett két kevésbé jelentős határozatot is hozott: a párt hivatalos nevét, a sokáig használt, nehézkes Össz-szövetségi Kommunista (Bolsevik) Párt titulust a jobban csengő Szovjetunió Kommunista Pártjára cserélték, valamint a politbúrót átnevezték elnökséggé, tagszámát pedig huszonöt főre bővítették, ami aztán kényelmetlenül soknak bizonyult.

Ebben valósultak meg Sztálin rejtett szándékai a kongresszussal. Évtizedek teltek el azóta, hogy az ország utoljára vezetőségváltáson ment keresztül. Sztálin kitartóan ragaszkodott a hatalomhoz, és előszeretettel emlékeztette helyetteseit, mennyire nem állnak még készen arra, hogy a helyébe lépjenek. Miképp azt Hruscsov emlékirataiban feljegyezte, „szerette a következő frázist ismételgetni: Nélkülem vakon bolyongtok, akárcsak az újszülött kismacskák. Ha én nem lennék, az imperialisták kitekernék a nyakatokat.”¹⁴ Sztálin figyelmeztetést küldött régi helyetteseinek. A kibővített elnökségben több alig ismert és kevésbé tapasztalt személy is helyet kapott, akiknek jelenléte a kiszélesített csoportban Sztálin bajtársainak sebezhetőségét jelezte. Mint azt Sepilov is elismerte, az új elnökség tekintélyét meggyengítette „a párt és a nép számára ismeretlen középszerű figurák” beválasztása.¹⁵

Sztálin szerette befeketíteni potenciális örököseit, és azt hangoztatni, mennyire nem képes egyikük sem felérni a fel-

adathoz. Hruscsov szerint Sztálin élvezte, ha gúnyolódhat rajtuk.

Ki is legyen utánam a Minisztertanács elnöke? Berija? Nem, hiszen ő grúz, nem orosz. Hruscsov? Nem, ő csak egy munkás, tanultabb emberre van szükség. Malenkov? Nem, ő csak mások parancsait tudja követni. Kaganovics? Nem, az nem fog menni, hiszen ő sem orosz, hanem zsidó. Molotov? Nem, már így is öreg, nem birkózna meg vele. Vorosilov? Nem, nagyon nem áll még készen rá. Szaburov? Pervuhin? Ők csak mellékszerepekre alkalmasak. Csak egyetlen ember maradt, és az Bulgaryin.¹⁶

Két nappal a kongresszust követően Sztálin támadásai még messzebb mentek.

Október 16-án a Központi Bizottság plenumára került sor a Kreml Szverdlov Termében. A mintegy kétszáz delegált részvételével zajló zárt ajtós ülés két és fél órán át tartott. Hivatalosan a testület felelőssége lenne az újonnan kibővített elnökség tagjainak megválasztása. Sztálin csaknem a gyűlés felét végigbeszélte, és megjegyzéseivel váratlan irányba terelte a tanácskozást. Dmitrij Szepilov, akit csak nemrégiben választottak meg a Központi Bizottság tagjává, izgatottan érkezett első gyűlésére, melyen bevették a párt vezetői közé.

Hamar rájött, hogy a dolgok egészen másképp zajlanak a nyilvánosságtól távol. Mikor Sztálin belépett a terembe, fiatalabb tagok egy csoportja talpra pattant, készen arra, hogy megtapsolják, és emelt hangon dicsőítsék vezetőjüket, csakhogy, mint a pártkongresszuson. Sztálin azonban kifejezte

nemtetszését, „valami olyasmit mormogva, hogy: Itt ezt sose csinálják!” Nyilvánvalóvá vált, hogy zárt ajtók mögött nem helyénvaló a bálványozás effajta rítusaiba bocsátkozni.¹⁷

Am elsősorban Sztálin beszéde volt az, ami aggodalommal töltötte el Sepilovot, ahogyan az író Konsztantyin Szimonovot és másokat is. Míg a pártkongresszuson Sztálin csak egy tömör beszédre szorítkozott, most a plénumon több mint egy órán keresztül beszélt, jegyzetek nélkül. Hangvétele, akárcsak mondandója, fagyos volt. „Az elejétől a végéig kimérten beszélt, a humor minden jele nélkül – jegyezte meg Szimonov. – Nem voltak előtte sem lapok, sem jegyzetek a pulpituson.” Az öregedéséről beszélt, és még a lemondását is felajánlotta a főtitkári tisztségről, és hogy csak a kormány élén maradna. Az indítványtól megdöbben hallgatósága ragaszkodott hozzá, hogy ő vezesse tovább a pártot, amibe Sztálin – nem meglepő módon – beleegyezett. (Évekkel később Malenkov azon véleményének adott hangot, miszerint Sztálin nem gondolta komolyan a visszavonulást: csak elő akarta csalogatni rejtőzködő ellenfeleit.) Mindazonáltal azt is kifejtette, hogy „közeleg az idő, mikor másoknak kell majd folytatniuk a munkáját, a nemzetközi helyzet bonyolult, nehéz küzdelem várható a kapitalista táborral, és a legveszélyesebb dolog volna meghátrálni, megrettenni, visszavonulni és kapitulálni ebben a küzdelemben”. Sztálin feltette a kérdést, vajon örökösei készen állnak-e a feladatra.¹⁸

Am ezt követően, a teremben lévők meglepetésére Sztálin három régi harcostársát vette célkeresztbe: Vjacseszlav Molotovot, Anasztasz Mikojant és Kliment Vorosilovot. Sztálin „megvetően” nyilatkozott Molotovról, mondván, hogy „meg-

félemlítette az amerikai imperializmus, és rémült táviratokat küldözgtetett az Egyesült Államokból, márpedig ilyen megbízhatatlan vezetőnek nincs helye a párt elitjében”.¹⁹ Ezután Mikojan és Vorosilovot illette hasonló jelzőkkel, megkérdőjelezve politikai lojalitásukat. Joram Gorlickij és Oleg Hlevnyuk történészek úgy vélik, Sztálin azért volt kiváltképp dühös Molotovra és Mikojanra, mert támogatták az állami mezőgazdasági beruházások növelésének ötletét. Az ország súlyos hiányosságokkal szembesült az élelmiszer-termelés terén, ám a parasztsággal szemben gyanakvó Sztálin ragaszkodott „a katonai és nehézipar gyorsuló ütemű fejlesztésének hosszú távú politikájához”, ellenezve bármiféle engedményt a kolhozparasztság irányába.²⁰ Mindig örömmel facsart ki belőlük még többet. Talán valóban ebben rejlett dühének közvetlen kiváltó oka. Mindazonáltal rosszmájú megjegyzései beleillettek a „megtévesztő kisugárzás, ok nélküli szadizmus, gyanakvás és megvetés” mintázatába, ami a legközelebbi munkatársaihoz fűződő kapcsolatát jellemezte.²¹ Félelme, hogy valaki túlszárnyalja, haragja mindazok iránt, akiknek kompetenciája kételyeket ébreszthet mindentudását illetően, valamint vonakodása, hogy előre rendelkezzen politikai utódlásáról – mind arra készítették Sztálint, hogy időről időre kirohanásokat intézzen közeli elvtársai ellen.

Sztálint hallgatva Sepilov egyszerre érzett elragadtatottságot és viszolygást. „Mintha csak egy jégtömböt helyeztek volna a szívemre.” Mint mindenki másnak a teremben, „tekintetem ide-oda siklott Sztálinról Molotovra, majd Mikojanra, és vissza Sztálinra. Molotov mozdulatlanul ült az elnökség asztalánál. Egy szót sem szólt. Egy arcizma sem

rezdült, ahogy maga elé meredt a gyülekezetre cvikkerén keresztül, időnként jobb kezének három ujjával olyan mozdulatokat végezve az asztallap posztóján, mintha csak kenyérgalacsinokat gyúrna.”²² Miként azt Hruscsov fia, Szergej később megírta, „Sztálin felvette Molotovot az amerikai kémek listájára, ami pedig Mikojant illeti, nos, Sztálinnak róla még döntenie kellett”.²³ Nyikita Hruscsov szintén felidézte, hogyan vált Sztálin egyre ellenségesebbé Molotovval és Mikojannal szemben, hogyan förmedt rájuk, valahányszor csak találkozott velük. Hruscsov számára egyértelmű volt, hogy „veszélyben forog az életük”.²⁴ Mikojan nagyon is tisztában volt Sztálin terveivel. A Sztálin halála előtti hetekben Mikojan egy meg nem nevezett elvtársától arról értesült, hogy Sztálin úgy tervezi, össze fogja hívni a Központi Bizottság plénumát, ahol majd „rendezi a számlát” vele és Molotovval, aztán kizárja őket az elnökségből és a Központi Bizottságból. Mindez nemcsak a kiszemeltek politikai kegyvesztettségének, de „fizikai megsemmisítésének” irányába mutatott.²⁵ Hruscsov szintén így vélekedett. Az 1956-ban elmondott titkos beszédében azt állította, hogy Sztálin „kétségkívül a politbüro régi tagjainak elintézését tervezte”.²⁶

Molotovot széles körben Sztálin legközelebbi szárnysegédjeként tartották számon. Együtt dolgozott Leninnel, és évekig a szovjet hierarchia csúcsának közelében szolgált, többek között mint a Szovnarkom, a Népbiztosok Tanácsa elnöke a harmincas években, majd pedig mint külügyminiszter a második világháború alatt. Kétségkívül korának egyik legelismertebb szovjet diplomatája volt, híres keret nélküli szemüvegéről és kérlelhetetlen tárgyalói stílusáról. Mind-

azonálkal Sztálinnak nagy tapasztalata volt Molotov megalázásában, amit aztán a politbűrő bármely más tagjára is alkalmazott, hogy személyes lojalitásukat bebiztosítsa. Az 1937–1938-as nagy terror ideje alatt Molotov munkatársait letartóztatták, és már ellene is készülöben volt a vádirat. 1939-ben a titkosrendőrség koholt vádak alapján zsidó felesége, Polina Zsemcsuzsina ellen is eljárást indított; a veterán bolsevikot, az ország parfüm-, élelmiszer- és halászati iparában komoly vezetői tapasztalatokkal bíró Zsemcsuzsinát azal vádolták, hogy „ipari és más szabotőrök”, mi több, német kémek fészekelját rejtegette hivatalában.²⁷ A halászati ágazatban betöltött népbiztosi pozíciójától megfosztották, amely lefokozást jóval drasztikusabb lépések is követhették volna. Ám Sztálin ezen a ponton megálljt parancsolt, amire persze megvolt a maga oka. Nem tartóztatták le, és a Könnyűipari Népbiztosság rövidárkereskedés-részlegére beosztva tovább dolgozhatott a szovjet kereskedelembe. Megannyi elmélet létezik arról, Sztálin miért is gyűlölte Molotovné. Azt beszélték, hogy az asszony különösen közel állt Sztálin második feleségéhez, Nagyezsda Allilujevához, és vélhetőleg ő volt az utolsó, aki utoljára élve látta őt, mielőtt a nő 1932 novemberében öngyilkosságot követett el.

Molotov továbbra is támadható célpontot jelentett. 1941 májusában, alig hónapokkal a német inváziót megelőzően eltávolították a Szovnarkom éléről. Hónapokkal a háború befejezését követően, 1945 decemberében Sztálin nyomatékos táviratot küldött Berijának, Malenkovnak és Mikojannak, amelyben hangot adott Molotovot illető bizalmatlanságának. „Meggyőződtem róla – írta Sztálin –, hogy Molotov nem be-

csüli meg túlságosan államunk érdekeit és kormányunk tekintélyét; egyedül az érdekli, hogyan tehetne szert nagyobb népszerűsége bizonyos külföldi körökben. Nem tekinthetnek úgy tovább egy ilyen elvtársra, mint első helyettesemre.” Sztálin ezt követően tovább folytatta Molotov befeketítését, majd azzal bízta meg a három címzettet, hogy hívassák magukhoz az érintettet, és olvassák fel neki az üzenetét. Mi képp Sztálin elmagyarázta, nem akarta Molotovnak is elküldeni a táviratot, mivel nem bízik „néhány hozzá közel álló munkatárs lelkiismeretességében”, így inkább a vezetőség más tagjait verbuválta össze, hogy közvetítsenek ebben a megalázó rituáléban. Molotov a jól megszokott szervilis stílusban válaszolt: „Igyekezni fogok, hogy tetteimmel kiérdemeljem az Ön bizalmát, amely minden becsületcs bolsevik szemében a Párt bizalmát is megtestesíti, és amely nekem az életemnél is fontosabb.”²⁸

Sztálin figyelme 1949-ben ismét Zsemcsuzsinára irányult. Azzal vádolták meg, hogy nacionalista szervezkedésben vett részt, olyan jelentős szovjet zsidókkal kollaborálva, mint Szolomon Mihoelsz jiddis színész és színházi rendező, akit 1948 januárjában Sztálin személyes parancsára gyilkoltak meg, halálát autóbalesetnek álcázva. (Ez idő tájt „nacionalistának” számított az, akit fokozott aggodalommal töltöttek el a zsidók szenvedései, vagy aki támogatta az izraeli állam megalapítását a Közel-Keleten.) Letartóztatását követően Zsemcsuzsinát ötéves kazahsztáni száműzésre ítélték. Molotov megaláztatása tovább folytatódott: Sztálin nyomására elvált feleségétől, majd pedig a külügyminiszeri posztjáról is eltávolították. Helyére Andrej Visinszkij került 1949 már-

ciusában. „Fekete macska keresztelte utunkat Sztálinnal”, Molotov csak ennyit tudott mindehhez hozzáfűzni.²⁹ Azonban mint a minisztertanács elnökének első helyettese, Molotov továbbra is a politburo tagja maradt.

Ám Sztálin még mindig nem végzett Molotovval. A párt 1952. októberi plénumán bejelentette egy kilencfős elnökségi hivatal kinevezését, amelyre átszállnának a korábbi politburo jogkörei, és mint egyfajta belső kabinet működné, amelynek létezését és tagságát nem hoznák nyilvánosságra. Az élén természetesen Sztálin állna. Míg Mikojan, Molotov és Vorosilov az elnökség tagjai maradtak, nevük nem került fel az új hivatal tagjainak listájára. Ez mindenekelőtt Molotov lefokozását jelentette; Sztálin egyértelművé tette, hogy senki sem vethet árnyékot abszolút hatalmára. Érezve a fenyegetettséget, és hogy célpontra vált, Mikojan egy sokkal cinikusabb szándékot látott a kibővített elnökség megalapítása mögött. Mint emlékirataiban írja: „Az elnökség eme jelentős kiszélesítésével kevésbé lenne feltűnő, ha Sztálin eltüntetné valamelyik neki nem tetsző elnökségi tagot. Tegyük fel, hogy a huszonöt főből öt-hatnak nyoma veszik két kongresszus között: jelentéktelen változásnak minősülne. Ha azonban ugyanaz az öt-hat személy tűnne el a politburo kilencfős csoportjából, az már sokkal inkább szembeötlő volna.”³⁰ Mindazonáltal Sztálin verbális kirohanásának utóhatásai esetlegesek voltak. Molotov továbbra is kézhez kapta a külügyekkel kapcsolatos kormányzati dokumentumokat, noha már kiszorult a kormányzói körből.

A gyűlés legalább két résztvevőjéről tudhatjuk, hogy azal a benyomással távoztak az ülésről, hogy Sztálin szellemi-

leg megrendült. Sepilov azon tűnődött, vajon „mindez nem Sztálin skizofrén paranoiájának következménye-e”.³¹ Nyikolaj Kuznyecov admirálisban Sztálin „egy beteg ember benyomását keltette”.³² Az efféle benyomásokról szóló beszámolók természetesen csak évekkel később hangzottak el nyilvánosan. Lehettek persze nagyon is őszinték ezek az érzelmek, ahogyan az is lehet, hogy csak a megváltozott hangulatot tükrözték, amikor Hruscsov elmondta a Sztálint elítélő beszédét 1956-ban, a XX. pártkongresszuson, majd ugyanazt még bővebben kifejtette az 1961-es, XXII. pártkongresszuson. Mindaddig, amíg Hruscsov és a párt legfelső vezetői ki nem adták a megfelelő jelzést saját megjegyzéseikkel, Sepilov vagy Kuznyecov számára nem lett volna lehetséges, hogy megkérdőjelezzék Sztálin mentális épségét.

Első ránézésre nem könnyű megérteni, Sztálin miért Molotovot, Mikojant és Vorosilovot vette célba 1952 végén. Miért nem Kaganovicsot vagy Hruscsovot? Kaganovics kiváltképp prominens szerepet töltött be a pártban: valahányszor Sztálin elhagyta Moszkvát a harmincas években, Kaganovicsra hárult minden feladata. Az ötvenes évekre ő lett a politbüro egyetlen életben maradt zsidó tagja, akit nem lett volna nehéz belekeverní mindazon „ármánykodásokba” és „összeesküvésekbe”, amiket Sztálin kiagyalt. Az 1937-es év nagy terrorja alatt számos elnyomó intézkedés szele megcsapta. Számos közeli munkatársát és helyettesét letartóztatták az általa vezetett Közlekedési Népbiztosságnál. Kaganovics baráti kapcsolatban állt a szintén zsidó származású Iona Jakir tábornokkal, a hadseregben végzett tisztogatások egyik legfőbb áldozatával, amire a tisztogatások alatt Sztálin rá is

kérdezett Kaganovicsnál. Sztálin elmagyarázta neki, hogy néhány letartóztatott tábornok Kaganovics részvételére utalt az „ellenforradalmi szervezeteikben”, amely vádat nyilván a titkosrendőrség vallatói koholták. Ráadásul Kaganovics bátyja, Mihail egykoron a repülőipar népbiztosa volt, mielőtt „ellenforradalmi tevékenység” vádjával eltávolították volna tisztségéből; Mihail Kaganovics nem sokkal később öngyilkos lett.

A szintén ukrainai származású Hruscsov ugyanannyira támadható lehetett volna. Köztudott, hogy az évek múltán sorra hullottak ki a pártvezetésből annak ukrán tagjai állítólagos vétségeik és árulásuk következtében. Mi több, nem sokkal korábban, 1951-ben Hruscsovot a szovjet sajtóban nyilvános megrovásban részesítették az agrárpolitika területén elkövetett néhány kudarcáért, ami a szokott módon könnyen a „bomlasztás” vagy „szabotázs” bűnévé eszkalálódhatott volna: Malenkov a pártkongresszuson mondott beszédében még utalt is erre az incidensre. Ám Hruscsov, hasonlóan Kaganovicshoz, nem vált olyan egyértelmű célponttá, mint Molotov és Mikojan. Miképp azt Oleg V. Hlevnyuk, a Sztálin-éra egyik legújáékozottabb kutatója megjegyezte, „a történészek soha nem lesznek képesek leereszkedni Sztálin pszichéjének legsötétebb bugyraiba, és ezáltal teljességgel feltérképezni mindazokat a számításokat és hajlamokat, amelyek kijelölték a sorsát azoknak, akik osztoztak Sztálinnal az ország vezetésében”.³³ Hlevnyuk ezt ugyan a harmincas évekről és a nagy terrorról írta, ám a számítások hasonló rejtett mechanizmusa mozgatta Sztálin tetteit élete utolsó éveiben is. Mégis, hihetőnek tűnik, hogy Molotov, Mikojan és Voro-

silov azért váltak célponttá, mert ők maradtak az utolsó „régibolevikok” a párt elitjében. Meghatározó szerepük a forradalomig és a polgárháborúig nyúlt vissza, és már csak ezért is komoly veszélynek voltak kitéve.

Sztálin bajtársai sosem feledkeztek meg arról, milyen sors várt a legelső, lenini politbüro tagjaira. Lev Kamenyevet és Grigorij Zinovjevet 1936 augusztusában végezték ki az első tisztogatási pert követően. Grigorij Szokolnyikov a második, 1937-ben tartott tárgyalás vádlottja lett, bűnösnek találták, és tíz év munkatáborra ítélték; rabtársai ölték meg 1939 májusában, állítólag a titkosrendőrség utasítására. Andrej Bubnovot szintén 1937-ben tartóztatták le, majd ismeretlen körülmények között egy vagy két évvel később kivégezték, anélkül, hogy egyáltalán bíróság elé állították volna. Lev Trockijt Mexikóban gyilkolták meg 1940 augusztusában, Sztálin személyes parancsára. Az eredeti tagok közül egyedül Lenin és Sztálin halt természetes halált. Mint azt Hruscsov egy alkalommal elismerte: egy Sztálinnal való találkozás után senki nem lehetett biztos abban, hogy élve hazajut. A nyilvánosság előtt Sztálin bajtársai voltak – valójában azonban potenciális áldozatai mindaddig, amíg csak hatalmon maradt.

Mint az elnöki poszt várományosa, Dwight Eisenhower természetesen értesült Sztálin szovjet gazdaságról írt esszéjéről, valamint a pártkongresszuson mondott beszédéről. Pár nappal a pártkongresszust követően New Yorkban mondott

beszédet az Alfred A. Smith Emlékalapítvány vacsoráján a Waldorf Astoria Hotelben. Francis Spellman bíboros felvezetését követően, aki a későbbi elnököt „az amerikai történelem egyik legnagyobb férfiújának” nevezte, Eisenhower beszédében egy rövid kitérőt szentelt Sztálin nyilatkozatainak. Elmondása szerint a Kreml vezetői „egy olyan diplomáciát vázoltak fel, amely a szabad világ államait végül klikkekre szakadó és egymással marakodó országoknak vizionálja”. Felvetette, hogy „a Szovjetunió talán készen áll belevágni a »hideg béke« egy új nemzetközi programjába, talán egy eljövendő agresszió álcájaként”. Eisenhower kihívást intézett Sztálinhoz. „Mind közül a legkülönösebb ellentmondás – folytatta –, a tény, hogy a szovjet politika egyfolytában olyan ördögöktől retteg, amelyeket maga festett a falra. A Nyugat támadásától tartó öngerjesztő paranoia olyan kegyetlenségbe hajszolta, ami ellen a szabad világ nem tehetett mást, mint hogy egységesen felsorakozott vele szemben.”³⁴ Mivel a választásokig már csak egy hét volt hátra, Eisenhower nemigen volt békülékeny hangulatban. Miközben a Kreml heves retorikával bocsátkozott jóslatokba a nyugati erők közötti valószínűsíthető háborúról, a koreai konfliktus keretein belül az amerikai haderők Észak-Korea és Kína kommunista csapataival néztek farkasszemet.

A sztálini retorika ellenére mégis a kommunista világ volt az, amely megszenvedte a maga belső politikai viharait. Szeptember 17-én a *L'Humanité* elítélte André Marty és Charles Tillon, a Francia Kommunista Párt (PCF) két kiemelkedő alakjának „széthúzó tevékenységét”.³⁵ Két, évtizedek óta aktív kommunistáról volt szó, akik hírnevüket először a feke-

te-tengeri felkelésben való részvételükkel alapozták meg, mikor is hét francia hadihajó legénysége 1919-ben sztrájkot hirdetett, részben a polgárháborúban részt vevő bolsevikokkal való szimpátiából. Mindkettőjüket börtönbüntetésre ítélték, de néhány éven belül feltételesen szabadlábra kerültek. A fogságban töltött idő alatt radikalizálódtak, és szabadulásukat követően csatlakoztak a PCF-hez. Tillon a későbbiekben francia kommunista gerillákat vezetett a második világháborúban, csapataival robbantásokat és más szabotázsakciókat végrehajtva a megszálló német erők ellen. A felszabadulást követően Tillon egyike lett a kormányhoz csatlakozó maroknyi PCF-vezetőnek, sikeres repülésügyi, fegyverkezési és ipari rekonstrukciós miniszterként szolgálva Charles de Gaulle, valamint más miniszterelnökök alatt 1944 és 1947 között. Marty legfőképpen a spanyol nemzetközi brigádokban betöltött politikai komisszár szerepéről volt híres, ahol a párt ideológiájának erőszakos, megtorló alkalmazása számtalan önkéntes önhatalmúlag elrendelt kivégzéséhez vezetett. Ernest Hemingway nyugtalanító portrét festett róla az *Akiért a harang szól*-ban, olyan embernek láttatva, akit „veszélyes dolog kérdésekkel zaklatni”.³⁶ Ilja Ehrenburg szintén ismerte Martyt még Spanyolországból. Nem kedvelte, és mindent megtett, hogy elkerülje a vele való beszélgetést. A hatvanas években, Moszkvában megjelent emlékirataiban Ehrenburgnak már szabad volt a következőképp jellemeznie őt: „Találkoztam André Martyval, ezzel a hatalmaskodó, mindenkit árulással gyanúsító, rendkívül lobbánékony emberrel... Úgy beszélt (sőt olykor úgy is viselkedett), mint aki elmebeteg.”³⁷

Am Marty vakbuzgó elkötelezettsége Sztálin iránt nem volt elegendő ahhoz, hogy ne hulljon ki a PCF kegyeiből. A *New York Times* 1962. október 5-ei számában – vagyis épp aznap, mikor a XIX. pártkongresszus Moszkvában kezdetét vette – C. L. Sulzberger kiemelte, hogy a bolsevik hierarchia küszöbönálló átszervezése jó eséllyel más pártokat is arra készíthet, hogy „korszerűsítsék gépezetüket”. Ezután egy cikket idézett a francia kommunista sajtóból, ami megerősítette, hogy „minden országban meg kell erősíteni a párt egységét és harcképességét”. „Ez a némileg baljósnak tetsző elképzelés – tette hozzá Sulzberger jó adag előrelátással – valószínűleg több rosszat jövendől a kommunistáknak, mint a világ többi polgárának.”³⁸ A PCF-t hamarosan utolérte a tisztogatási hullám, igaz, ez csak nyomokban emlékeztetett a sokkal erőszakosabb kelet-európai folyamatokra. Mint arra máshol is sor került, az ellenállás egykori résztvevői és a spanyol polgárháború veteránjai kerültek célkeresztbe, és kérdőjeleződött meg hűségük a párt irányvonalához – talán mert az antifasiszta küzdelemben olyan bátorságról és kezdeményező erőről tettek tanúbizonyságot, amely kvalitások gyanússá tették őket Sztálin szemében. A párt Központi Bizottságának zárt, „rendkívüli tárgyalásán” Tillont megfosztották a párton belül betöltött vezetői tisztségeitől, igaz, nem zárták ki, szemben Martyval, akit decemberben eltávolítottak a pártból. Franciaországról lévén szó, a pártnak nem állt hatalmában további szankciókat elrendelnie; nem tartoztathatták le, nem kínozhatták meg őket, hogy hamis vallomásokat csikarjanak ki belőlük, és persze ki sem végezhettkék őket csupán azért, mert nem támogatták a párt irányvonalát.

Mindazonáltal a Marty–Tillon-ügy hónapokig elhúzódott, a *L'Humanité* és más francia folyóiratok beszámolóitól és véleménycikkeitől kísérve. Más kommunistákra súlyosabb következmények vártak.

A Csehszlovák Kommunista Párt zsidó származású egykori főtitkára, Rudolf Slánský, akinck Sztálinhoz fűződő engedelmessége hosszú múltra tekintett vissza, prágai cellájában várta sorsát. 1951 novemberében tartóztatták le, olyan vádak nyomán, miszerint más vezető csehszlovák tisztségviselőkhez hasonlóan „titoista” volt, és a nyugati hatalmak javára kémkedett, hogy aláássa a szocializmust Csehszlovákiában. Jugoszlávia ellenállásával szembesülve Sztálin teljes mértékben be akarta biztosítani, hogy egyetlen más kommunista vezető sem követi Tito példáját, és nem fertőz meg egyetlen más rezsimet sem.

A Slánský-ügy más szatellitállamokban rendezett kirakatperek sorozatát követte, egyúttal azok iszonytató betetőzésének bizonyult. A kínzásnak alávetett vádlottak – tizennégyből három kivételével mind zsidók – bevallották, hogy nem csupán titoisták, de cionisták is, egy széles körű amerikai–izraeli összeesküvés résztvevői, amelynek célja a szocialista kormányzat megdöntése volt. Az ügy Moszkvára is árnyékot vetett. Malenkov a párt kongresszusán figyelmeztetett, hogy a szovjet társadalomban továbbra is fellelhetőek „a burzsoá ideológia maradványai”, és sebezhető maradt az „idegen nézetek, ideák és érzületek kívülről történő beszívargásával szemben”. Ami érvényben volt a Szovjetunióban, az ugyanolyan súllyal esett latba más kommunista pártok esetében is, különösképpen, ha annak tisztviselői politikai kont-

rollal bírtak országuk felett. Sztálin valami vészjóslónak fektette le az alapjait; talán egy újabb tisztogatásnak a vezetésében, vagy egy szélesebb körű hadjáratnak a szovjet társadalom egésze ellen, annak érdekében, hogy leleplezze és elpusztítsa az újonnan beazonosított „ötödik hadoszlopot”. Ezek korántsem voltak új keletű témák, de a hidegháborús feszültségek közepette Slánský eljövendő pere a maga nyíltan anticionista retorikájával valami sokkal haljósabbat és fenyegetőbbet sugallt: a zsidóság elleni kampányt az egész szocialista blokkon belül, és újabb tisztogatásokat a vezető tisztségviselők körében mind a szatellitországokban, mind a Szovjetunióon belül Sztálin életének utolsó hónapjaiban.

A SZTÁLINI PARANOIA ÉS A ZSIDÓSÁG

1952. november 20-án Prágában kezdetét vette a Slansky-per, és ezzel a szovjet politika minden korábbinál nyíltabb antiszemita fordulatot vett. Sztálin személyesen komponálta az eljárást, már 1949-ben vallatókat küldve Moszkvából, hogy felügyeljék a nyomozást, és biztosítsák a vádlottak kellő közlékenységét. A szovjet kihallgatók egyike, Vlagyimir Komarov kivételes tapasztalattal bírt a zsidó foglyok kínzásában. Karrierje csúcspontján Komarov a különösen fontos ügyekért felelős nyomozati részleg helyettes vezetője volt a szovjet Államvédelmi Minisztériumban (MGB). Öt magát 1951-ben tartóztatták le az állambiztonsági szolgálatokat érintő tisztogatás során. 1953 februárjában, miközben a Lefortovo börtönben az életéért rettegett, ocsmány levelet írt Sztálinnak, amelyben kegyetlenségével és különösképpen a zsidó nacionalisták iránti gyűlöletével kérkedett. Mi jobb módja lehet, remélhette, hogy visszahízelegje magát Sztálin kegyeibe:

A vádlottak szó szerint reszkettek előttem. Féltek tőlem, mint a pestistől... Kifejezetten gyűlöltem, és nem érez-

tem könyörületet a zsidó nacionalisták iránt, akiket a legkártékonyabb és leggonoszabb ellenségeknek tartottam. Az irántuk érzett gyűlöletem miatt antiszemitának tartottak, nem csupán a vádlottak, de az MGB egykori, zsidó származású alkalmazottjai is.¹

Komarov szavai alapján nem nehéz belátni, Sztálin korábban miért gondolta úgy, hogy hasznát veheti Prágában.

A hazaárulással, kémkedéssel és gazdasági szabotázzsal vádolt Rudolf Slánský és tizenhárom vádlott-társa bevallották bűneiket, és a lehető legszigorúbb büntetés kiszabását kérték magukra a bíróságtól. A tanúvallomások egy hétig tartó összegyűjtését követően – minek során a vádlottak megerősítették annak a képtelen összeesküvésnek a létezését, melyet mint „trockisták, titoisták és cionisták, burzsoá-nacionalista kémek és a csehszlovák nép ellenségei” szerveztek meg – a bíróság ítéletet hozott, tizenegy vádlottat halálra ítélve. Az egyetlen meglepetést az jelentette, hogy három vádlottat megkíméltek. A bírák megállapították, hogy csak csekély szerepük volt az összeesküvésben, és Slánský parancsait követték. Lehetett persze ennek a gesztusnak egy mögöttes oka is – mindhárom megkímélt vádlott zsidó volt. A csehszlovák vezető, Klement Gottwald, akié a végső szó volt, talán úgy döntött, mérsékli azt a benyomást, hogy a tárgyalás antiszemitizmustól bűzlik. Ami az elítélteket illeti, december 3-án, kora reggel felakasztották őket. Testüket elégették, hamvaikat pedig egy jeges út mentén kiszórták, hogy segítsék a sofőrt (aki mellesleg titkosrendőr volt), hogy jobban tapadjanak járműve kerekei.

Ez volt a háború utáni legnagyobb per Kelet-Európában, amely egyúttal feltárta a sztálini elnyomógépezet végső, immáron nyilvánosan vállalt arcát.² A *Pravda* minden egyes nap beszámolt a tárgyalásról, a vádlottak bűnösségét hangoztatva, és kiemelve kapcsolódásukat a cionista és „burzsoá zsidó nacionalista” bűnszövetkezetekhez. Miképp a *Radio Bucharest* egy tipikus közleményében kihirdette: „A mi sorainkban is rejtőznek bűnözők, cionisták és a nemzetközi zsidó tőke ügynökei. Kötelességünk leleplezni és megsemmisíteni őket.”³ December közepén Csehszlovákia és Lengyelország azt követelte Izraeltől, hogy hívja vissza nagykövetét, Arieht Kubovyt, aki a zsidó államot képviselte mindkét országban; azzal vádolták, hogy visszaélt diplomáciai kiváltásaival. Semmi ilyesfajta lépésre, ami fokozta a feszültséget Izraellel, és nagy általánosságban a Nyugattal, nem kerülhetett sor Sztálin jóváhagyása nélkül.

A kérdésre, miszerint miért épp Rudolf Slánskýt jelölték ki a legfőbb vádlott szerepére, nem könnyű választ adni. Nem hasonlított a Kelet-Európában véghezvitt nagyobb tisztogatások áldozataihoz. Nem volt sem a spanyol polgárháború veteránja, sem pedig a nációkkal szembeni ellenállás hőse. A háborút Moszkvában töltötte, és megbízható követője volt a pártdirektívának, vagyis korántsem volt az a fajta „nacionalista kommunista”, akik olyannyira kihozták a sodrából a Kremlt Tito kiugrását követően. Ami a (zsidó és nem zsidó) kommunista vezetést illeti, Sztálin boldogan kihasználta vak hűségüket, naiv idealizmusukat és a hatalom gyakorlására irányuló cinikus vágyukat – bármit, amivel csak az ügyhöz láncolhatta őket. És amikor annak jött el az ideje, hogy más

minőségükben használja fel őket – rabokként a vádlottak padján –, Sztálin örömet kész volt rámutatni bárkire, aki megfelelőnek tűnt a neki kigondolt szerepre. Gazdasági szabotázzsal vádolva, árulónak megbélyegezve, Slánský és vádlott-társai úgy ültek a vádlottak padján, mint a nyugati és zsidó álnokság hús-vér megtestesülései. Am a „prágai tárgyalás csak az első felvonása volt egy hamarosan bejelentésre kerülő drámának”, miként azt a londoni *The Times* megjegyezte.⁴ Az 1952-es év a végéhez közelített, és természetes volt a félelem, hogy mi jöhet ezután.

A XIX. pártkongresszus és a prágai Slánský-per előkészítette a terepet Sztálin következő intézkedéssorozatához. Felhasználva a pártkongresszust a politbüro átalakításához, valamint a Slánský-ügyet az antiszemita represszió újbóli fellobbantására Kelet-Európában, Sztálin készen állt arra, hogy egy szélesebb körű tisztogatást indítson a hazai pártvezetés berkeiben. A zsidók egyszerre szolgáltak volna bűnbakként és ürügyként. A cél a közhangulat felkorbácsolása volt a zsidókkal szemben, miközben egy fokozatos stratégiát követve a zsidók hűtlenségére vonatkozó vádak lépésről lépésre az állambiztonsági szervek és az ország szélesebb vezetőségének megreformálásához vezettek volna. Nemsokára, egy adott ponton, szándékait nyilvánosabbá kellett volna tennie. Az állítólagos bűncselekmények sorozata Ukrajnában már előrevetítette az örület ezen új irányát.

1952 novemberének utolsó heteiben az *Izvesztija* beszámolója szerint szigorú büntetések mértek ki különféle kereskedelmi bűntettek elkövetőire; úgymint selejtes áru termelése, sikkasztás, korrupció, valamint az állami tulajdon eltulajdonítása. December 1-jén Kijevben egy különleges katonai ítélőszék három embert ítélt halálra „ellenforradalmi szabotázsért”; a neveik alapján a vádlottak – K. A. Kan, Jaroseckij és Gerson – mindhárman zsidók voltak. Bűnös összeküvésükkkel a vád szerint „több százezer rubelnyi kárt” okoztak a kereskedelemben.⁵ Ez volt az első alkalom, hogy katonai bíróságot hívtak össze egy gazdasági bűntény kivizsgálására. Alig hetekkel korábban a pártkongresszuson Poszkrjobjisev arra figyelmeztetett, hogy „a tolvaj, aki megkárosítja a köztulajdont, és aláaknázza a nemzetgazdaság érdekeit, az nem más, mint kém és áruló, vagy még rosszabb”. Fenyegetése immáron meghozta gyümölcsét. Minden olvasni tudó számára nyilvánvalóvá vált, kik lettek Sztálin célpontjai.

Nem csak egyes zsidó személyek kerültek célkeresztbe. A kéthetente megjelenő pártlap, a *Bloknot Agitatorov* (Agitátorok jegyzetfüzete) december 22-ci számában kiemelt cikket közölt, mely a cionizmus ellen irányult. A szokatlanul nyers hangvételű írás a cionizmust „a zsidó burzsoázia reakciós irányaként” definiálta, amelynek hívei az amerikai imperializmus hűséges ügynökeiként tevékenykednek.⁶ Noha a kommunista párt mindig is szembehelyezkedett a cionizmussal, az immáron a cionistáknak megfélemltetett zsidókat azzal vádolták, hogy „kémkedést és felforgató tevékenységet végeznek az Egyesült Államok javára”, mint arról a *New*

York Times beszámolt.⁷ Csaknem öt évvel korábban a Kreml elsőként ismerte el az új zsidó államot 1948 májusában történt megalapítását követően, mi több, engedélyezte Csehszlovákiának, hogy fegyvereket adjon el Izraelnek. Sztálinnak jó oka volt arra, hogy támogassa Izrael megalapítását; nem utolsósorban annak lehetősége, hogy a britek kivonuljanak a Közel-Keletről. Ám ahogyan Sztálin fokozni kezdte az antiszemita érzületet az országon belül, a szovjet külpolitika azon nyomban ellenségesebbé vált Izraellel szemben. Immáron a cionizmust „[megfeleltették] az amerikai imperializmussal és az állítólagos amerikai aknamunkával”, miképp arra Salisbury New York-i szerkesztőit figyelmeztette.⁸ Az *Agitátorok jegyzetfüzete* nem egy átlagos folyóirat volt. Pártmunkásoknak adták ki – csak a moszkvai régióban 45 000 példányban –, hogy segítségével megmagyarázzák a pártdirektíva álláspontját fontos kérdésekben. A cikket olvasva Salisbury biztosította szerkesztőit arról, hogy azt Slánský prágai pere inspirálhatta.

Sztálin Izraelhez fűződő, eredetileg támogató viszonya valójában már öt évvel korábban megromlott. 1948 szeptemberében, miután Izrael első diplomáciai képviselőjeként Golda Meyerson – aki vezetéknevét nem sokkal később a héber Meirre változtatta – megérkezett Moszkvába, a szovjet sajtó beszámolt megbízólevelének átadásáról, hiú reményt ébresztve a szovjet zsidóságban a Kreml támogatását illetően. Meyerson szeptember és október során meglátogatta a lenyűgöző Korál-zsinagógát sabbat napján, valamint a rósháza és jom kippur zsidó ünnepeken. A moszkvai zsidóság nem tudta magába fojtani elragadtatottságát. Ahogyan

a nagykövet a főváros utcáit járta, ezrével köszöntötte őt a zsidó lakosság, a zsinagóga épülete előtt pedig hatalmas tömeg gyűlt egybe.

Sztálin nem tolerálta az új zsidó állam efféle szenvedélyes támogatását. A tömeges felvonulásokért a Zsidó Antifasiszta Bizottságot hibáztatta – ezt a csoportot még a Kreml hívta életre a háború alatt, azzal a céllal, hogy Nyugaton támogatást szerezzenek a Sztálin és a nyugati demokráciák között formálódó szövetség tervének. Novemberre a rezsim feloszlatta a bizottságot, azt állítva, hogy az „a szovjetellenes propaganda egy középpontja, amely rendszeresen információkkal látta el a külföldi hírszerzés szerveit”.⁹ Néhány hónapon belül megszüntették a jiddis nyelvű időszak kiadványokat és kiadókat, bezáratták a professzionális jiddis színházakat, valamint letartóztatták a kulturális élet több száz zsidó képviselőjét, köztük a Zsidó Antifasiszta Bizottsághoz köthető tizenöt embert. A jiddis nyelv a zsidóság önkifejezésének legfontosabb közvetítője volt az országban, és most felszámolták a közintézményeit.

A Meyerson-epizód kételyt ébresztett Sztálinban zsidó alattvalói lojalitását illetően. Három évtizedes szovjet uralmat követően, a vele járó nyomás ellenére, mely az asszimilációra és a vallási rituálék elvetésére irányult, valamint arra, hogy a zsidók a szovjet kultúrát tegyék meg a morális és kulturális identitásuk elsődleges kifejeződésének, eme kisebbség több ezer tagja most leplezetlenül demonstrálta a főváros utcáin, hogy zsidók maradtak, olyan vágyakkal és álmokkal, amelyek túlmutatnak a szovjet állam fizikai és spirituális határain. Eljött az idő emlékeztetni őket arra, hol is élnek pon-

tosan: hogy a Kreml támogatása Izrael irányába nem azt jelentette, hogy a szovjet zsidóság szabadon emigrálhat, vagy jelentkezhethet az új zsidó állam védelmére.

Ám az Antifasiszta Bizottság és a jiddis nyelvű intézmények elleni támadás eleinte nem érintette az orosz nyelvű kulturális intézmények prominens zsidó képviselőit; rájuk 1949-ben került sor, amikor a hatalom Nyugat-ellenes és „kozmozopolitaellenes” kampányában név szerint kezdett támadni zsidó személyeket. (A „kozmozopolitizmus” vádja az illető szovjet kultúra iránti elkötelezettségének durva megkérdőjelezése volt.) Január 28-ai számában a *Pravda* „színikritikusok egy hazafiatlan csoportjára” hívta fel a figyelmet.¹⁰ Egyértelműen zsidókról volt szó, olyan nevekkkel, mint Juzovszkij, Gurvics vagy Kron. A cikk széles körű sajtóhadjáratot indított el, melynek keretén belül zsidó személyeket támadtak megkérdőjelezhető lojalitásuk miatt, mondván, elsődleges érdekeik Amerikához, Európához és a Nyugathoz fűződnek. Mindezen propaganda a megfélemlítés atmoszféráját generálta, elszigetelve a zsidókat munkahelyükön, és veszélybe sodorva munkájukat. A következmények a figyelmetetéstől az elbocsátáson át a kulturális szövetségekből való kizárásig terjedtek. Néhányukat a kommunista pártból is kitették, mi több, letartóztatással kellett szembenézniük.

Olga Frejdenberg a klasszika-filológia professzora volt Leningrádban. Megannyi éven át folytatott aprólékos és szívhez szóló levelczést unokatestvérével, a költő Borisz Paszternakkal. 1949-ben megosztotta vele naplójának alábbi bejegyzését: „Pestisként terjednek a morális és szellemi pogromok Oroszország városaiban...”

A zsidó nevű értelmiségiek erkölcsi lincselés áldozataivá válnak. Látnod kellene, miképp zajlik mindez a tanszé-künkön. Diákok csoportjai túrják fel a zsidó oktatók mű-veit, magánbeszélgetéseket hallgatnak ki, a sarokban sug-dolóznak. Meg sem próbálják leplezni, hogy tervszerűen megfigyelnek bennünket.

A zsidók többé nem részesülnek oktatásban, nem ve-zszik fel őket egyetemre vagy továbbképzésre. Az egyete-met tönkretették. A legjobb professzorokat elbocsátották. A maradék értelmiség kivéreztetése szünet nélkül folyta-tódik... Bármilyen eszközzel lecsapnak rájuk, ami csak a rendelkezésükre áll. Kivágják őket az állásukból, lemon-dásra kényszerítik, kirekesztik és nem létezőnek nyilván-ítják őket. Azok a professzorok, akik túléltek a tavalyi év pogromjait, egymás után halnak meg agyvérzésben és szívinfarktusban.¹¹

Ilyen állapotok uralkodtak el számos szovjet intézményben a „kozmodolitaellenes” kampány eredményeképp.

A nyilvánosságtól távol a Kreml tovább folytatta a Zsidó Antifasiszta Bizottság elleni eljárást, letartóztatva és kínval-latásnak alávetve tagjait. Három vagy több évnyi bebörtön-zést követően ügyük titkos tárgyalásra került 1952 máju-sában. A Lubjankán, a titkosrendőrség Moszkva közép-pont-jában található főhadiszállásán lefolytatott per két hónapig tartott. A tizenöt vádlottat a bizottságban végzett munkájuk alapján „zsidó burzsoá nacionalizmussal”, kémkedéssel és hazaárulással vádolták. A háború alatt tett erőfeszítésciket, de még azt is, hogy a nácik által elkövetett mészárlásokról in-

formációkat gyűjtöttek, és megpróbáltak emléket állítani az áldozatoknak – mind felrótták nekik. Tizenhármukat augusztus 12-én kivégezték. Az egyik vádlott összeesett a tárgyalás során, később egy börtönkórházban hunyt el. Egyedül a kiváló tudós, Lina Stern élte túl a sztálini istenítéletet. Öt év honi száműzésre ítélték, azonban egy évvel Sztálin halálát követően engedélyezték visszatérését Moszkvába. Negyven évbe telt a Kremlnek, hogy nyilvánossá tegye a tárgyalás anyagát, és felfedje az egész ügy antiszemita természetét. A vádlottak, köztük öt jiddis költő és író – David Bergelson, Perec Markis, Lejb Kvitko, David Gofstejn és Iszaak Fefer – kivégzésével Sztálin küzdelme a jiddis nyelvű kultúra ellen a zenitje felé közeledett. Ám mivel a tárgyalás titokban zajlott, nem volt alkalmas a szélesebb körű megfélemlítésre. Valami még drámaibbat kellett kiagyalnia.¹²

Sztálin 1952 őszére illesztette össze a zsidó orvosok állítólagos, a Kreml vezetői ellen irányuló összeesküvésének elemeit. Egy részüket novemberben tartóztatták le, köztük Sztálin személyes orvosát, Vlagyimir Vinogradovot, valamint a Vörös Hadsereg főorvosát, Miron Vovszit (aki nem mellesleg a színész-rendező Szolomon Mihoelsz unokatestvére volt). Brutális vallatásnak vetették alá őket; Hruscsov szerint Sztálin megparancsolta, hogy Vinogradovot „láncra verjék”. A rezsim vallomásokot akart a külföldi hírszerzéshez fűződő kapcsolataikról, illetve terveikről, miszerint szovjet tisztviselők meggyilkolását tervezték. „Amennyiben nem csikartok ki vallomásokot az orvosokból – figyelmeztette Sztálin állambiztonsági apparátusát –, rövidebbek lesztek egy fejjel.”¹³ A bántalmazások olyan kíméletlenné váltak,

hogy egy különleges szobát jelöltek ki a Lefortovo börtönben a kínzásokhoz. Sztálin ráhatása gyorsan eredményekhez vezetett. Vovszi kis ideig ellenállt, de aztán kész volt más orvosokra vallani, akiket azzal vádolt, hogy az amerikaiaknak és a briteknek kémkednek; decemberben pedig már azt is közölte, hogy Mihoelsz „zsidó burzsoá nacionalista” volt. Vinogradov szintén megtört, és „beismerte” szerepét: kém és terrorista, aki bűnös szövetségre lépett más orvosokkal, köztük Miron Vovszival.¹⁴

Csakis Sztálin állhatott egy ilyen ügy mögött, aki ekkorra már nyíltan kimutatta a zsidókat és az amerikaiakat illető paranoiáját. December 1-jén, az elnökség gyűlésén kijelentette, hogy „minden zsidó nacionalista és az amerikai hírszerzés ügynöke. A zsidó nacionalisták azt hiszik, az USA mentette meg a népüket. Hogy ott gazdag lehetsz, burzsoá és így tovább. Úgy hiszik, adósaik az amerikaiaknak.”¹⁵ Az ilyesfajta kijelentések diktálták a hangnemet a rezsimen belül, és szolgáltak irányadóként az állambiztonsági szerveknek, hogy miképp folytassák le a nyomozásokat és kezeljék a gyanúsítottakat.

Slánský tárgyalását követően az izraeli kormány kellemetlen helyzetben találta magát. Fenn akarta tartani a működőképes, ha nem is épp baráti kapcsolatokat a Kremllel, egyúttal azt is elkerülni, hogy egyértelműen az Egyesült Államok pártjára álljon a kibontakozóban lévő hidegháborúban. Ám David Ben-Gurion kormánya most nyomás alá került, hogy

válaszoljon a prágai tárgyalás antiszemita és cionistaellenes demagógiájára. Izrael neves ENSZ-nagykövete, Abba Eban szerint az amerikaiak azt akarták, hogy Izrael „csatlakozzon mindazok hangos kórusához, akik a Szovjetuniót becsmérlik, a világ egész propagandista és politikai spektrumával együtt”.¹⁶

Az izraeli sajtó és közvélemény immáron nem türtőztethette magát. Tel-Avivban sor került egy Kremlt és az Izraeli Kommunista Pártot megcélzó kirakatperre, miközben az újságok beszámolóiban és vezércikkekben ítélték el a prágai per nyíltan antiszemita jellegét. Mindezeknél vészjóslóbbak voltak a csehszlovák követség elleni, ismeretlenek által elkövetett vandál támadások. November 23-án, miközben a tárgyalás még javában zajlott, követ bedobták az egyik iroda ablakát, december 4-én pedig bombát hajítottak a követség épületének mélygarázsába, egy falat és egy autót megrongálva. Néhány nappal később egy ismeretlen megpróbált felgyújtani egy szovjet követségi autót. Az incidensekről szóló jelentéseikben a szovjet diplomaták a Prágában elhangzó vádakokat visszhangozták: „Az izraeli vezető körök és a cionista pártok hozzáállása a prágai perhez csak megerősíti, hogy a cionizmus képviselői és követői az amerikai imperializmus közvetlen ügynökei.”¹⁷

Ám az izraeli kormányzat továbbra is önuralmat gyakorolt, nem akarván tovább rontani a kapcsolatokat a Kremllel. Január elején Eban arról jelentett Tel-Avivnak, hogy a New Yorki-i zsidó vezetők között „zavar és megosztottság” uralkodik a Slánský-pert illetően. „A kérdés az, hogy a szemére vessék-e a Szovjetuniónak nyíltan antiszemita magatartását,

amivel Izrael ellenségei közé kerülne, leomlasztva az utolsó morális válaszfalat közte és a náci rezsim között.” Eban azt tanácsolta Ben-Gurionnak, hogy „ítélje el a prágai tárgyalást mint elszigetelt antiszemita incidenst, anélkül, hogy közben ítéletet mondana a Szovjetunió felett, mondván, az antiszemitizmus a szovjet politika állandó elemévé lett”.¹⁸ Ben-Gurion beleegyezett, noha meg volt róla győződve, hogy a Slánský-per „a legutolsó részletéig a Kremlben tervezték meg, és fel kell készülni egy zsidóellenes, vagy legalábbis Izrael-ellenes komoly irányváltásra a szovjet politikában”. Az izraeli kormányfő egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett, és bármennyire vonakodva is, de tartózkodott attól, hogy ezen „jóslatát kész tényként kezelje”.¹⁹ Ám a Kreml hamarosan a legrosszabb félelmeit is igazolta.

Sztálin, mint mindig, ezúttal is ragaszkodott a normalitás álarcához. Január 12-ének éjszakáján az elnökség öt tagjának kíséretében a Bolsoj Színházba látogatott el egy lengyel vendégművészek által tartott koncertre. A rezsim nyilvánosságának mutatott arca (és annak ideológiai maskarája) továbbra is kifürkészhetetlen és dacos maradt. Ám az orvosper másnapi bejelentése komoly lökéshullámokat keltett a szovjet társadalomban; Harrison Salisbury úgy fogalmazott, hogy a nyilatkozatot olvasva „megfagyott a vér az ereimben”.²⁰ Annak ellenére, hogy a rezsim alaposan megágyazott a bejelentésnek – a Slánský-per leplezetlen zsidóellenes demagógiájával és az állítólagos zsidó tolvajok kivégzésével Kijevben –, a szovjethatalom több mint harminc éve alatt nem volt példa az orvosper nyílt antiszemitizmusára. Mint azt a disszidens történész, Roj Medvegyev megállapította, Sztálin „sütbe do-

bott szinte minden ideológiai maszkot, és az antiszemitizmust az állami politika nyílt és nyilvánvaló részének tette meg”.²¹

„Nemrégiben – tájékoztatta a nagyvilágot a TASZSZ 1953. január 13-án – az állambiztonsági szervek egy orvosokból álló terrorista sejtet lepleztek le, akik elhatározták, hogy kezelésük szabotálásával megrövidítik a Szovjetunió hivatalban lévő vezető személyiségeinek életét.” Az orvosok most bevallották bűneiket. A közlemény ezen túlmenően nyilvánosságra hozta, hogy két néhai prominens szovjet vezető, Alekszandr Scserbakov és Andrej Zsdanov – előbbi 1945-ben, utóbbi 1948-ban hunyt el – halála nem természetes okokra vezethető vissza, mint azt oly sokáig gondolták; a megvádolt orvosok gonosz szándékkal szabotálták kezelésüket. Az orvosok emellett jelentős katonai vezetőket is kiszemeltek célpontul, köztük a Szovjetunió három marsallját, egy hadseregtábornokot, valamint egy admirálist, ám „letartóztatásuk megghiúsította, hogy ezek a bűnözők sikerrel járjanak ördögi tervük megvalósításában”. Nem voltak többek „emberbőrbe bújt szörnyetegek”-nél.

A cikk kilenc orvost nevezett meg, akik mind vezető pozíciókkal bírtak a szovjet gyógyászati elitben. Közülük hatan zsidók voltak: M. Sz. Vovszi, M. B. Kogan, B. B. Kogan, A. A. Feldman, J. G. Etinger és A. M. Grinstejn. Kidomborítva az egész ügy lényegét, a cikk a továbbiakban leszögezte, hogy a vádlottak egy követ fűjtak „a nemzetközi zsidó burzsoá-nacionalista szervezettel, a Jointtal [American Jewish Joint Distribution Committee – Amerikai Zsidó Közös Segélyosztási Bizottság], amelyet az amerikai hírszerzés hívott

életre azzal az állítólagos céllal, hogy anyagi támogatást nyújtson más országokban élő zsidóknak”; valamint azzal vádolta meg Vovszit, hogy megkísérelte „a Szovjetunió vezető kádereinek elpusztítását a moszkvai orvos, Simelijovics, valamint a jól ismert zsidó burzsoá nacionalista, Mihoelsz segítségével”.

A közlemény újfent olyan megdöbbentő állításokat közölt, amelyek csak zavart és félelmet kelthettek az olvasóban. Borisz Simelijovics nem volt hétköznapi orvos. A nevezetes moszkvai Botkin Kórház egészségügyi főigazgatója volt, ő felügyelte a párt- és kormányzati vezetők, valamint a külföldi méltóságok kezelését. A nagyvilág azonban nem tudhatta, hogy Simelijovicsot már 1949. január 13-án letartóztatták, a rezsim Zsidó Antifasiszta Bizottság ellen indított hadjáratának részeként. Ezt követően nyoma veszett a Lefortovo börtön mélyén, ahol rendszeres bántalmazásnak volt kitéve, hogy kicsikarják belőle a „burzsoá zsidó nacionalizmus”, valamint az árulás és kémkedés beismerését. Ám Simelijovics ellenállt, és ezen vádak egyikét sem volt hajlandó magára vállalni; ez azonban nem mentette meg attól, hogy 1952 augusztusában kivégezzék. Immáron a rezsim azt állította, hogy Simelijovics részese volt a szovjet vezetők meggyilkolására irányuló összeesküvésnek. Arról viszont nem ejtettek szót, hogy szabadon vagy őrizetben van-e, ahogyan azt sem fedték fel, hogy ekkorra valójában már halott volt. A közlemény emellett nem utalt Simelijovics tárgyalására sem, ahol a fenti vád még nem hangzott el. Ám azzal, hogy meglebegtették a nevét, a rezsim vélhetőleg arra készült, hogy a Zsidó Antifasiszta Bizottság ügyét – ami továbbra is szigorúan tit-

kosnak minősült – összekösse a még épp csak leleplezett orvos-összeesküvéssel. A közlemény továbbá a napra pontosan öt évvel azelőtt meggyilkolt Szolomon Mihoelsz jó hírnevét is besározta. Ez volt a szovjet sajtó első nyilvános kirohanása Mihocslsszel szemben, jóllehet a szovjet vallatótisztek Prágában a Slánský-ügy nyomozása során csak úgy emlegették, mint „cionista árulót”.²² A TASZSZ közleménye az alábbi vészjósló kijelentéssel zárult: „A nyomozás hamarosan lezárul.” A szovjet olvasók számára a célzás egyértelmű volt: a vádlottak hamarosan megbűnhődnek vétkeikért.

A TASZSZ bejelentése mellett a *Pravda* címlapján, a közép-kort idéző „Becstelen kémek és gyilkosok orvosi maszkban” címmel külön vezércikkben is foglalkozott az ügygel. A cikk az alábbi kérdéseket vetette fel annak céljából, hogy félelmet és gyűlöletet szítson a szovjet lakosság körében:

Kiket szolgáltak ezek a szörnyetegek? Ki vezette ezeket a gaz terroristákat, szabotőröket és hitvány árulókat a szülőhazájuk ellen? Miféle célt akartak elérni a szovjet állam aktív közéleti személyiségeinek meggyilkolásával?...

Az USA vezetői és brit „alárendeltjeik” jól tudják, békés utakon lehetetlen megszerezni a hatalmat más nemzetek felett. Lázasan készülve egy újabb világháborúra, egyre több és több kémeket szivárogtatnak be a Szovjetunióba és a népi demokráciákba, megpróbálkoznak azzal, ami Hitlernek nem sikerült – egy felforgató „ötödik hadoszlop” létrehozni a Szovjetunió belül.

A megvádolt orvosok tehát nem egyszerűen csak szovjet tisztviselők meggyilkolására készültek: a szovjet rezsim immáron a nációkkal hozta őket összefüggésbe, azt állítva, hogy egy újabb világháborút akarnak kirobbantani. A zsidók rengeteg szenvedésen mentek keresztül az előző háború során – a *Pravda* erről elfelejtett említést tenni –, és most úgy tűnt, azzal a rendszerrel fordulnak szembe, amely megmentette őket. Mi több, a szovjet társadalmat felforgatni készülő „ötödik hadoszlop” rémképe a harmincas évek nyelvezetét idézte meg, amikor is Sztálin azzal igazolta a tisztogatásokat, hogy az országot meg kell szabadítani azoktól az elemektől, amelyek alááshatják az egységet, miközben a nemzetnek egy háborúra kell készen állnia.

Ám a vezércikk nem korlátozódott pusztán az orvosok bűnös tevékenységére. Azon aggodalmának is hangot adott, miszerint „lanyhult a szovjet ügynökségek és azok képviselőinek ébersége, és a rászedhetőség bűnébe estek. Az állambiztonsági szervek nem fedezték fel időben az orvosok terrorista csoportjának bomlasztó tevékenységét.”²³ Nyílt fenyegetés volt ez más szovjet vezetők felé, hiszen régóta bevett gyakorlatnak számított, hogy az éberség hiányát aztán aktív bűnrészességgként számolták el. Sztálin arra használta fel az orvospert, hogy megvádolja őket; hibáztak a szabotázs, mi több, gyilkosság elkövetésére hajlamos egyének megfigyelésében. Lavrentyij Beriját régi kapcsolat fűzte az állambiztonsági szervekhez, és noha 1953 januárjában már nem ő töltötte be a nemzetbiztonsági miniszter tisztségét, mint miniszterhelyettes továbbra is részt vett a honvédelemet illető ügyekben. Mi több, az előző év novemberében – státusa

lefokozódásának finom gesztusaként – Berija arcképe két fokozattal hátrébb került abban a sorrendben, ahogy Sztálin bajtársainak túlméretezett arcképeit felvonultatták a forradalom évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen. Molotov, Malenkov, Vorosilov és Bulganyin is elébe került. Mint azt Harrison Salisbury megjegyezte, „ez a sorrend száz és száz alkalommal megismétlődött”, miközben a civilek elvonultak a tribün előtt, félreérthetetlen jeleként annak, hogy Sztálin készül valamire.²⁴

A szovjet vezetők mindig is érzékenyek voltak a hierarchiában elfoglalt pozíciójukra. Nem sokkal Sztálin halála után a moszkvai rádió egykori riportere, Mihail Szolovjov a *New Yorker*-nek számolt be arról, milyen aprólékos gonddal ügyelték az ilyen dolgokat.

1949 májusában a Vörös téren tartott parádéről tudósítottam. Egy ponton felsoroltam mindazokat a kormányzati tisztviselőket, akik Sztálinnal együtt szemlélték a felvonulást – Andrejevet, Vorosilovot, Molotovot, Kaganovicsot... Még aznap este behívtak Malenkovhoz... Magyarázatot követelt, hogy miért nem a megfelelő sorrendben olvastam be az ünnepségen megjelent tisztségviselők neveit. Azt válaszoltam: „Malenkov elvtárs, egész egyszerűen csak azért Andrejev nevét mondtam először, mert az »A«-val kezdődik az ábécé.” Mire Malenkov: „A szovjet ábécé mindig az »SZ«-szel kezdődik, aztán következik az »M«, utána a »V«, majd a »K«, és csak utána az »A«.” Ez alatt természetesen Sztálint, Molotovot, Vorosilovot, Kaganovicsot és Andrejevet értette. Mivel jól ismertük egy-

mást, vettem a bátorságot, és megkérdeztem: „Ez az ábécé végleges?” „Nem – válaszolta –, akár már holnap megváltozhat, de azt vésse az eszébe, hogy az ábécéről itt, a Központi Bizottságban döntenek, nem pedig egy rádióállomáson.”²⁵

1952–1953 telére Berija tudta, hogy célkeresztben van.

A szovjet sajtóban január 13-án megjelent elítélő bejelentések nem nevesítették Izraelt, ezzel egy kis fegyverszünetet kínálva az izraelieknek. Noha az izraeli külügyminisztérium épp arról tájékoztatta nagykövetségeit, miképp fogalmazzák meg tiltakozásukat a vádakkal szemben – miszerint a Joint segélyszervezetet „abszurdum” effajta bűnökkel meggyanúsítani, és hogy a „zsidó” és „cionista” kifejezések pejoratív használata csak azt demonstrálja, hogy a szovjet vezetőknek bűnbakra van szükségük –, kitartott amellett, hogy „Izraelnek nem érdeke, hogy bevonják egy nyílt konfliktusba Szovjet-Oroszországgal, lévén létfontosságú, hogy amennyire csak lehetséges, megőrizze pozícióját Moszkvában és a keleti blokk fővárosaiban.”²⁶ Abba Eban ellene volt ennek a megközelítésnek; keményebb választ várt Izraeltől. A zsidó állam más vezetői, köztük Ben-Gurion és a vezető kelet-európai diplomata, Shmuel Eliashev a mérsékelt álláspontot részesítették előnyben. Továbbra is attól tartottak, hogy a kapcsolatok holtpontra juthatnak az orvosper következtében, ami véget vetne bármiféle reménynek a Kremllel folytatott párbeszédet

illetően, valamint veszélybe sodorná Izrael kapcsolatait a kelet-európai és szovjet zsidósággal. Izrael még nem állt készen arra, hogy elhatározza, melyik oldalra áll a hidegháborúban.

Ben-Gurionnak azonban más váratlan, belföldi feszültségekkel is szembe kellett néznie. Az Izraeli Kommunista Párt (vagy ismertebb mozaiknevén: Maki) több helyet is magáénak tudhatott az izraeli parlamentben, a knesszetben. Vezetői és pártlapja, a *Kol Haam* (A nép hangja) nem haboztak visszhangozni a Moszkvából érkező propagandát, kiállva a zsidó orvosok és a cionizmus ellen irányuló vádak mellett, mintha azokat jóhiszeműen, valós tényekre alapozva fogalmazták volna meg. Habár a kormányzati miniszterek és a knesszet más képviselői elítélték Moszkva hamis feltételezéseit, Ben-Gurion szükségesnek érezte a Maki elmarasztalását is: a párt magatartását „abnormálisnak és galádnak” minősítette, és arra szólította fel a parlamentet, hogy fogantatáson intézkedéseket a párttal és lapjával szemben. „El lehet képzelni azt, hogy Izrael tolerálja külföldi ellenségeinek tettestársait és kollaboránsait?”, tette fel a kérdést a knesszet tagjainak.²⁷ Miközben Ben-Gurion visszafogottan reagált, jól tudva, hogy a diplomáciai kapcsolatok a Kremllel egy hajszálon függenek, a sztálini ideológia Izraelen belüli támogatásával szemben nem tudott türelmes maradni.

A Nyugat azonban egyenes és azonnali választ adott az orvosperre. A Párizsban tartózkodó szociológus és politikai szakértő, Raymond Aron az alábbi kérdéseivel foglalta össze a vádak nyugtalanító természetét. „Tételezzük fel – írta a *Le Figaro* hasábjain –, hogy a vádak igazak. Mit kellene gondolnunk egy olyan országról, ahol a legjelentősebb orvosok ve-

zető állami tisztviselőket gyilkolnak meg? És ha a vallomásokat erőszakkal csikarták ki, mit kellene gondolnunk egy olyan országról, ahol a tudomány embereit nyilvánosan megalázkodásra kényszerítik, és ahol a közvélemény kész elfogadni igaznak vallomásaikat, ami legalább annyira szégyenletes a bírákra nézve, mint az elítéltekre.”²⁸ A londoni *The Times* a vádakat ócsárolta, mondván, Moszkva a harmincas évek óta nem állt elő „ilyen szörnyűséges és abszurd történettel”.²⁹ A *New York Times* „Szovjet antiszemitizmus” címmel megjelent vezércikke egy riasztó párhuzammal indított: „Egy újabb gondolatot átvéve Hitler könyvéből, a sztálini rezsim immáron leplezetlenül és félreérthetetlenül magáévá tette az antiszemitizmust; mint saját belső viszályaiban bevethető fegyvert, és mint a kommunista zsarnokság és a szovjet imperializmus eszközét... A náciizmus örületének feltámadását övező világméretű visszatetszéstől sem megrettenve a szovjet vezetők most áldásukat adták minderre, és hiába tagadják előítéleteiket, valamint a zsidókat és cionistákat érintő megkülönböztetést, nem tudják leplezi a hitleri technika átvételét.”³⁰

A *New York Times* elítélte ugyan a vádakat, egyúttal azonban zavaros spekulációba bonyolódott azt illetően, vajon a Kreml miért is kezdett effajta kampányba. Január 18-ai számában például az egyik cikk azt sugallta, hogy „talán mégiscsak létezett valamiféle összeesküvés, amiről a Kreml talán tudomást szerzett”. És mivel magyarázza egy vezető amerikai lap, hogy zsidó orvosok talán tényleg összeesküvést szöttek a Szovjetunió vezetőinek megölésére? Azzal, hogy azt bizonygatja, hasonló eset „többször is előfordult már a múlt-

ban. A Vörös Hadseregben lefolytatott 1937-es tisztogatás például abból a vádból indult ki, hogy bizonyos tisztek Németországgal szövetkezve a Szovjetunió ellen mesterkedtek.” „Való igaz – emlékeztette a *Times* az olvasóit –, Nyugaton ezt sokan koholt vádnak tekintették, de talán lehetett valami tényszerű alapja.” Ezután a cikk Winston Churchill emlékirataira hivatkozott, amelyben a brit miniszterelnök hangot adott azon meggyőződésénck, miszerint voltak a harmincas években „németbarát elemek” a Vörös Hadseregben, aminek alapján az 1937-es tisztogatást – melynek során mintegy 30 000 tisztet gyilkoltak meg! – „kíméletlen, de talán nem teljesen szükségtelen” tettnek tekintette. Churchill azonban tévedett. Sztálinnak megvoltak a maga paranoid okai erre a tömeges mészárlásra, ám a németek elleni valószínűsíthető háború tükrében a felelőtlen vezetés csimborasszója volt részéről, hogy egy ilyen átfogó tisztogatást vitt végbe a tisztikaron belül. A *Times* félrevezette az olvasóit annak scjtetésével, hogy ez a visszataszító elgondolás akár csak távolról is igaz lehet.³¹

A január 13-án tett bejelentés csak az első hulláma volt az antiszemita propaganda szökőárjának. Az elkövetkezendő hat hét során a szovjet sajtó jóformán minden egyes nap megkérdőjelezte az ország zsidóságának lojalitását. Állami és köztársasági szinten megjelenő újságok vették át a lázító retorikát, és visszhangozták a kiinduló TASZSZ-közlemény zsidóellenes kirohanásait. A *Trud* szerint az orvosok „hitvány

bomlasztók bandája, akik tanult orvosoknak adták ki magukat, miközben szovjet közéleti személyiségek életének megrovidítésére készültek”.³² Orvosi szaklapok kétes megalapozottságú vádakát emeltek olyan orvosokkal szemben, akik közül szinte mindegyik zsidó nevet viselt: többek között az Aszja Boriszovna Epstejn, Celiya Markovna Nyesznyevics, Regina Grigorjevna Bloh és Dora Mojszejevna Paperno nevek szerepeltek a csalók listáján. És ha Paperno családneve etnikai szempontból esetleg túlságosan is semlegesnek hatott volna, úgy az apai névvel – „Mojszejevna”, vagyis „Mózes lánya” – egyértelműsítették az érintett származását. Egy másik orvosról, M. Z. Izraelitről azt állították, hogy csalárd módon vált a nemi betegségek szakértőjévé, megfelelő orvosi diploma nélkül. Zsidó orvosok egész, a Törvényszéki Pszichiátria Központi Klinikájához köthető sorát vádolták meg azzal, hogy elutasították „az orosz nemzeti pszichiátria” módszereinek alkalmazását, és hogy Freud és Bergson „hamis és kártekonny teóriáit” propagálták.³³

Ahogy a szovjet sajtóhadjárat tovább folytatódott, a *Krokogijil* új dimenziókkal bővítette a Kreml ocsmány retorikáját. A satirikus magazin elsősorban arról volt ismert, hogy a szovjet társadalomban engedélyezett olyan célpontokat szemelt ki, mint a kemény munkát kerülő bürokráták, vagy a szakmai és családi élet kárára ivó alkoholisták. Karikatúráival a lap emellett mindig készen állt, ha az „állam ellenségeinek”, a rezsim támadására megérett kül- és belföldi ellenzőinek kigúnyolására volt szükség. Az orvosper megfelelő célpontot biztosított az effajta humornak. Igazodva a *Pravda* és a TASZSZ korábbi közleményeinek hangvételéhez, a *Kro-*

kogyil az alábbi módon szórakoztatta nevetésre szomjazó olvasóit:

Vovszi, B. Kogan és M. Kogan, Feldman, Greenstein, Etinger, Vinogradov és Jegorov tudták, hogyan álcázzák farkaslelküket az emberriesség álarcával... Ehhez kijárták a hírhedt iskoláját annak az álszent Mihoelsznek, akinek semmi sem volt szent, és aki harminc ezüstpénzért eladta a lelkét a „sárga ördög földjének”, amelyet hazájának választott... A nép szemében ők [a letartóztatott orvosok] az aljasság és a förtelem megtestesülései, ugyanolyanok, mint Iskarióti Júdás... Az országunk iránt érzett éjfekete gyűlöletük közös táborba terelte az amerikai és brit bankárokat, a kolonialistákat, a címerkirályokat, Hitler legyőzött, bosszúra szomjazó tábornokait, a Vatikán képviselőit és a cionista *kahal* [a „közösség” héber megfelelője] hűségese híveit.”³⁴

A *Krokogyil* mocskolódó cikkére egy, a náci *Der Stürmer* folyóirat nyíltan antiszemita karikatúráit idéző gúnyrajz tette fel a koronát. A magazin egész hátoldalát kitevő karikatúrán egy doktor látható, akit fehér orvosi köpenyénél fogva épp megragad a törvény vasmarka. Nem egy tisztas megjelenésű, hivatásos doktorról van azonban szó, hanem napjaink Shylockjáról; kampós orrú figura, dollárra és vérre szomjazó vaskos ajkakkal, akinek – az épp lehulló maszk alól előtűnő – valódi arca a „ragadozó zsidó” félreismerhetetlen, szélsőséges vonásait mutatja.

Ahogy a sajtó gyűlölethadjárata rendíthetetlenül folytatódott, a *Pravda* beszámolt arról, hogy egy orosz orvos, Ligyija Tyimasuk 1948-ban figyelmeztette a tisztviselőket Andrej Zsdanov szándékos félrediagnosztizálására. Mint tapasztalt, az elektrokardiogramok kielemezésében járatos orvos, állítólag kérdőre vonta az idősebb, magasabb beosztású orvosokat, amikor észrevette, hogy félremagyarázzák a Zsdanov szívéről készített elektrokardiogramokat. Még (legalábbis ezt állítják) 1948-ban írt a Kremlnek, hogy kifejezze aggodalmát, és ez a levél volt az, ami a szovjet tisztviselőket hozzásegítette az igazság leleplezéséhez. Bátorságáért Lenin-érdemrenddel tüntették ki. A kampány részeként a Kreml heteken át ünnepelte a doktornőt lélekjelenléteért. Még egy levélíró kampányt is rendeztek különböző folyóiratoknak és magának Tyimasuknak, a doktornő őszinte bátorságát méltatva, valamint megköszönve, hogy szembeszállt a betegek bizalmával visszaélő feljebbvalóival.

A zsidóellenes hangulatkeltés elterjedtével pánik lett úrrá a szovjet társadalmon. Jakov Rapoport hamarosan a bebörtönzött orvosok közé került. Évtizedekkel később felidézett egy fiatal anyát, aki kijelentette, „nem hajlandó többé semmilyen gyógyszert adni a gyermekének... és dühödt hajhatatlansággal kijelentette, hogy a csecsemője inkább haljon meg tüdőgyulladásban, mintsem méregtől”.³⁵ „A kórházakban elszabadult a pokol – írta Ilja Ehrenburg emlékirataiban. – Sok beteg csupán alattomos gonosztevőket sejtett az orvosaiiban, nem voltak hajlandóak bevenni a gyógyszereket.” Miképp azt egy doktornő barátja elmesélte Ehrenburgnak:

„Tegnap reggeltől estig pirulákat, porokat kellett nyelnem, tíz különböző betegség tízféle gyógyszerét szedtem be – másképp a betegek nem hitték volna el, hogy nem vagyok összeesküvő.”³⁶ Ehrenburg az emberek többségéhez képest olyan helyzetben volt, hogy jobban fel tudta mérni az orvosper hatását zsidó honfitársaira. Mint az ország talán legjelentősebb zsidó közéleti személyisége – Kaganovicsot leszámítva –, kifejezően és rendszeresen beszámolt a zsidók szenvedéseiről a háború alatt. Gyakran írtak neki szovjet zsidó magánszemélyek, hogy félelmeiknek és aggodalmaiknak adjanak hangot a munkahelyükön vagy az oktatásban tapasztalt zaklatások miatt. A legtöbben arra biztatták Ehrenburgot, hogy ítélje el a letartóztatott orvosokat mint árulókat; kétségbeesettek voltak, és azt próbálták kitalálni, hogyan védhetnék meg önmagukat.³⁷

Dacára a Nyugat növekvő aggodalmának, a Kreml továbbra is számíthatott szolgálatkész nyugati követőinek pártfogására. A Francia Kommunista Párt engedelmesen toborozta a támogatókat az állítólagos összeesküvés leleplezése mellé. A *L'Humanité* január 27-ei számában francia orvosok – köztük néhány zsidó – egy csoportjának nyilatkozatát közölte, akik támogatásukról biztosították a szovjet tisztviselőket a megvádolt egészségügyi személyzet bűnös tevékenységével szemben folytatott „háborújukban”.³⁸ Három héttel később 12 ezer francia kommunista – köztük Simone Signoret színésznő – gyűlt össze a Vélodrome d'Hiver-n, hogy a Julius és Ethel Rosenbergre kimondott ítélet ellen tiltakozzon – az amerikai bíróság halálos ítéletet szabott ki a házaspárra, akik a vád szerint atomtitkokat adtak át a Szovjetuniónak.

A *Reuters* tudósítása szerint „Jacques Duclos, a Francia Kommunista Párt hivatalban lévő vezetője azt a tényt, hogy a Rosenberg házaspár történetesen zsidó, annak »bizonyítására« használta fel, hogy a kommunisták nem folytatnak antiszemita kampányt.”³⁹ A Duclos-féle sztálinisták készséggel idézték fel a Rosenberg-ügyet övező ellentmondásokat, hogy ezzel is segítsék leplezni az orvosper valódi természetét.

Sztálin életének utolsó hónapja uralkodásának legrejtélyesebb és legfélelmetesebb időszaka. Különféle pletykák keringtek az egészségi állapotáról, bajtársainak célponttá válásáról, a zsidókat illető szándékairól. Miután Szolomon Mihoelszt már nyilvánosan is megbélyegezték, a rezsim most a családját vette célba. Január vége felé a titkosrendőrség átkutatta a lakásukat „csaknem egy teljes napon és éjszakán át, ami után egy darabka papír sem maradt a házban”. Miképp lánya, Natalja Vovszi-Mihoelsz felidézte a jelenetet: a tisztok mindent gyanúsnak találtak, amiben csak szerepelt a „zsidó” szó.⁴⁰

Úgy egy héttel később, február 7-én a kora reggeli órákban a titkosrendőrség visszatért Mihoelsz vejéért, a kiváló zeneszerző Mieczysław Weinbergért, aki közeli barátja volt Dmitrij Sosztakovicsnak; gyakran játszottak négykezeseket zongorán, és ajánlottak egymásnak szerzeményeket. Weinberg letartóztatása egy ekkortájt tipikus sorsfordulatnak számított. Sztálin szeretett eljátszadozni az áldozataival; közvetlenül azután, hogy letartóztatásukat előkészítette,

gyakran tüntette ki őket díjakkal vagy nyilatkozott róluk elismerően a sajtóban. Alig pár órával Weinberg őrizetbe vétele előtt David Ojsztrah hegedűművész Weinberg *Moldáv rapszódia*-jának premierjét tartotta a főváros legnevesebb hangversenytermének számító Csajkovszkij Teremben. Jóval éjjel után Weinberget már övétől és nyakkendőjétől megfosztva vezették el. Zsidó burzsoá nacionalizmussal vádolták meg – még „Sinfonietta No. 1.” című darabját is a fejére olvasták –, majd magánzárkába vetették. A bizonytalanság és a terror ezen légkörében Sosztakovics két rendkívülinek számító lépést tett az érdekében. Feleségével felhatalmazást szereztek, miszerint ha Natalja Vovszik-Mihoelszt is letartóztatnák, úgy azonnal Sosztakovicsék válnának hétéves lányuk gyámjaivá; így nem küldenék árva-házba, ami bevett gyakorlat volt a „népellenségek” gyermekeinél. Sosztakovics mindezen kívül, és ezzel nem kis kockázatot vállalt, Berijához fordult kifogásával, úgy jellemezve Weinberget, mint aki „rendkívül tehetséges és ígéretes friss zeneszerző, akit a zenén kívül semmi más nem foglalkoztat, és hogy ő, Sosztakovics hajlandó kezkeskedni a tisztességességéért”.⁴¹ Weinberg azonban őrizetben maradt.

Egy Izraelben történt incidens tovább bonyolította a helyzetet. Február 9-én, késő este izraeli jobboldali szélsőségesek kis csoportja, a Moszkvában folytatott antiszemita kampánytól feltüzelve, gyűjtőszerkezetet helyezett el a tel-avivi szovjet követség területén. A bomba ablakokat robbantott ki, és más kárt is okozott az épületben, valamint megsebesítette a nagykövet feleségét, a házvezetőnőt és a sofőrt. Ben-Gurion tájékozott a dühtől: biztosította a Kremlt arról, hogy

Izrael megtalálja és felelősségre vonja az elkövetőket. De Sztálint nem lehetett megbékíteni. A robbantás tökéletes ürügyet szolgáltatott a Kremlnek a zsidó államhoz fűződő diplomáciai szálak elvágásához. A szovjet rezsim nem pusztán bejelentette a kapcsolatok megszakítását; arra használta fel az incidenst, hogy kiszélesítse a cionizmus elleni propaganda-hadjáratát, hisz immáron úgy ítélhette el Izraelt, mint a Szovjetunióra előre megfontoltan rátámadó nyílt ellenséget. Mint azt a *Pravda* a robbantást követő nap kommentálta: „Felháborító és alávaló, milyen vérszomjas a tel-avivi veszett kutyák falkája.”⁴²

A robbantás szélsőséges érzelmeket váltott ki a szovjet lakosságból. Helyi párttisztviselők sietve gyűléseket szerveztek a gyárakban és más intézményekben; egyrészt hogy megerősítsék a hatalom cionistaellenes üzenetét, másrészt pedig hogy felmérjék, milyen visszhangra lelt a közvéleményben a folyamatban lévő propagandakampány. Mint azt jelentéseik nyilvánvalóvá tették, a tel-avivi incidens tovább fokozta az orvosper radikalizáló hatását, és gyakran az eset „kártékony értelmezéséhez” vezetett az átlagpolgárok körében. Számos, egykoron szigorúan titkos jelentés alapján bepillantást nyerhetünk abba, a szovjet közvélemény miképp reagált a párt cionisták és zsidó orvosok elleni indított kampányára.

Február 13-án, négy nappal a merényletet követően a kommunista párt egyik kádere egy moszkvai kenyérgyárban beszámolt a munkások felháborodásáról a „gyalázatos provokációt” illetően, valamint annak osztatlan követeléséről, hogy a Szovjetunió szakítsa meg kapcsolatait Izraellel. A pártdirektíva pontosan erre a visszajelzésre számított. Ám a jelentés

ezt követően aggályosnak talált „antiszemita megnyilvánulásokról” is szót ejtett. Több munkás is arról panaszkodott például, hogy „a zsidók között alig akad becsületes ember, mindig csak »könnyű munkákra« ácsingóznak olyan munkahelyeken, ahol jó a fizetés, és hogy a Nagy Honvédő Háború alatt csak elvétve voltak zsidók a fronton harcoló katonák között”. Egy moszkvai textilüzem dolgozója „a zsidók eltávolítását követelte a minisztériumok és intézmények vezetői posztjairól, a fogyasztási cikket árusító boltokból, valamint a kereskedelmi szervezetekből”. Egy másik véleményező szerint „a zsidók elhappolták az összes jó lakást Moszkvában, ezért ki kellene lakoltatni őket a fővárosból, lakásaikat pedig az ötéves tervért és a kommunizmus felépüléséért dolgozó munkásoknak kellene adni”.

Mivel a szovjet lakosságba évtizedeken át belenevelték, hogy miképp és mit is gondoljon, nem éppen meglepő, hogy a nép a kijelölt pártdirektívát szajkózta. A reakciók ezúttal azonban túlmentek az előírt határon, és nyílt, antiszemita sértegetésbe torkolltak. Egy hegesztőmunkás kijelentette: „Kivétel nélkül Palesztinába hajtánám ezeket a szörnyetegeket.” Egy vonatállomás falán az alábbi graffiti tűnt fel: „Üsd a bibsit, véd a Szovjetuniót!” – a párt tisztviselői ezt provokációnak vélték, mint a cári éra egy ismert jelmondatának félreérthetetlen átírását. Iskolás gyermekek megfenyegették egy zsidó diáktársukat, „árulónak, szabotőrnek és bibsinek” nevezték; az incidens arra sarkallta a tisztviselőket, hogy leszögezzék, „ilyesmi korábban soha nem fordult elő”. A jelentésekből kitűnik, hogy a pártfunkcionáriusok egyszerre szítottak gyűlöletet a zsidókkal szemben, és akartak „gátat

szabni a provokációra alkalmas cselekedeteknek és pletykáknak”. A sajtóhadjárat olyannyira ocsmány és könyörtelen volt, hogy legalább néhányuk felismerte, hogy a zsidóellenes előítéletek ingoványába tévedtek, nyilvános vádaskodást és fizikai fenyegetéseket előidézve, ami már túlment azon a szinten, amit a rezsim elérni szándékozott.⁴³

Egyesek úgy gondolták, végre szabadon hangot adhatnak antiszemita érzelmeiknek. Egy leningrádi gimnázium logikát tanító oktatója a sajtó vádjait összefoglalva az alábbi szillogizmust írta fel a táblára:

A (orvos merénylet) = B (zsidók)

A (orvos merénylet) = C (kémek)

Majd ez következett:

B (zsidók) = C (kémek)

Ezt követően arra kért minden egyes diákot, hogy álljanak fel, és fejezzék ki egyetértésüket elmés következtetésével. A tanulók mind csendben maradtak, mire mind elégtelent kaptak.⁴⁴

Névtelen diákok csoportja február 28-án panasszal fordult a Központi Bizottsághoz, mondván, a nagynevű moszkvai irodalmi folyóiratokhoz való bejutást „koz-mopolita kritikusok” felügyelik, útját állva annak, hogy az orosz származású kritikusok előrchaladhassanak karrierjükben. Ezek a „koz-mopolita kritikusok” nézeteiket beszivárogtatták mindenhová, elérve, hogy „cionista érzület, nepotizmus és belterjesség” uralkodjon el a folyóiratoknál. „Tűrhetetlen, hogy orosz kritikai irodalmunk hitvány zsidók markában legyen.” A levél-

ről Malenkov is tudomást szerzett, és úgy találta, „fontos kérdésről van szó”, majd más pártfunkcionáriusoknak is eljuttatta a szöveget.⁴⁵ Hüen tükrözi a korszak zsidóellenességének mélységeit, hogy ez idő tájt a legrangosabb pártvezetők is késztetést éreztek arra, hogy effajta vádaskodásnak utánajárjanak, alárendeltjeiktől pedig elvárták az ilyen ügyek kivizsgálását. Izrael, a cionizmus, valamint egyes zsidó személyek nyilvános megbélyegzése feltűzelte a lakosságot, és olyan incidensekhez vezetett, amelyek már túlmentek a diszkrimináció hivatalosan szentesített határain.

A Slánský-per novemberben véget ért, Sztálin azonban elhatározta, hogy a tisztogatást szélesebb körben is kiterjeszti Kelet-Európában. Magyarországon a rezsim neves zsidó személyiségeket tartóztatott le, köztük Stöckler Lajost, a magyarországi zsidó közösség vezetőjét, miközben a párt és a kormány vezető zsidó tisztviselői tisztogatások célpontjává váltak. Hasonló fejleményekről érkeztek beszámolók Kelet-Németországból is, ahol január közepén tíz zsidó közösségi vezető menekült át Nyugat-Berlinbe, miután a rezsim több keletnémet kommunistát azzal vádolt meg, hogy „a tizennégy csehszlovák árulóval szövetkeztek”.⁴⁶

Romániában 1953. február 18-án őrizetbe vették Ana Pauker külügyminisztert – egy egykoron igen befolyásos, veterán kommunista tisztviselőt. Mint Slánský és más kelet-európai kommunista vezetők, ő is zsidó volt, emellett meggyőződéses és ádáz sztálinista hírében állt. Ortodox zsidók

lányaként Pauker tökéletes volt a támadható kommunista tisztviselő szerepére. A kormányban betöltött pozíciójának köszönhetően a legmagasabb beosztású nő volt Kelet-Európában, kiemelkedve a férfiak dominálta politikai közegeből. Országszerte komoly tekintélynek örvendett, különösen azt követően, hogy 1947-ben külügyminiszternek nevezték ki, miáltal az első nő lett egy modern országban, aki a ranglétra ilyen magas fokára lépett. Még a *Time* 1948. szeptember 20-ai számának címlapján is szerepelt mint „a világ legbefolyásosabb asszonya”.

Miután letartóztatták, Paukert – mint ahogy ugyanaznap őrizetbe vett testvérét, Zalmant, valamint más párttisztviselőket is – az izraeli diplomatákkal és cionistákkal szőtt állítólagos összeesküvéséről, valamint az Egyesült Államok javára folytatott kémkedéséről vallatták. A nyomozás Moses Rosent, Bukarest legjelentősebb rabbiját is magával rántotta, aki szintén a vádlottak között szerepelt volna a Slánský-per román változatának szánt ügyben. Román és szovjet nyomozók úgy tervezték, hogy néhány héttel Pauker letartóztatását követően, Sztálin zsidóellenes kampányának újabb megfélemlítő látványosságaként, megindítják a bírósági eljárást.

Ebben a mérgező légkörben kezdtek el terjengeni olyan pletykák, miszerint Sztálin a zsidók száműzésére készül: Kazahsztánba, Szibériába, esetleg Birobidzsánba, a kínai határnál található „Zsidó Autonóm Területre”. Mióta csak Sztálin meghalt, ezen szóbeszédnek igazságértékének feltá-

rása az egyik legnehezebb feladatnak bizonyult. Súlyos érvek léteznek amellett, hogy effajta terv voltaképpen sosem létezett, leggyakrabban és legnyomatékosabban arra a tényre építve, miszerint egyetlen olyan dokumentum sem került eddig nyilvánosságra, ami bizonyítaná azt, hogy egy ilyen tervet egyáltalán fontolóra vettek. Amikor Mihail Gorbacsov addig elzárt, kényes tartalmú levéltári anyagokat tett hozzáférhetővé a nyolcvanas évek végén, engedélyezve mind szovjet, mind külföldi kutatók számára, hogy bűnök miriádjáról ássanak elő egykoron hozzáférhetetlen anyagokat – ami Borisz Jelcin és bizonyos mértékig Vlagyimir Putyin alatt is folytatódott –, Sztálin állítólagos terve a zsidók deportálására az egyik legkeresettebb témának számított. De semmit sem találtak. Hogy Sztálin irodájából nem érkezett közvetlen utasítás, abban nincs semmi meglepő. Nincsenek azonban dokumentumok a Gulag intézményéből sem, például kiterjedt új táborok és telepek építésére vonatkozó felhívások; a vasúti hatóságoknál sem találtak parancsokat megfelelő gördülőállomány kijelölésére; nincsenek írásos tervek katonák, biztonsági tisztek vagy átlagos rendőrök felvonultatására a zsidók összetereléséhez.

Jonathan Brent és Vladimir Naumov *Stalin's Last Crime* (Sztálin utolsó bűne) című könyvükben hivatkoznak ugyan olyan utasításokra, amelyek új, különleges táborok építésére vonatkoztak német, osztrák és más külföldi elítéltek részére, ám ezek a dokumentumok csak néhány ezer fogolyra utalnak, zsidó vonatkozásról pedig nem esik bennük szó.⁴⁷ Idézik továbbá a titkosrendőrség két magas rangú tisztjét, Mihail Rjumint és Izidor Makljarszkijt érintő kihallgatások

és szembesítések jegyzőkönyveit is, bizonyítékként amellé, hogy egy ilyen deportálási terv megfontolás alatt állt. Makljarszkijt 1951 novemberében tartóztatták le. Hónapokkal később a vallatását végző Rjumin nyomás alá helyezte, hogy áruljon be másokat, akik a zsidó nacionalizmus szolgálatába álltak. Rjumin továbbá arról is beszámolt neki, hogy „elő akarta terjeszteni a zsidók Moszkvából való kiűzetésének tervét a kormánynak”.⁴⁸ Brent és Naumov, akiket ezen korszak összes kutatójához hasonlóan frusztrált a világos dokumentáció hiánya egy efféle elképzelésről, arra a következtetésre jutottak, hogy „Makljarszkij vallomása Rjumin fenyegetéseit illetően elegendő okot szolgáltat azt feltételeznünk, hogy megannyi más esethez hasonlóan a politikai irányvonalat nyílt, írásos utasítások nélkül jelölték ki: a forrás a Központi Bizottság volt, és a direktíva onnan szivárgott át az állambiztonsági szervek nyomozati egységeibe”.⁴⁹ Ez az értelmezés azt sejteti, hogy a Rjuminhoz hasonló tisztek egyfajta „felülről leadott” jelzésre reagáltak, vagyis a „cionistaikkal” és immáron a zsidó orvosokkal szembeni propaganda hasonló helyzetet teremtett, mint amikor a náci tisztek és hivatalnokok igyekeztek „Hitler akarata szerint” eljárni.⁵⁰ Maguk bocsátkoztak rémséges tettekbe, erre vonatkozó direkt parancs nélkül, pusztán a közmegegyezésre alapozva a tekintetben, hogy Hitler mit vár el tőlük a zsidók, a szubverzív cselekmények, vagy éppen a fogytékkal élők ügyében. A Rjuminhoz hasonló tisztek, akik buzgón igyekeztek demonstrálni ideológiai megbízhatóságukat, valóban cselekedhettek akár „Sztálin akarata szerint”, kezdeti híresztelések, mi több, egy, a zsidóság elleni

átfogó hadjárat előzetes elképzelései alapján, mielőtt Sztálin vagy az elnökség ténylegesen felülvizsgált és jóváhagyott volna egyáltalán egy effajta tervet.

Ez idő tájt mintegy 2,5 millió zsidó élt a Szovjetunióban; túlnyomórészt nagyvárosokban, számottevő jelenléttel Moszkvában, Leningrádban, Harkovban, Kijevben, Minszkben, Odesszában, Vilniusban és Rigában. Nagy általánosságban a zsidóság magasan képzettnek számított, és gyakran töltöttek be szem előtt lévő pozíciókat tudományos és kulturális intézményeknél. Begyűjtésük és táborokba szállításuk sokkalta bonyolultabb lett volna, mint a számos, kevésbé kiterjedt etnikai kisebbség – a krími tatárok, az ingusok, a balkárok, a karacsajok és a kalmükök – deportálása 1944-ben, amely népcsoportok nagysága százezrekben volt mérhető, és tagjai többnyire az ország jól behatárolható területein éltek.

Noha az említett tömeges deportálások államtitoknak minősültek, így is elég ember tudott róluk, és ezáltal arról, hogy a rezsim mi mindenre képes.⁵¹ Az orvosper, a cionizmussal és az állítólagos zsidó bűnözőkkel szembeni könyörtelen propaganda a terror és a rettegés olyan széles körben elterjedt atmoszféráját teremtette meg, amiben az elnyomás efféle képtelen tette elkerülhetetlen következménynek tűnhetett. Ezek a félelmek nem korlátozódtak a Szovjetunióra. A londoni *The Times* például átvette az izraeli *Haaretz* (A Föld) folyóirat egyik cikkét, amikor az hangot adott aggodalmának az orvosper bejelentésekor: „Nem tudjuk elhesscegetni félelmeinket, miszerint Moszkva tisztogató akciója a zsidó orvosok körében bevezetésül, és talán igazolásul szolgálhat a zsidók tömeges áttoloncolására Oroszország európai régióiból

annak ázsiai területeire. Ki tudhatja, nem vár-e az orosz zsidóságra az elveszett tíz törzs sorsa.” Szintén ez a brit folyóirat bocsátkozott január közepén olyan találgatásokba, miszerint „nem kizárt, hogy a nyugat-oroszországi zsidóságot – mint történt az néhány kaukázusi néppel és a krími tatárokkal – óvintézkedésként a Szovjetunió távoli területére helyezik át”.⁵²

Olyan szóbeszéddek terjedtek el, melyek szerint az elítélt orvosoknak egy kirakatper során kell majd nyíltan megvallaniuk iszonytató bűneiket, majd ezt követően nyilvánosan fel fogják akasztani őket a Vörös téren, ahelyett hogy titokban kivégeznék őket egy börtön pincéjében. A kivégzéseket követően a tudományos és a kulturális élet nagynevű zsidó képviselői majd Sztálinhoz folyamodnak, hogy mentse meg a zsidókat az orvosok alávaló gáztetteitől feldühített „nép haragjától”, azzal, hogy elrendeli száműzetésüket; ezt követően a zsidóságot összetereelnék és deportálnák. Pletykák szerint az állambiztonsági osztagok vidéki területeken még tüzet is nyitottak volna a zsidókat szállító vonatokra.

Az évek során számos szovjet disszidens, köztük sok elismert szabadgondolkodó történelemtudós, köztük Roj Medvegyev, Anton Antonov-Ovszejenko, Mihail Heller, Alekszandr Nyekrics és Alekszandr Szolzsenyicin fejezte ki meggyőződését, miszerint létezett egy terv a zsidók deportálására. *Let History Judge* (Ítéljen a történelem) című úttörő könyvében Medvegyev tényként kezelte egy ilyen elgondolás meglétét: „Minden jel arra mutatott, hogy Sztálin megkezdte az előkészületeket a zsidók távoli területekre történő tömeges deportálásához.”⁵³ Heller és Nyekrics *Utopia in*

Power (Utópia hatalmon) című munkájukban úgy vélték, a szovjet közigazgatási gépezet készen állt egy ilyen terv végrehajtására, mi több, az elnökség egyik tagja, D. Csesznokov előzetesen összeállított egy kéziratot, amelyben megindokolta a zsidók deportálását.⁵⁴ Antonov-Ovszejenko még tovább ment, azt állítva *The Time of Stalin* (Sztálin ideje) című könyvében, hogy a Központi Bizottság engedélyezte volna néhány moszkvai zsidónak, hogy a fővárosban maradjanak, viszont cserébe „ruhaujjukra varrt sárga csillagot kellett volna viselniük”,⁵⁵ ám ez a pletykált forgatókönyv teljességgel ellentmond annak, ahogyan Sztálin az efféle tetteit álcázta. Szolzsenyicin pedig, elővigyázatosabban fogalmazva, ezt írta: „Úgy tűnik, Apánk nagy zsidóverést akart rendezni”, majd egy lábjegyzetben megemlítette a zsidók Távol-Keletre és Szibériába történő tömeges deportálásának terveiről szóló szóbeszédeket.⁵⁶ Egyikük sem vonultat fel dokumentumokat állításaik bizonyítására. Csesznokov könyvéből például – noha megannyi szerző hivatkozik rá – egyetlen példány sem került elő.⁵⁷ További érvek is elhangzottak, mint például az, hogy nagyszámú barakk volt épülőben Közép-Ázsiában és Szibériában, valamint hogy lakcímük szerint listázták a zsidókat, de szintén bizonyító erejű dokumentumok nélkül.⁵⁸ Mindezeket figyelembe véve az alábbi óvatos konklúziót vonhatjuk le: a küszöbönálló deportálásról szóló híresztelések olyannyira széles körben terjedtek el, keltettek félelmet és hitte el őket mindenki, hogy még Sztálin – részben Nyugatra távozott – kritikusainak szellemi-kulturális örökségébe is átszivárogtak. Még egy olyan kaliberű személyiség, mint Alekszandr Jakovlev is – aki

Mihail Gorbacsov főtanácsadója, valamint a politikai elnyomás áldozatainak rehabilitálásáért felelős elnöki bizottság elnöke volt – úgy vélte, hogy 1953 februárjában már megindultak az „előkészületek a zsidók tömeges deportálására Moszkvából és más jelentős ipari centrumokból az északi és keleti régiókba”.⁵⁹ Jakovlev vezetésével számos addig titkosított dokumentumot hoztak nyilvánosságra a sztálini rezsimről, így az ember azt gondolhatta, hogy ezen meggyőződését archívumokban fellelt anyagokra alapozta. Ám még Jakovlev sem tudott felmutatni egyetlen dokumentumot sem, ami igazolta volna feltevését.

Bizonyos mértékű okirati bizonyíték nélkül lehetetlen végleges következtetést levonnunk Sztálin végső szándékait illetően. Annyi mindenesetre elmondható, hogy az antiszemita kampány olyan lendületet kapott a szovjet sajtóban és közhangulatban, hogy a terv talán valóban az volt, hogy mindez valamiféle szörnyűséges végkifejletbe torkolljon. Csak Sztálin tudta erre a kérdésre a választ, ami halálával végleg elveszhetett az utókor számára.

Sztálin örökösei szintén hozzájárultak az efféle forgatókönyv meglétét illető általános meggyőződéshez. Miután 1956 februárjában Hruscsov elítélte Sztálin bűncit, a nyugati sajtó vadul közölni kezdte a valószínűtlen állításokat arról, hogy az elnökség tagjai miképp szálltak szembe Sztálinnal, amikor az közölte velük a zsidók deportálására vonatkozó terveit. Ezek a *Le Monde*, a *France-Soir*, vagy épp a londoni *The Times* hasábjain megjelent riportok mind Sztálin örököseinek öncélú beszámolóin alapultak, amelyekkel saját jelentőségüket akarták növelni, valamint még sötétebb színben

feltüntetni Sztálin zsarnoki alakját. Ahelyett hogy igazolnák, hogy egy effajta terv folyamatban volt, ezek az állítások sokkal inkább aláássák a feltételezés hihetőségét.

Miközben a nyugati sajtó ezeken a történeteken lovagolt, nem mindig ügyelt arra, hogy a kellő mértékű szkepticizmussal tálalja őket. 1956. április 16-án, alig két hónappal Hruscsov „titkos beszédét” követően például a *The Times* arról számolt be, hogy Moszkvában Hruscsov egy kisebb pártgyülekezet előtt azt találta mondani, hogy miután Sztálin előadta tervét az elnökségnek az orosz zsidóság száműzéséről az ország egy távoli régiójába, „a tagok megdöbbenek. Mikojan és Molotov egyaránt tiltakozott... Vorosilov marsall kijelentette, hogy az indítvány valóságos gáztett, épp olyan gyalázat, mint ami fellázította a világot a hitlerizmus ellen. Sztálin dührohamot kapott, és ezek után már csak azt hallottuk felőle, hogy agyvérzése volt.” A *The Times* – némi józan mértékletességgel – legalább az alábbi megjegyzéssel zárta a rövid cikket: „Bármi legyen is igaz ebből a történetből... szájról szájra jár a kelet-európai kommunisták között.”⁶⁰ 1957. január 8-án azonban a *New York Times* – a *France-Soir*-t jelölve meg forrásaként – kimerítően foglalkozott a fenti históriával, meglehetősen hatásvadász címet választva cikkének: „Sztálin halálát a Vorosilov szembeszegülése miatti dühének tulajdonították”, míg az alcím így szólt: „Egy párizsi lap jelenti: a szovjet zsidók Távol-Keletre történő deportálása felletti indulatos vita vezetett a diktátor agyvérzéséhez.” A *New York Times* szerint a párizsi cikk Pantyelejmon K. Ponomarenkónak, a Szovjetunió lengyelországi nagykövetének beszámolóján alapszik, amit állítólag kommunista újságírók

előtt fejtett ki Varsóban. Elmondása szerint Sztálin 1953 februárjának végén elnökségi gyűlést hívott össze, ahol

bejelentette tervét, miszerint minden zsidót Birobidzsánba küldene... Sztálin kifejtette, hogy azért szánta rá magát erre a lépésre, mert „a cionisták és az imperialisták” összeesküdtek a Szovjetunió és személye ellen... A jelenlévők beszámolója szerint mintha csak „félrebeszért” volna...

Miután Sztálin végzett a deportálási tervének felvázolásával... súlyos csend állt be, mígnem az elnökség „egyetlen zsidó tagja”, I. azar M. Kaganovics kelletlenül megkérdezte, hogy az intézkedés az ország összes zsidójára kiterjed-e. Sztálin azt válaszolta, hogy sor kerül majd „bizonyos szelektálásra”, mire Kaganovics nem kérdezett többet...⁶¹

Vjacseszlav M. Molotov akkori külügyminiszter volt a következő, aki állítólag „remegő” hangon megjegyezte, hogy az intézkedés „lesújtó” hatással lehet a világ közvéleményére.⁶² Molotov felcsécs zsidó származású. A *Franco-Soir* szerint épp amikor Sztálin leteremtette volna Molotovot, [Kliment] Vorosilov marsall felállt, párttagkönyvét az asztalra dobta, és felkiáltott: „Amennyiben ez a lépés megtörténik, úgy szégyellném, ha továbbra is a becsületét teljesen elvesztett pártunk tagja maradnék!” A felbőszült Sztálin állítólag ezt mennydörögte Vorosilov arcába: „Vorosilov elvtárs! Én vagyok az, aki eldönti, mikor nem méltó már a tagkönyvére!”⁶³

Ezt követően a gyűlés zűrzavarba torkollott, majd Sztálin a padlóra hanyatlott. Mivel az ellátásáért felelős

doktorok börtönben voltak, negyedórába telt, mire sikerült orvosi segítséget találni.⁶⁴

1959 szeptemberében a londoni *The Times* tovább folytatta korábbi sztoriját egy két évvel azelőtti, Hruscsov és „dr. Jerome Davis keresztény amerikai szociológus” közötti találkozásról szóló beszámolóval. Hruscsov arról beszélt Davisnek, hogy ő és más pártvezetők „rákényszerítették Sztálint, hogy türtőztessé magát” a tervezett deportálás ügyében, és ezzel „megmentették” a zsidókat Sztálin paranoid gyűlöletétől.⁶⁵

Ez a história, amely aztán különféle változatokban burjánzott tovább – a variánsok eltérnek például abban, hogy az állítólagos tanácskozássra hol került sor (Moszkvában vagy a dáczában), mikor történt (februárban vagy márciusban), és hogy kinek volt bátorsága szembeszállni Sztálinnal (Kaganovicsnak vagy Vorosilovnak) –, minden tényszerű alapot nélkülöz, és pusztán abból a kizárólagos célból terjedt el, hogy Sztálin örököseit elhatárolja mindazon bűnöktől, amelyekben maguk is közrejátszottak.⁶⁶ Hruscsov memoárjában, amelyet a hatalomból való 1964-es eltávolítását követően diktált le – és amit hagyatéka végső védőbeszédének szánt – egyszer sem említ ilyen cseményt, sem Sztálin antiszemitizmusával, sem halálának körülményeivel kapcsolatban. Államférfiak ugyanazon csoportja, akiknek kezét számtalan áldozat – a kollektivizálás, az ukrán éhínség, a hadseregben és magában a pártban végzett tisztogatások áldozatainak – vére áztatta, immár arra célozgattak, hogy végül sikerült lerázniuk szolgálattelküségük béklyóit, és megtalálták az erkölcsi erőt ahhoz, hogy megakadályozzanak egy újabb, ezúttal a zsidók

ellen indított terrort. Valójában azonban nem volt semmiféle ellenállás, és egészen addig a napig, amíg Sztálin össze nem omlott, az elnökség egyetlen tagja sem szállt szembe vele. Sztálinnál maradt a gyeplő, és egészen a végsőig félelemben tartotta őket.⁶⁷

A zsidók deportálásának feltételezett tervét jó ideje összefüggésbe hozták egy kollektív levél szövevényes históriájával, amelyet a *Pravda*-ban jelentettek volna meg, számos prominens zsidó személyiség neve alatt. Noha ezen epizód szintén kérdőjelekkel teli, fellelhetőek dokumentumok és személyes memoárok, amelyek valamelyest fényt deríthetnek arra, hogy mi történt.⁶⁸

Január vége felé a rezsim egy Sztálinnak címzett levelet küldött körbe, azt várva, hogy majd a kulturális, tudományos és katonai intézmények neves zsidó képviselői ellátják aláírásukkal. Még Lazar Kaganivocsot is számításba vették.⁶⁹ Sokuknál személyesen puhatolóztak; többüket is behívták a *Pravda* szerkesztőségébe, azt remélve, hogy helyben megkapják aláírásukat. A levél szövege – vagy legalábbis az a vázlat, amit kezdetben megmutattak az érintetteknek – nem maradt fent, és akik írtak róla, csak általános benyomásukat osztották meg arról, amit olvastak. Azt azonban tudjuk, hogy félelemmel töltötte el őket. Margarita Aliger költőnő Vaszilij Grosszman mellett ült, amikor a *Pravda* szerkesztőségében aláírták a levelet. Grosszman különösen feldúlt volt, és azt mormogta, hogy azonnal találkoznia kell Ehrenburg-

gal az ülés után. Aliger egy interjúban továbbá azt is felidéztc, hogy két, számára ismeretlen idősebb kulturális hivatalnok felállt, és hangosan tiltakozott a levél ellen, visszautasítva annak aláírását.⁷⁰

Ilja Ehrenburgnál másképp próbálkoztak. Emlékirataiban csak egy sejtelmes bejegyzésben volt szabad utalnia arra, mit is tapasztalt azon a februáron:

A tervek szerint az események tovább bonyolódtak volna. Kihagyom annak történetét, hogyan próbáltam elejét venni annak, hogy részese legyek egy bizonyos, a sajtóban megjelentetni szándékozott kollektív levélnek. Szerencsére a teljességgel tébolyodott terv végül nem valósult meg. Akkoriban úgy gondoltam, jobb belátásra bírtam Sztálint a neki írott levelemmel; immáron viszont úgy tűnik, hogy az egész ügyet elhalasztották, és Sztálin nem járt sikerrel abban, amit véghezvinni kívánt. Ez persze már a múlté, emlékiratom egy fejezete, de úgy vélem, még nem jött el az idő, hogy többet mondjak róla.⁷¹

Ehrenburg barátjának, a moszkvai képzőművész Borisz Brignernek azonban az eset jó néhány részletét feltárta.⁷² A Kreml két közismert, zsidó származású moszkvai személyiséget bízott meg az aláírások összegyűjtésével: a történész és akadémikus Iszaak Minct, valamint a TASZSZ M. Marinyin álneven ismert vezetőjét, Jakov Havinszont. Ehrenburgot a Moszkva környéki dácsájában keresték fel, két héttel az orvosper bejelentését követően, és arra ösztökélték, hogy írja alá a Sztálinnak címzett, a *Pravda*-ban leközlendő kollektív

levelet. Ám Ehrenburg ezt megtagadta, és elhajtotta őket. Akkoriban Ehrenburg számára úgy tűnt, saját elhatározásukból keresték fel.

Íróársát, Venyjamin Kaverint behívták a *Pravda*-hoz. Mikor Havinszon megmutatta neki a levelet, Kaverin megkérdezte, hogy Ehrenburg aláírta-e, mire azt a választ kapta, hogy Ehrenburg egyetértett a levéllel, és szignálni fogja. Kaverin nem hitt neki. Elmagyarázta, hogy több időre van szüksége, majd a szerkesztőségből egyenest Ehrenburg lakására sietett. Ehrenburg megerősítette, hogy nem írta alá a levelet, és hogy Mincsel és Havinszonnal csak „előzetes” megbeszélésre került sor. Ami pedig az aláírást illeti, „erről mindenkinek magának kell döntenie”. Végül Kaverin azon kevesek közé tartozott, akik megtagadták a levél aláírását.⁷³

Ám Minc és Havinszon még nem végeztek Ehrenburggal. A hónap végén felkeresték a Gorkij utcában található lakásán. Ehrenburg ismételten ellenállt az aláírásnak, mondván, hogy az „kárára válhat az országnak”. Majd számos szerkesztői javaslattal állt elő, hogy finomítsa a levél nyelvezetét, és hogy bármilyen lépés van is készülöben, ne tűnjön úgy, hogy az a zsidóság egésze ellen irányul majd. Minc és Havinszon továbbították Ehrenburg módosítási javaslatait Malenkovnak, aki megmutatta őket Sztálinnak. A diktátor jóváhagyta a változtatásokat, ami a levél egy átdolgozott változatához vezetett. Továbbra is nyitott maradt azonban a kérdés, hogy Ehrenburg maga aláírja-e. Malenkov arra utasította Minc és Havinszont, hogy szerezzék meg Ehrenburg aláírását.

Február 3-án ismét felkeresték Ehrenburgot a lakásán, immáron jóval eltökéltebben. Mikor Ehrenburg megtagadta, hogy akár csak az átdolgozott levelet is szignózza, világosan jelezték, hogy Sztálin számít az együttműködésére. Napjainkban, több mint hat évtizeddel a fenti epizódot követően kutatók fellelték a levél azon verzióját, amely már tartalmazza az Ehrenburg által eszközölt korrekciókat, és amelyet február 3-án este Minc és Havinszon megmutattak neki.

A szöveg még ebben a formájában is az antiszemita demagógia ocsmány és nyugtalanító kiáltványa maradt. A levél megerősítette a letartóztatott orvosok bűnösségét, és vétkeikért „a lehető legsúlyosabb büntetést”, vagyis kivégzésüket követelte. Legelrugaszkodottabb szakaszában a levél kijelenti: „Az éberség fokozása, a burzsoá nacionalizmus teljes megfutamítása és gyökerestül történő kiirtása – ezek a kötelezettségei a dolgozó zsidóságnak, a szovjet hazafiaknak és a szabadság védelmezőinek minden nép soraiban.”

Ebben a tervezetben nem szerepel utalás az ország zsidóságát érintő széles körű összeesküvésre, nem hangzik el a felforgató „ötödik hadoszlop” vádja, sem a megvádolt orvosok bűneit illető kollektív felelősség kérdése, ahogyan a deportálás vagy a tömeges represszió bármilyen formájára sem található felhívás. A levél utolsó szakasza elismeri, hogy „a zsidó lakosság döntő többsége az orosz nép barátja. Ellenségeink semmilyen fortélyra nem lesz képes kikezdeni az orosz nép bizalmát a szovjet zsidóságban, vagy ellentétet szítani közöttük.”

Noha az elképzelés, miszerint ez a „kollektív zsidó levél” egy nagyszabású, az ország zsidóságának deportálására irányuló terv része lehetett, nem vethető el teljes egészében,

sokkalta valószínűbb, hogy Minc és Havinszon megbízatása arra vonatkozott, hogy nyerjenek meg jelentős zsidó személyiségeket az orvosok és más állítólagos zsidó nacionalisták elítéléséhez, és ez az „eszélős” elgondolás volt az, ami Ehrenburgot és másokat olyannyira felkavart. A levél egyfajta gyilkos testvérháború – egy belső boszorkányüldözés – megindítását jelentette volna, egymásnak uszítva a zsidóság két oldalát, és arra kényszerítette volna az embereket, hogy forduljanak a „zsidó burzsoá nacionalisták” ellen, amennyiben nem akarnak sebezhetővé válni hasonló vádakkal szemben. Bevett gyakorlata volt ez az erkölcsi zsarolásnak, aminek az volt a célja, hogy érzelmi és morális zűrzavart ébresszen a szovjet zsidóság berkein belül. Ehrenburg ezt nem akarhatta.

Minc és Havinszon bosszúságára Ehrenburg ragaszkodott ahhoz, hogy levelet ír hasson Sztálinnak. Miközben bizalmas levelét fogalmazta és javítgatta, Minc és Havinszon egyedül maradtak Ehrenburg feleségével, Ljubov Kuznyecovával. Megpróbálták megfélemlíteni, élénken raglalva, mi vár rá és a férjére, ha Ehrenburg megtagadja az aláírást. Mint azt évekkel később Kuznyecova felidézte, ez az óra nemcsak „az egyik legborzalmasabb, de az egyik legvisszataszítóbb is volt” az életében; attól félt, hogy a szemük láttára fog elájulni. Mikor Ehrenburg végzett, és csatlakozott hozzájuk a hallban, Minc és Havinszon tovább győzködték, de nem volt hajlandó több szót váltani velük, és kitéssékelte őket az ajtón, ragaszkodva ahhoz, hogy adják át Sztálinnak a levelét, amiből átadott nekik egy tisztázott, legépelt példányt.

Ehrenburg jól tudta, hogy erkölcsi fellebbezéssel folyamodni Sztálinhoz lehetetlen küldetés. Tiszteletteljes hangot meg-

ütve ezért azt tanácsolta Sztálinnak, hogy gondolja át a nyilvános bejelentést, „ami az úgynevezett szovjet zsidó közösséghez tartozó tudósok, írók és zeneszerzők aláírásával jelenne meg, és csak a visszataszító szovjetellenes propaganda malmára hajtáná a vizet”. Aláásná „a békéért indított globális mozgalom kiszélesítését és megerősítését”, ami a szovjet propaganda jelentős kezdeményezése volt, és a nyugati kommunista pártok alapvető küldetésének számított. „A szöveg »zsidó népről« beszél”, jegyezte meg Ehrenburg, majd figyelmeztette Sztálint, hogy az effajta megfogalmazás „csak feltűzelheti a nacionalistákat és mindazokat, akik még nem látták be, hogy zsidó nemzetiség mint olyan nem létezik”. Ez utóbbi álláspontot Sztálin maga régóta hangoztatta, és ennek, mint arra Ehrenburg rámutatott, a kollektív levél ellentmondott.⁷⁴

Minc és Haviszon elvitték a levelet Dmitrij Sepilovnak, a *Pravda* főszerkesztőjének, aki, miután elolvasta, az irodájába hívatta Ehrenburgot. Figyelmeztette, hogy a levél továbbítása garantált „büntetetéssel ér fel” számára. Megerősítette továbbá, hogy a kollektív levél Sztálin kezdeményezésére készült. Ehrenburg azonban hajthatatlan maradt, és ragaszkodott hozzá, hogy csak akkor veszi fontolóra a levél aláírását, ha kézhez kapta Sztálin válaszát. Borisz Birger szerint „Sepilov erre azt válaszolta, hogy Ehrenburgnak elment az esze. Beszélgetésük csaknem két órán keresztül tartott. Sepilov azzal zárta le a témát, hogy megtesz mindent, amit csak tud az érdekében, de mivel Ehrenburg ragaszkodott a levél továbbításához, ezért csakis őt terheli majd a felelősség. Ehrenburg annak biztos tudatában távozott Sepilovtól, hogy hamarosan letartóztatják.”

Ehrenburg levelét február közepén mutatták meg Sztálinnak. Válaszul a diktátor utasításba adta, hogy Ehrenburgnak alá kell írnia a *Pravda*-nak címzett kollektív levelet. Elrendelte továbbá, hogy Sepilov készítsen elő egy új, „finomított” változatot, amely mellőzi a korábbi nyilatkozat számos demagóg vonását. Miután még egyszer behívták a *Pravda*-hoz, Ehrenburg engedelmesen hozzájárult az aláíráshoz. Hazatért, és arra számított, hogy az 1953. február 20-ai keltezésű levelet napokon belül viszontlátja a *Pravda*-ban. A közlés azonban elmaradt.

A kollektív levél szövegének végső változata rendelkezésünkre áll. Amennyiben Sztálin valóban az ország zsidóságának összetételését tervezte, és a „*Pravda*-nak írt kollektív levél” ezen terve részét képezte, úgy a végső változat nem mutatja jelét effajta szándéknak. Csaknem teljes egészében az országon kívüli ellenségekről esik benne szó, elsősorban az Egyesült Államok megtestesítette imperialistákról, valamint az Izrael által megszemélyesített cionistákról. A zsidó állam itt már „amerikai gyarmatként”, az amerikai imperializmus „hídfoállításaként” kerül említésre. A kollektív levél továbbá Izraelt tette felelőssé a tel-avivi szovjet nagykövetség ellen elkövetett robbantásért is. Ami pedig a szerencsétlenül járt orvosokat illeti, a szöveg a január 13-án elhangzott kiinduló vádakat visszhangozta. Bűnlajstromukban megnevezte az amerikai hírszerzés javára folytatott kémkedést, valamint a szovjet vezetők meggyilkolására és az ország biztonságának meggyengítésére irányuló kísérletet. Miképp a levél kiemeli, „csak becsület és lelkiismeret híján lévő emberek, akik testüket-lelküket eladták az imperializmusnak, lehettek képesek

ilyen szörnyűséges gaztettekre". Nem követelte azonban a vádlottak kivégzését, nem esett szó felforgató „ötödik hadoszlopról”, és nem hirdetett kollektív felelősséget a megvádolt orvosok bűnei miatt. Mi több, a közös levél végső változata elítélte az antiszemitizmust mint „a múlt szörnyűséges maradványát”, majd megismételte a korábbi vázlatban tett ígéretet, miszerint: „Ellenségeink semmilyen fortélyra nem lesz képes kikezdeni az orosz nép bizalmát a szovjet zsidóságban, vagy ellentétet szítani közöttük.” Végezetül az egyetlen javaslat a zsidó folyóiratok megalapítására vonatkozott, hogy a szovjet és külföldi zsidóság megismerhesse „a különböző országokban dolgozó zsidó munkások valódi helyzetét”. Tekintve, hogy az eredeti levél Ehrenburgot és másokat is elborzasztott, ez a finomított „*Pravda*-nak írt kollektív levél” azt a határozott benyomást kelti, hogy Sztálin felülvizsgálta eredeti tervét – bármi volt is az. Ami azt illeti, Ehrenburg megpróbálta meggyőzni Sztálint arról, hogy a kollektív levél indítványai a nyugati kommunista pártok kárára válhatnak, és talán ez a gyakorlatias figyelmeztetés volt az, ami befolyással lehetett a diktátor döntésére.

Ahogy a propaganda-hadjárat februárban is tovább folytatódott, úgy tűnt, az orvosper valamiféle szörnyűséges végkifejlet felé tart; egy végső felvonás irányába, amely az orvosok végtelen álnokságát vinné színre, valamint azt, hogy a rezsim teljes mértékben elkötelezett ellenségeinek megbüntetése mellett – legyenek azok véltek vagy valósak. Ami igazán különös, és még magyarázatra szorul, hogy az utolsó írás, ami az orvosokkal szemben vádakát fogalmazott meg a *Pravda*-ban vagy az *Izvesztyija*-ban, február 20-án volt

olvasható: ez a cikk a Ligyija Tyimasukot támogató levelekről számolt be. Amíg Sztálin életben volt, csakis ő rendelkezhetett el a nyilvános kampány beszüntetését. Az orvosok sosem kerültek bíróság elé, noha az eredeti TASZSZ-közlemény még azt ígérte, hogy a nyomozás hamarosan lezárul. Vagy az orvospert illető nyomozás nem fejeződött be sosem, vagy Sztálinnak támadtak kételyei a folytatást illetően. Ami a legfontosabb, hogy a zsidóság semmiféle kollektív állásfoglalása nem jelent meg a *Pravda*-ban. Sztálin valaminek a hatására meggondolta magát, vagy, miképp azt Szolzsenyicin írta, „Az Úristen úgy rendelte, hogy... kilehelje a lelkét”,⁷⁵ véget vetve mesterkedésének. Ami a zsidókat illette, a pusztítás gépezetét – bármerre tartott is – teljes egészében lekapcsolták. A zsarnokok álmai nem mindig válnak valóra.

Sztálin halála azonban számos ocsmány história végére nem tett pontot. Mire a február márciusba fordult, a zsidóellenes kampány már önálló lendülettel bírt. Március 6-án, Sztálin halálának másnapján egy titkos rendelet értelmében visszavonták a korábban Szolomon Mihoelsznek adományozott Lenin-érdemrendet; mintha csak egy pedáns iroda hivatalnoka hirtelen és megkésve visszavonna egy kitüntetést, amit gyorsan érvényteleníteni kell, mielőtt még a feljebbvalóinak feltűnne a tévedése. 1948-ban meggyilkolták, 1953-ban nyilvánosan megbélyegezték – Mihoelszt nem hagyták békében nyugodni.⁷⁶

Rögtön az orvosper bejelentését követően az Írószövetség köreiben jelentések kezdtek el terjengeni, miszerint túlságo-

san sok tag túlon túl régóta nem publikál aktívan, és hogy ezek a „föls terhet” jelentő személyek csak az anyagi támogatást és a kényelmes üdülőházakban való lakhatást hajszolják. A megnevezett tagok szinte kivétel nélkül olyan zsidók voltak, akik az Írószövetséghez még annak 1934-es alapításakor csatlakoztak, amikor a jiddis írók szekciója a nagyobb szövetség részét képezte. A Központi Bizottság nyomására az Írószövetség vezetői alaposan átvilágították a tagságot, és március 23-án arról biztosították a pártot, valamint személy szerint Hruscsovot, hogy meg fognak szabadulni a „kerékkötő kozmopolitáktól” és egyéb nemkívánatos elemektől.⁷⁷

Konsztantyin Szimonov, az Írószövetség hetente megjelenő lapja, a *Lityeraternaja Gazeta* főszerkesztője rögtön másnap nekikezdett az ígélet beváltásának. Az Írószövetség vezetőségének nevében továbbított egy listát a Központi Bizottságnak, rajta olyan „holt tehernek” minősített zsidó írók neveivel, akiktől meg kellene tisztítani soraikat.⁷⁸ Ez a lépés különösen szégyenletes volt attól a Szimonovtól, aki 1944 júliusában a lengyelországi Lublinba utazott, napokkal a majdaneki tábor felszabadítását követően; ez volt az első működő koncentrációs tábor, amit a szövetségeseek felszabadítottak. A *Krasznaja Zvezda*-ban (Vörös Csillag) megjelent háromrészes cikksorozata az egyik legelső beszámoló volt a nácik ipari jelleggel folytatott mészárlásáról: Szimonov nyilvánvalóvá tette, hogy zsidók tízezreit hurcolták oda Európa minden szegletéből, és gyilkolták meg gázkamrákban. És most, 1953 januárjában, a sztálini zsidóellenes hisztéria közepette Szimonov maga is a suttogó propaganda célpontjává lett, mondván, ő is zsidó, aki felforgató céljai érdekében

leplezi származását.⁷⁹ Szimonov visszautasította a pletykákat, de nem riadt vissza attól sem, hogy maga is antiszemita rágalmakba bocsátkozzon, csak hogy bizonyítsa a Sztálin és a rezsim iránti hűségét.

Sztálin halálának másnapján, amikor a diktátort már felravatalozták, névtelen panasz érkezett Hruscsovhoz, miszerint a Szoborcsarnokban a zenészek kilencvenöt százaléka zsidó volt, és játéuk „nem hangzott őszintének”. A szerző hozzáteszi, hogy már a „zsidó” szó elhangzása is „undort és gyűlöletet” ébreszt benne. A durva levelet, amelyet nyilvánvalóan a szovjet médiát korábban hónapokig uraló zsidóellenes propaganda motivált, mégis komolyan vették. Öt nappal később – a Sztálin halálát követő drámai napok alatt, amikor az egész világ tekintete Moszkvára szegeződött – Hruscsov megnyugtató hírekkel állt elő, miszerint a zenekarnak csak 35,7 százaléka volt zsidó; több orosz került be a tagok közé az előző évadban, mint zsidó; tíz további zenész hamarosan visszavonul – két orosz és nyolc zsidó –, valamint „versenyeztes útján újabb őslakos nemzetiségű zenészeket választanak be az ősz folyamán”.⁸⁰ Sztálin halott volt ugyan, de az antiszemitizmus, aminek magvait elhintette, túlélte őt.

A KREML TOVÁBBLÉP

Sztálin meghalt, de uradalma nem omlott össze. A nép nem döntötte le a szobrait, és nem rohamozta meg a Kreml falait. Nem törtek be a börtönökbe és a munkatáborokba. A legsötétebb terror és a kérlelhetetlen propaganda évtizedei a félelem gúzsába kötötte a lakosságot. A szovjet nép nem lázadt fel. Ismerős szürke alakok zord arcai néztek ki a *Pravda* lapjairól és az utcákon kihelyezett plakátokról. Túléltek Sztálint, és most készen álltak arra, hogy tovább vezessék az országot. Miközben kinyilvánították igényüket a törvényes hatalomra, belekezdték abba a kényes feladatba, hogy Sztálint végső nyugalomra helyezték.

A *Pravda* számainak közelebbi vizsgálata feltárja, hogy a szerkesztők miképp improvizáltak. Amikor a Sztálin roszszullétéről szóló első bejelentés megjelent, a címlapot a hivatalos közlemények uralták; Sztálinról nem szerepelt fénykép. Ám a március 6-ai, a halálát közlő szalagcímekkel teli, vas-

tag gyászkeretes címlapon már Sztálin eleven, heroikus képmása volt látható: marsalli egyenruhájában, jobb kézfejét Napóleon módra zubbonyának gombjai közt nyugtatva éppolyan tiszteletet parancsolónak tetszett, mint azt a nyilvánosság megszokhatta. Ismerős kép volt ez; Sztálin haja sűrűbb és sötétebb rajta, mint amilyen a valóságban volt – az őszülésnek csak halvány jeleivel –, arcán sehol egy ránc, az öregedés nyomait gondos retusálással fedték el. A címlap maradék részét a betegségéről és haláláról szóló beszámolók, valamint Sztálin hétfőn esedékes temetésének részletei töltötték ki. (Furcsa módon a lapszám többi része nem különbözik a *Pravda* egy átlagos számától; bel- és külügyekről szóló megszokott tudósításokat tartalmaz.) Március 7-én a *Pravda* nyilvánosságra hozta a boncolás eredményét. Mint az várható volt, az agyat és szívet ért károsodást teljes egészében Sztálin magas vérnyomásának és súlyos érleimeszesedésének tulajdonították. „Következésképpen – summázta a beszámoló –, a foganatosított hathatós kezelések nem vezethettek megnyugtató eredményre, és nem akadályozhatták meg az elkerülhetetlen végkifejletet.” A post mortem vizsgálat jegyzőkönyvét szakorvosok, köztük a közegészségügyért felelős miniszter és az Orvostudományi Akadémia elnöke látták el kézjegyükkel. Az országnak megerősítésre volt szüksége, hogy Sztálin természetes halált halt.¹

Alekszandr Mjasznyikov, a Sztálint kuncevoi dácsájában kezelő orvosok egyike, aki később a boncolást is felügyelte, további következtetésekre jutott, ezeket azonban nem lehetett megosztani a nyilvánossággal. Emlékirataiban – amit a KGB 1965-ben bekövetkezett halálakor lefoglalt – Mjasznyi-

kov azt írta, hogy Sztálin súlyosbodó agyér-elmeszesedése elhomályosította ítélőképességét életének utolsó éveiben. Elvesztette a képességét, „hogymegkülönböztesse egymástól a jót és a rosszat, a hasznosat és a károsat, a megengedettet és a tiltottat, a barátot és az ellenséget. Ezzel párhuzamosan állapota eltorzította személyes jellemvonásait is: ahogya indulatos ember gonosz lesz, a némileg bizalmatlan kórosan gyanakvóvá válik... Fenntartom, hogy Sztálin kegyetlensége és paranoiája, az ellenségek miatti rettegése, és hogy már nem volt képes az embereket és a történeteket józanul megítélni, valamint szélsőséges konoksága – ezek mind-mind javarészt agyér-elmeszesedésének következményei... Lényegében egy beteg ember irányította az országot”, írta Mjasznyikov.² (Nem világos, hogy Mjasznyikov mikor vetette papírra ezeket a sorokat, de valószínű, hogy jóval Sztálin halála után, talán csak az 1961-es XXI. pártkongresszust követően.) Noha ez a diagnózis talán megmagyarázhatja Sztálin mindinkább paranoid viselkedését a háborút követően, mindazonáltal ugyanolyan kegyetlen és vérszomjas volt már a harmincas években is, amikor még jóval fiatalabb és egészségesebb volt. Az érelmeszesedés nem adhat elégséges magyarázatot Sztálin hatalomvágyára, megalomániájára és hajlandóságára, hogy személyesen rendelje el ezrek és tízezrek kivégzését, és önhatalmúlag küldjön halálba milliókat. Életének lezárulta egy rémálom végét jelentette.

Szintén március 7-én történt, hogy a *Pravda* bemutatta Sztálin holttestét. A fénykép a második oldal jobb felső negyedét foglalta el. Sztálin teste a ravatalon nyugszik, örökösei a nyitott koporsó mellett sorakoznak fel. Relatív kicsinek és

jelentéktelennek tűnnek, mivel a virágokkal övezett holttest képét az eredeti többszörösére nagyították fel. Két sorban állnak, közülük Malenkov helyezkedik el legközelebb Sztálin fejéhez. Oldalán Berija, Vorosilov, Bulganyin, Kaganovics és Molotov áll az első sorban, míg Mikojan és Hruscsov a vállaik mögül tűnnek elő. Ami a második sort illeti, Hruscsov áll a legtávolabb Malenkovtól, feje alig látható Kaganovics és Molotov között: mindez talán annak jelzése volt, mely vezetők magasának ki a többiekhez képest.

A következő lapszámban közölt fényképen a nyitott koporsó került a középpontba, körülötte ugyanaz a nyolc szovjet vezető áll vigyázzban. A kép bal oldalán, Sztálin fejétől a néző irányába Malenkov, majd Berija és Hruscsov sorakoznak fel. Hogy Hruscsov immáron mellettük állt, az talán a kialakulóban lévő hierarchián belüli pozíciójának változását tükrözte. Március 9-én, a temetés napján közölt fényképen a koporsó továbbra is a kép centrumában helyezkedik el, de immáron a háttérben, oldalnézetből látszik, mindkét oldalán egy-egy egyenruhás katonával. Sztálin virágok halma felett, piederstálon nyugszik, ugyanazon nyolc örököse feje felett, akik két egymással szembenéző oszlopban sorakoznak fel mellette. Malenkov és Berija továbbra is a Sztálin feje melletti kitüntetett pozíciót foglalták el. Az ünnepélyes arcot vágó örökösök mintha csak egymást méregetnék, miközben a fénykép középpontját továbbra is Sztálin uralja a maga félreismerhetetlen profiljával. A kompozícióban Sztálin teste vazallusai fölé magasodik, kihangsúlyozva örökösei alárendeltségét; a trónt csak annak az embernek az árnyékában biztosíthatták maguknak, akit épp eltemetni készültek.

Egy ideig minden jel arra utalt, hogy Malenkov lesz a Szovjetunió következő vezetője. Sztálin koporsójánál állva helyzete egyértelműen jelezte társaihoz képesti elsőbbségét. Ráadásul egyedül Malenkovról szerepelt önálló kép a *Pravda* más oldalain. A március 8-ai lapszám második oldalán található róla egy fotó, amin az előző év októberében megrendezett XIX. pártkongresszus központi beszámolóját tartja. Mögötte-felette Sztálin látható a háttérben, amint épp figyelmesen hallgatja, ősz hajával éles kontrasztot alkot a sötét üstökű, jóval fiatalabb megjelenésű Malenkovval; Sztálin mintha épp felszentelné őt kiválasztott tanítványának. A *Pravda* március 10-ei, Sztálin temetéséről tudósító számában Malenkov a címlapon szerepelt; a mauzóleum mellvédjén látható a Kreml más vezetői és külföldi kommunisták társaságában. Egyedül őt mutatták azonban, ahogy épp a mikrofonokba beszél, miközben alatta a mauzóleum homlokzatára kifüggesztett nagybetűs „SZTÁLIN” és „LENIN” nevek láthatóak. A fénykép alatt közölték Malenkov csaknem fél oldalt kitevő beszédét. (Berija és Molotov beszédei egymás mellett, a második oldalon szerepeltek.)

Tekintélyének további kihangsúlyozásaként Malenkov fényképe a harmadik oldalon is felbukkant, nem kisebb személyiségek, mint Mao és Sztálin társaságában. A két kommunista vezető a háttérben áll, míg Malenkov az előtérben, jobb kezét zakójába dugva, ugyanabban a Napóleon-szerű beállításban, amit Sztálin is olyannyira kedvelt. A fotót természetesen manipulálták. Az eredeti felvétel először 1950. február 15-én jelent meg a *Pravda* címlapján, a kínai-szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási meg-

állapodás alkalmából. Ezen a fényképen tizennyolc ember látható, akik mind állnak, Andrej Visinszkij külügyminiszter kivételével, aki asztalnál ülve épp aláírni készül az egyezményt. Molotov, Sztálin és Mao mögötte állnak, arccal a fényképezőgép irányába, míg Malenkov profilból látszik a kép jobb oldalának szélén, amint épp Sztálin felé néz. A néző szemszögéből Gromiko, Bulganyin, Mikojan, Hruscsov, Vorosilov és a kínai miniszterelnök, Csou En-laj mind Molotov balján állnak, míg a terem másik felében Berija és Kaganovics is Malenkov mögött láthatóak, más szovjet és kínai közreműködők társaságában. A három évvel későbbi szerkesztői retusálást csak Sztálin, Mao és Malenkov élték túl. Ám Malenkov ezzel túl messzire ment. A fotómontázs kínosan összetákolt benyomást keltett. Szemben Sztálinnal, aki egykori neves forradalmárokat tüntetett el a felvételekről, miután megölette őket, Malenkov eleven bajtársait töröltette le, akik továbbra is az ország politikai elitjének tagjai voltak; mintha csak egy orwelli emlékezetlyukba száműzte volna őket, miközben még vezetői hatalommal bírtak a párton és a kormányon belül. Ügyetlen és átlátszó húzás volt ez a részeről, amellyel magát leplezte le: saját bizonytalanságát a Sztálin temetését követő napokban.³

Mint azt a *Pravda*-ban leközölt fényképek is sejteni engedték, az új vezetőség átszervezte a kormányt, látszólag kollektív kormányzást állítva Sztálin diktatúrájának helyébe. A március 6-án, péntek este a rádióban tett bejelentés azt volt

hivatott demonstrálni, hogy a kormányzat a kellő éberséggel fog tovább működni, és hogy a korábbi gárda, Sztálin régi bajtársai megerősítették a hierarchiában betöltött pozíciójukat. Ám a Kremlből kiadott későbbi közlemények már az új vezetők egyéni aggodalmait tükrözték. Bármilyen váratlan átmenet káoszhoz vezethet még egy előre kijelölt utóddal bíró alkotmányos demokráciában is, hát még egy olyan diktatúrában, mint a Szovjetunió, ahol egyetlen ember uralta az egész ország életét negyed évszázadig; örököseit aggodalommal töltötte el, milyen következményekkel járhat a politikai erőter centrumában keletkezett vákuum. Mivel nem érezték magukat biztonságban, „a zavar és pánik bármilyen formájának” kerülésére szólítottak fel, mintha csak attól tartottak volna, hogy kényszer szülte egységük bármelyik pillanatban összeomolhat és zűrzavarba torkollik.⁴ Ám ha a sztálini terror volt az egyetlen, ami egyben tartotta a Szovjetuniót, akkor hogyan tudnák örökösei megőrizni a hatalmat úgy, hogy közben leteszik az ostort?

Ami a szovjet lakosságot illette, számukra teljességgel irreleváns volt, hogy a politikai vezetést politbűrónak vagy elnökségnek fogják-e nevezni, és hogy huszonöt vagy kilenc tagja lesz-e. Georgij Malenkov kinevezése a Minisztertanács elnökévé kezdetben megerősítette azt a már széles körben elterjedt feltételezést, miszerint Sztálin őt jelölte ki utódjául. Malenkov volt a tökéletes bürokrata; sosem volt felelős helyi párt- vagy kormányzati szervezet vezetéséért, regionális vagy köztársasági szintű apparátusokról már nem is beszélve. Sztálin cselédje volt, kormányzati dokumentumok és jelentések fáradhatatlan termelője. Emellett többször is megkegyel-

meztek neki, mikor az általa elkövetett hibák – 1946-ban például őt tartották felelősnek a repülőgépgyártással kapcsolatos kudarcokért, ami ideiglenes lefokozáshoz és Sztálin kegyének megvonásához vezetett – karrierje, mi több, élete végét is jelenthették volna. Malenkov mindazonáltal szembeötlően korpulens alkat volt, ami miatt néhányak szemében alkalmatlannak minősült arra, hogy a vezetőséget megtestesítse.⁵

A legjelentősebb változás mind a kormány átalakításában, mind annak előre látható irányvonalában mégis annak bejelentése volt, hogy az államvédelmi minisztériumot és a belügyminisztériumot egyetlen minisztériummá vonják össze, és hogy azt Lavrentyij Berija, Sztálin régi állambiztonsági főnöke fogja vezetni. Berija ezzel a kormányzati erőszakszervek legfontosabb irányítójává vált. Ő volt a leggyűlöltebb alak az egész sztálini udvartartásból: állambiztonsági vezetőként töltött évei, a rabokkal szembeni hírhedt kegyetlensége kinevezését mindennél aggasztóbbá tette. Berija azonban a szovjet atomprogram felügyeletében is fontos szerepet játszott, s intelligenciájának és jó szervezőképességének köszönhetően komoly hatalomra tett szert a vezetőségben.

Más kinevezések nem tűntek ilyen jelentősnek. Vjacseszlav Molotov visszakerült a tűzhöz: visszakapta külügyminiszteri pozícióját, míg Andrej Visinszkijt, a tisztogatóperek hírhedt főügyészét, aki annak idején Molotov helyébe lépett mint külügyminiszter, első számú külügyminiszter-helyettesé és ENSZ-nagykövetté fokozták le. Nyikolaj Bulganyint nevezték ki honvédelmi miniszternek. A nyírt kecskeszakállú Bulganyin impozáns alak volt; gyakran lehetett látni

kitüntetésekkel teleaggatott marsalli uniformisban. Bulgariyin valójában azonban sosem volt a haderő parancsnoka. Rangját Sztálinnak köszönhette, aki a harmincas években őt szemelte ki segítőjének a katonai vezetők felügyeletéhez és kontrollálásához a háború alatt. Lazar Kaganovics és Anasztasz Mikojan csatlakoztak az elnökséghez, mindketten a négy helyettes elnök egyikeként. Az örmény származású Mikojan veterán bolseviknak számított, és köztiszteletnek örvendett a külkereskedelem terén végzett munkájáért. Kliment Vorosilov egykoron közel állt Sztálinhoz, különösen a polgárháború alatt, amikor együtt vezették a Vörös Hadsereg csapatait. Később jelenős szerepet vállalt a hadsereg köreiben véghez vitt 1936–1937-es tisztogatásokban, ami tovább erősítette kapcsolatát Sztálinnal. Vorosilovot azonban az 1939-es, Finnország ellen vívott „téli háború” alatt minden tényleges hatalmától megfosztották, amikor a Vörös Hadsereg hatalmas veszteségeket szenvedett el. Leváltották a honvédelmi népbiztos posztjáról, mindazonáltal formálisan továbbra is a vezetőség tagja volt, Sztálin halálát követően pedig a Legfelsőbb Tanács elnökségének elnökévé, vagyis államfővé nevezték ki. Mihail Pervuhin és Makszim Szaburov nem igazán voltak ismertek a lakosság szélesebb körében, a gazdasági apparátusba történő kinevezésüknek pedig nem volt súlya a hatalom folyamatban lévő újraelosztásában. További lépések Nyikita Hruscsov félreállítását sugallták: felmentették a moszkvai párt vezetése alól, és pontosan meg nem határozott feladatokkal bízták meg a Központi Bizottságban. Úgy tűnt, csillaga leáldozóban van, Sztálin veterán bajtársai pedig kezdték visszaszerezni korábbi központi pozícióikat.

Ugyanakkor mégis Hruscsovot nevezték ki a temetés lebonyolításáért felelős bizottság élére. Hruscsov alacsony származásból, bányászcsalád gyermekeként küzdötte fel magát vezető párttisztviselővé, mint a párt moszkvai főtitkára, majd pedig ukrainai vezetője a második világháború alatt, mielőtt visszatért volna Moszkvába 1949-ben, ahol Sztálin egyik legbizalmasabb helyettese lett. Könnyörtelen volt, amikor annak kellett lennie – segédkezett Sztálinnak az ukrainai tisztogatásokban –, de emellett barátságos és megközelíthető ember hírében állt, aki nyitott az alacsonyabb beosztású párttagok és az átlagemberek irányába, emberibb és gyakorlatiasabb kollégáinál; ezeket a jellemvonásokat nem sokkal későbbi hatalomra kerülésével az egész világ megismerhette. A második világháború alatt, eltérően kollégái többségétől, szívügyének tartotta, hogy beutazza az orosz vidéket Hitler invázióját követően. Láta a katonák hősiességét, a pusztulást, a párt komisszárjainak ostobaságát, akik belcavatkoztak a tisztogatásokat túlélő, hozzáértő tábornokok és tisztek dolgába. „Sárosan szerette a csizmáját”, ahogy az oroszok mondani szokták; és valóban; sosem volt ínyére, ha Moszkvába hívták, messzire a bányászoktól és földművesektől, akiket őszintén kedvelt. Ráadásul, és ez korántsem elhanyagolható dolog, szerető, intelligens feleséget tudhatott magáénak, aki – egybehangzó beszámolók szerint – kordában tartotta Hruscsov temperamentumát, és bátorította férje minden emberbaráti és nemcsk lclkü hajlandóságát, amit sikerült magában megőriznie. Ezek voltak azok a tulajdonságok, amelyek Hruscsovot Sztálin többi helyettese fölé helyezték.

A temetési bizottság tagja volt Lazar Kaganovics is, a szovjet vezetés egyik veterán tagja, az egyetlen zsidó, aki képes volt megmaradni a hatalom magaslatain. Emellett Sztálin sógora is volt – legalábbis a *New York Times* egész évben kitartóan ismételtetett, ámde meg nem alapozott állítása szerint.⁶ A magas és széles vállú, jellegzetes bajuszú Kaganovics közismert volt a harmincas évek tisztogatásai során tanúsított kegyetlenségéről, amikor letartóztatások és kivégzések egész hullámaint rendelte el Ukrajnában és máshol. Ezek a túlélők – Malenkov, Berija, Molotov, Bulganyin, Hruscsov, Vorosilov és Kaganovics – az olyan, később kivégzett állambiztonsági vezetők közvetlen környezetében végezték munkájukat, mint Genrih Jagoda és Nyikolaj Jezsov. Nem valószínű, hogy a modern történelem során egy gyilkos csoportosulás valaha is nagyobb hatalmat birtokolt volna, mint Sztálin és a személyesen maga köré gyűjtött emberei.

Mint az várható volt, a rezsim bejelentette, hogy Sztálin holttestét a Szakszervezetek Házában, a főváros egyik legimpozánsabb épületének Oszlopcsarnokában fogják illő pompával felravatalozni. Az épületet a XIX. század végén építették, néhány száz méterre a Vörös tértől, majd később felújították és kibővítették, hogy klubházként szolgáljon a nemesek részére. Híres volt központi csarnokáról, ahol huszonnyolc korinthuszi márványoszlop három emelet magasan fut a plafonig, és hatalmas kristálycsillárok ragyogják be

a teret. Története megannyi nyomot hagyott az orosz kultúrában: az *Anyegin*-ben Alekszandr Puskin leírta, miképp rendeztek a csarnokban fényűző bált az arisztokraták, de Lev Tolsztoj *Háború és béke*-jének egyik jelenete is itt játszódik. Lenint négy napra ravatalozták fel az Oszlopcsarnokban,⁷ és a harmincas évek három híres kirakatperéből az utolsóra – Nyikolaj Buharin és húsz társának tárgyalására – is ebben a nagyteremben került sor. (Az amerikai U-2-pilóta, Francis Gary Powers tárgyalását is az Oszlopcsarnokban tartották 1960 augusztusában, amikor is ezt a látványosságot a Kreml örömmel prezentálta a világsajtónak.)

Mire március 6-ának napja megvirradt, már „gyászkeretes vörös szovjet lobogók” ékesítették a Szakszervezetek Házát, az épület homlokzatára pedig „a szürke generalisszimusi egyenruháját viselő Sztálin hatalmas, tizenkét méter magas arcképét helyezték ki, súlyos aranykeretbe foglalva”.⁸ A vörös zászló, amely a Legfelsőbb Tanács épületét díszítette a Lenin-mauzóleum mögött, továbbra is félárbócra volt eresztve. Sztálin teste három napig lesz felravatalozva, péntek délután három órától kezdve. Szombaton és vasárnap a látogatási időszakot meghosszabbítják reggel 6-tól másnap reggel 2-ig. A temetésre hétfőn, március 9-én reggel kerül sor a Vörös téren. A szertartást követően Sztálin díszkoporsóját Leniné mellé helyezik a mauzóleumban. Ez alatt a négy nap alatt minden filmvetítés, koncert és a szórakozás egyéb formája elmaradt. Az országnak meg kellett birkóznia Sztálin halálával. Istenkáromlásnak tűnt bármit is engedélyezni, ami csökkentené annak az általános gyásznak az összképét, ami hátrahagyott birodalmára ereszkedett.

A rezsim további jól kidolgozott tervekkel állt elő, bejelentve, hogy egy „monumentális építmény, egy Pantheon” épül majd Moszkvában, ahová a későbbiekben áthelyezik Lenin és Sztálin szarkofágjait, valamint „a Kommunista Párt és a Szovjet Állam kiemelkedő alakjainak földi maradványait a Kreml falától”.⁹ A bolsevikok jól ismerték a történelmüket. Ha Párizsban a Pantheon illő emlék lehet Franciaország hőseinek, akkor Moszkva sem érdemel kevesebbet. Sztálin örököseit magukkal ragadták a vezérük halála keltette érzelmek, és buzgón igyekeztek demonstrálni múlhatatlan hűségüket: oly módon akartak megemlékezni néhai vezetőjükről, mint az Lenin esetében történt 1924 januárjában, és ezáltal mind Lenin, mind Sztálin örökségét annak a rezsimnek a legitimitásával kötötték volna össze, melynek vezetését épp megörökölték. Ám a moszkvai Pantheon végül sosem épült meg.

Péntek reggel a megemlékezők spontán kezdtek el gyülekezni. Délutánra a több százezresre duzzadt tömeg a Szakszervezetek Házától és a Vörös tértől az első körútig ért el. Eddy Gilmore becslése szerint a tömeg végül mintegy nyolc kilométernyire benyúlt Moszkva külvárosába is; „figyelte a fordulatszámológót”, ahogy autójával elhaladt mellettük.¹⁰ (Más beszámolók tíz kilométeresre saccolták a hosszan kígyózó sorokat.) Salisbury a Metropol Hotelben található szobájából nézte, ahogy munkások „zászlókat és frissen metszett örökzöldeket”, valamint nagy teljesítményű reflektoro-

kat visznek a Szakszervezetek Házához. A belügyminisztérium „csillogó szablyákkal és sziporkázó hámoikkal” ékesített lovas katonái járőröztek az épület közvetlen környékén, míg más minisztériumi különítmények elkezdték elterelni a jármű- és gyalogosfogalmat a város központjától. A tömegközlekedést a Kreml széles körzetében leállították. A moszkvai rádió megállás nélkül „fennkölt, melankolikus zenét játszott – Csajkovszkij, Szkrjabin, Rahmaninov, Dvořák, Muszorgszkij és Chopin szerzeményeit”. Mint azt Salisbury megfigyelte, délután három óráig kellett várni arra, hogy „egy kék, teherszállító jármű Moszkva Város Egészségügyi Osztályáról”, amely Sztálin koporsóját szállította, hivatali járművek gyűrűjében elhagyja a Kremlt a Szpasszkij-kapun keresztül; megkerült néhány háztömböt, majd megközelítette a Szakszervezetek Házát.¹¹ A díszkíséret felbukkanása egyúttal megerősítette azt a mítoszt is, miszerint Sztálin egészen haláláig a Kremlben betegeskedett. Molotov szerint, aki tulajdon élete végéig tovább ápolta Sztálin nimbuszát, Sztálin olyannyira puritán volt, hogy egy „rég, kitesztált és rendbehozott katonai zubbonyában” kellett eltemetniük.¹² Sztálint valójában azonban generalisszimusi uniformisában indították utolsó útjára.

Miután a kormány és a kommunista párt tisztségviselői lerótták kegyeletüket, megnyitották az ajtókat, és a gyászolók végtelen sora megkezdte elvonulását a ravatal előtt. „Az embereket nyolcas sorokban eresztik a csarnokba”, jegyezte le Salisbury a naplójába.

A gyönyörű kristálycsillárok fényét pókhálószerű gyászfátylak tompítják. A folyosókon számtalan koszorú. Vigyázzban álló örök zárt sora mellett lépdelünk felfelé a széles lépcsősoron.

Ahogy egyre mélyebbre hatolunk, úgy mélyül az ünnepélyes gyász is. Óriási fényszórók világítják meg az oszlopokat. Filmoperatőrök és fotóriporterek rögzítik a gyász képeit. A nagy csarnokban Sztálin virágok – valódiak, valamint papírból és viaszból készültek – ezreinek halma előtt nyugszik. Egy szimfonikus zenekar temetési zenét játszik. A sor gyorsan halad, és a vakító fényben nehéz megállapítani, ki áll díszőrséget. Sztálin arca fakó és nyugodt, rajta generalisszimusi uniformisa rendjeivel és kiüntetéseivel. Lábánál kis, mélybarna bársonypárnákon az érdemrendjei. Volt az alakjában valami, ami a nyugalom érzetét árasztotta – ám mire ezt jobban megfigyelhettem volna, már kinn is voltam a szabadban.¹³

A diplomáciai testületek másnap délután sorakoztak fel a Kreml közelében, hogy leróják tiszteletüket Sztálin előtt. A kínai küldöttséget a rangidős elé helyezték. A hagyományoknak megfelelően ez a jelen lévő legrégebb óta hivatalban lévő nagykövet – ez esetben Svédországié, aki tiltakozott is, előjogainak elismerését követelve a szovjetektől. Három napon keresztül pártvezetők, köztársasági szintű tisztviselők, szakszervezeti vezetők, művészek és írók egymást váltva álltak néma díszőrséget a ravatalnál. A temetés ünnepélyes pompája éles kontrasztot alkotott az utcákon uralkodó káosszal és felindultsággal. Ilja Ehrenburg a Gorkij utcában

lakott, ahonnan normális esetben gyorsan el lehetett jutni a Vörös térre és a Szakszervezetek Házához. Ám ezúttal „ahhoz, hogy átvághassak az utcán, rendőri engedélyre volt szükségem, ami hosszas magyarázkodással és az iratok ellenőrzésével járt. Hatalmas teherkocsik torlaszolták el az utat, és miután a rendőrtiszt az utamra engedett, felmásztam az egyik ilyen járműre, leugrottam a másik oldalán, mindezt azért, hogy aztán félszáz lépéssel később ismét megállítsanak, és keresztülmenjek ugyanazon a procedúrán.” Az utcán lévők közül sokan sírtak, „olykor kiáltások harsantak fel: az emberek szinte megrohamozták a Szakszervezetek Házát”.¹⁴

A rezsim rendkívüli intézkedéseket rendelt el a tömegkordában tartására, átalakítva „Moszkva szívét egyfajta citadellává, ahol szinte semmi más nem történt, csak Sztálin siratása”, írta Salisbury.¹⁵ Míképp azt a veterán író, Alekszej Szurkov a *Pravda* hasábjain megjegyezte, „három egymás utáni napon, reggel és este, anélkül, hogy kiapadt volna, egyre csak áradt és áradt, kanyargott Moszkva utcáin a nép szeretetének és bánatának eleven folyama, majd torkollott az Oszlopcsarnokba”.¹⁶ Salisburyt lenyűgözte, hogy a hatóságok milyen hatékonyan „rekvirálták” a főváros központi tereit és utcáit, sakktáblaszerűen leparkolt teherkocsikkal és később tankokkal lezárva a főbb sugárutakat.¹⁷

A rend fenntartását biztosítani hivatott óvintézkedésekkel azonban nem sikerült megakadályozni, hogy a hatalmas tömegben ne történjenek tragédiák, mi több, valószínűleg elő is segítették azokat. Jevgenyij Jevtusenko költő megannyi honfitársához hasonlóan a moszkvai utcákat járta, és saját szemével láthatta a pánikot. „A Trubnaja téren álltam a tömegben”, írta.

Az egymásnak préselődött több tízezer ember lehelete olyan sűrű felhőként szállt fel, hogy látszottak rajta a csupasz márciusi fák lengedező árnyékai. Rémisztő és lenyűgöző látvány volt. Hátról újabb és újabb hullámok csapódtak az emberáradatba, tovább növelve a zsúfoltságot. A tömeg szörnyűségecs örvénnyé változott. Azt vettem észre, hogy egyenesen egy közlekedési lámpa felé sodródom. A pózna kérlelhetteletlenül egyre közelebb és közelebb került. Egyszer csak arra lettem figyelmes, hogy egy fiatal lány nekinyomódik a póznának. Arca eltorzult sikolyától, hangját azonban elnyelte a többi ember kiáltása és nyögése. A hőmpölygő tömeg a lánynak taszított. Nem hallottam, de éreztem a testemmel, ahogyan törékeny csontjai szétroppannak a lámpaoszlopon. Eszelősen kidülledő, gyermeki kék szemének látványát képtelen voltam elviselni, elborzadva becsuktam a szemem, és tovasodródtam. Mikor újra kinyitottam, a lány már nem volt sehol. A tömeg valószínűleg maga alá tiporta. A lámpaoszlopnak immáron más szegeződött, kifacsart testtel, széttárt karokkal, akár ha megfeszítették volna. Ebben a pillanatban megéreztem, hogy valami puhan taposok. Egy emberi test volt. Magam alá kaptam lábamat, és a sűrű tömeg így sodort tovább magával. Sokáig nem mertem újra leereszteni. A tömeg egyre szorosabbá és szorosabbá zárult. A magasságom mentette meg az életemet. Az alacsonyabbak elestek, és elevenen eltaposták őket. Végül zsákutcába jutottunk: egyik oldalon házak falai, a másikon katonai járművek sora.

Jevtusenko és mások hiába kérték, hogy vigyék arrébb a tehernokokat, amelyek fémoldalain nagyokat csattant a hozzájuk préselt emberek feje, a katonák ezt megtagadták. Nem kaptak erre vonatkozó parancsot. „Életemben először gyűlölettel gondoltam arra az emberre, akit épp temetni készültünk. Felelős volt a tragédiáért. Ez a »Nincs rá parancsunk!« volt az, ami káoszhoz és vérfürdőhöz vezetett a temetésén.” Jevtusenko végül nem jutott el az Oszlopcsarnokig, mégis azzal a tudattal tért haza, hogy végső soron látta Sztálint: „Mindaz, ami történt – végső soron ez volt Sztálin maga.”¹⁸ Jevtusenko magától értetődő módon szimbolikus jelentőséget tulajdonított a felfordulásnak, így a hivatalos szervek inkompetenciáját, valamint képtelenségét arra, hogy elejét vegyék a hatalmas, érzelmeiktől fűtött embertömeg irányíthatatlan viselkedésének, gondolatban Sztálin személyes örökségével kapcsolta össze.

Látván a Moszkva utcáin eluralkodó zűrzavart, az író (ekkoriban még diák) Andrej Szinyavszkijban is hasonló érzések támadtak: „Kiderült, hogy halottunk nem vesztette el az étvágát – írta *Jó éjt!* című önéletrajzi regényében. – Ügyesen intézte halálát, hogy még nyájának egy jelentős részét is feláldozták neki, fájó eltávoztának tiszteletére – illő betetőzése uralmának! Miképp a szentek testét csodák övezik, úgy Sztálinét legyilkoltak holttesteit. Képtelen vagyok nem elismeréssel adózni. A történelem művére így került rá az utolsó ccsetvonás.” Szinyavszkij és egy barátja, akivel felfedezőútra indultak Moszkva utcáin, ellenálltak a készítésnek, hogy az Oszlopcsarnokba menjenek. „Nem állt szándékunkban megbámulni Caesart.”¹⁹

Ennek a napnak a veszélyeitől még Nyikita Hruscsov családja sem volt védve. Kamasz fia, Szergej diáktársainak egy csoportjával próbált meg eljutni a Szakszervezetek Házához. A tömegben ragadtak, és nem sikerült elérniük céljukhoz: egész március 6-án, valamint a másnap reggel nagy részében egyik háztól a másikig taszajtotta őket a nyüzsgő sokaság. Csakúgy, mint Jevtusenko, ő is a Trubnaja téren kötött ki. Ám a sűrű tömeg meggátolta Szergejt és barátait abban, hogy továbbjussanak. Szülei nem hallottak felőle, apja pedig az áldozatokról beszámoló híresztelések hatására kapcsolatba lépett a rendőrállomásokkal és hullaházakkal, hogy fia sorsáról tájékozódjon, mígnem végül Szergej vasárnap reggel, március 7-én hazatért.²⁰ Az utolsó éjszakai órák alatt, amikor a nyilvánosság még utoljára megtekinthette az elhunytat a temetés előtt, „mentőautók, rendőri és katonai járművek lepték el az utcákat – írta Dmitrij Sepilov –, és szállították szorongolódott holttestekből álló rakományukat a hullaházakba”.²¹ Senki sem tudja pontosan megmondani, hányan is vesztették életüket Moszkva utcáin a gyász ezen napjaiban. Az áldozatok száma százakra, de talán ezrekre is tehető. Mint azt Szinyavszkij írta: „Ha tehette volna, Sztálin mindenkit magával ragad a sírba.”²² Nyikita Hruscsov szerint ennyire azért nem volt súlyos a helyzet. Hatalomra jutását követően több ízben kijelentette, hogy százkilenc ember halt meg a tömegben kialakult tumultus és pánik következtében. (Voltak áldozatok Leningrádban és Tbiliszi-ben is, ahol szintén nagyobb tömegek gyűltek össze.)²³

A Vörös tér irányába szakadatlanul tovaáramló tömeg egy további előre nem látott következménnyel is járt. Szergej

Prokofjev zeneszerző ugyanazon a napon halt meg, mint Sztálin. A század egyik legkiemelkedőbb zeneszerzője utolsó éveire kegyvesztett lett. Kommunista tisztviselők két alkalommal is elítélték műveinek állítólagos „formalizmusa” miatt. Prokofjev magas vérnyomástól szenvedett, és a feltételezések szerint agyvérzés végzett vele – csakúgy, mint az alig egy órával később elhunyt Sztálinnal.

Prokofjevet az apósa Vörös tértől nem messze lévő lakásán érte a halál, és az utcán tolongó tömeg olyan áthatolhatatlan volt, hogy holttestének elszállítása nehézségekbe ütközött. A temetési szertartásra a Zeneszerzők Házában került volna sor március 7-én, vasárnap, ám lehetetlenség lett volna halottaskocsival eljutni a lakáshoz. Hat diák vállalkozott arra, hogy elviszik a koporsót. Egy mellékutcában haladtak, ami párhuzamosan futott az embertömegtől forrongó főbb útvo-naltól, „időnként arra kényszerülve, hogy a fagyos járdára helyezték gyászos terhüket, amíg erőt gyűjtenek”.²⁴

A búcsúztatás maroknyi családtag, barát és kolléga jelenlétében zajlott.²⁵ Prokofjev haláláról napokig nem érkezett hivatalos bejelentés, és virágokhoz sem lehetett jutni, hogy a koporsót feldíszíthessék. Országszerte minden virágdísz csak egyetlen célból volt kapható; hogy megemlékezzenek vele Sztálinról. Prokofjevnek csak egy zongorának támasztott magányos koszorú jutott, valamint egy szomszéd hozott néhány cserepes virágot, hogy a koporsót feldíszíthessék. Más nagynevű zenészek és zeneszerzők azonban megtalálták a módját annak, hogy ha más utakon is, de kifejezzék az elhunyt iránt érzett megbecsülésüket. Tyihon Hrennyikov, a Zeneszerzők Szövetségének hírhedt vezetője, aki éveken át

megvetéssel viseltetett Prokofjev családja iránt, biztosította, hogy az előkészületek rendben megtörténjenek.²⁶ Dmitrij Sosztakovics beszédet mondott. David Ojsztrah hegedűművész előadott két tételt Prokofjev 1946-os Hegedűszonátájából. Szamuil Fejnberg zongoraművész, aki Ojsztrah kedvenc kísérője volt, Bach műveit játszotta. Prokofjev temetésére a nap későbbi szakaszában került sor, a novogyevicsi temetőben, ahol olyan nagyságok nyugodtak, mint Anton Csehov, Nyikolaj Gogol, és ahová később Nyikita Hruscsov, Dmitrij Sosztakovics, Borisz Jelcin és Msztyiszlav Rosztropovics földi maradványai is kerültek.

A Zencszerzők Háza a Puskin tér mellett volt, olyan egy-másfél kilométernyire a Vörös tértől és a Szakszervezetek Házától. A zenészek közül, akik játszottak Prokofjev emlékére, többeknek hamarosan el kellett sietniük, hogy hódolattal adózzanak Sztálinnak. Normális körülmények között könnyedén lesétálhatták volna a távot, ám a Gorkij utcát most minden irányból beáradó embertömeg lepte el. A hivatalos szerveknek húsz tagbaszakadt rendőrt kellett verbuválniuk, akik utat törtek a tömegen át, nyomukban a hangszereiket szorongató zenészekkel. Teljesen kifáradtak, mire a Szakszervezetek Házának művészbejárájához értek.

Három napon keresztül az ország legjelentősebb zenészei közül sokaknak, köztük David Ojsztrahnak, a Bolsoj Színház egész zenekarának, valamint a Moszkvai Konzervatórium tagjainak tehetségüket a ravatal mellett áramló tömeg szolgálatába kellett állítaniuk. Újra és újra előadták Csajkovszkij II. vonósnégyesének lassú tételét. A hegedűművész Rosztyiszlav Dubinszkij időnként vonóval a kezében elbó-

biskolt; zenésztársainak kellett oldalba bökdösniük, nehogy lecsússzon a székéből. Rosztropovics testvére, Veronyika, a Moszkvai Filharmonikusok hegedűse, szintén jelen volt. Egész idő alatt sírt. Lesújtva hárította el barátai vigasztalását. „Csak hagyjatok békén – válaszolta. – Nem Sztálint siratom, hanem Prokofjevet.”²⁷ Ojsztrahnak még arra is volt gondja, hogy magával hozzon egy kis utazó sakk-készletet. Előadás közben Ojsztrah és Dubinszkij diszkrét sakkjátszmákat folytattak, kottákat használva a bábuk és a tábla leplezésére. Nem mindegyik zenész figyelt fel az érvénybe léptetett rendkívüli biztonsági intézkedésekre. Pavel Mirszkij hegedűtokjával a kezében közelítette meg Sztálin ravatalát. „Két, egyforma öltözékű férfi rohant oda hozzá, kitépték kezéből a tokot, a háta mögé csavarták a karját, és elvonszolták”, emlékezett vissza Dubinszkij. Más zenekarok folytatták a játékot. A zenészek három napon át az Oszlopcsarnokban maradtak, alig jutva ételhez és italhoz, aludni pedig csak akkor tudtak, amikor esténként néhány órára szünetelt a nyilvános halottszemle. Ekkor muszáj volt lepihenniük „a színfalak mögött, az előcsarnokban, székekben vagy a padlón, felöltőjükbe burkolózva vagy egyszerűen csak a szmokingjukban.”²⁸

Miközben a néhai diktátor a ravatalon feküdt, Sztálin halála hatalmas visszhangot vert a világban. Az amerikai és a nemzetközi sajtó, ahogyan a nagyvilág összes kormányai is, mind kifejezést adtak a maguk időnként tájékozatlan és furcsa

reakcióinak. Egyik első vonatkozó vezércikkében a *New York Times* a várható hangot ütötte meg, Sztálint tartva felelősnek a hidegháborúért, és hogy „a világot a valaha volt legnagyobb fegyverkezési versenybe sodorta”. A szerkesztőknek nem voltak illúzióik a szovjet rezsim brutalitását illetően: „[Sztálin] az utópikus kommunizmus főpapi palástját viselte, uralkodása azonban egy olyan valóságot teremtett, amely leginkább George Orwell földi poklára emlékeztetett.”²⁹ A nekrológ szerint a meghaldogult szovjet vezető nem volt más, mint „egy Dzsingisz kán telefonnal”.³⁰ Ugyanakkor ugyanezen lapszám egyik hírbeszámolójában már „mesteri katonai stratégának” nevezik, megelégedve arról, hogy Hitler június 22-én véghez vitt meglepetésszerű támadásának sikeréért teljes mértékben Sztálint terhelte a felelősség. 1941 nyarán és őszén teljes szovjet csapatok kerültek fogságba vagy veszttek oda. Csak Kijev körzetében több százezren vesztették életüket egyetlen ütközetben, ami elkerülhető lett volna, Sztálin azonban nem engedélyezte, hogy reménytelen helyzetbe került hadserege visszavonuljon. Az ilyen kolosszális katonai baklövések elejét veszik bármiféle kijelentésnek, miszerint Sztálin mesteri stratégá lett volna.³¹

Persze igazságtalan volna jelenkori helyzetünkben ítélni, egykoron titkos anyagok, valamint a tudományos és memoáriródalom ismeretében. Egyszerűen össze sem mérhető mindaz, ami Sztálin halálának idejében ismert vagy igaznak elfogadott volt a Szovjetunióról, és az, amiről ma tudásunk van. Mindazonáltal a *New York Times* – más jelentős lapokhoz és folyóiratokhoz hasonlóan – nem vette kellőképpen figyelembe mindazon információkat, amelyek már akkoriban

is ismertek voltak. „Sztálin megragadta, és nem eresztette az ország feletti hatalmat, köszönhetően jellemének, fortélyának és jó szerencsájének”, állítja az egész oldalas nekrológ. A háború alatti súlyos veszteségekkel szembesülve Sztálin, „csakúgy, mint Churchill Angliában... sosem ingott meg, még azokban a percekben sem, amikor már minden veszni látszott”.³² Az igazság ezzel szemben az, hogy Sztálin nagyon is megingott: a Hitler árulását és a német inváziót követő napokban ideg-összeroppanást kapott. Közismert volt már akkor is, hogy Molotov, nem pedig Sztálin volt az, aki az állami rádióban a német támadás hírére bejelentette a szovjet lakosságnak. Noha Sztálin összecomlásának részletei évtizedekig nem kerültek nyilvánosságra, önmagában az a tény, hogy abban a kritikus pillanatban Molotovra hagyatkozott, kételyeket ébreszthetett volna azzal kapcsolatban, hogy az egész háború során megingathatatlan maradt. A dicséret pedig, miszerint hatalmát „jellemének, fortélyának és a jó szerencsének” köszönhette, nem éppen tükrözi azt a gyilkos játszmát, amelyet Sztálin riválisaival szemben folytatott. Sztálin fölébe tudott kerekedni Trockijnak, Kamenyevnek, Zinovjevnek és Buharinnek még úgy is, hogy azok politikai fölényben voltak vele szemben; s aztán a velük való leszámolásnak csak a haláluk vethetett véget. Mi több, a *New York Times* nekrológjában sem „terrorról”, sem „lágerekről” nem esik szó. Figyelmen kívül hagyni Sztálin uralkodásának barbarizmusát, egykori politikai vetélytársainak és családtagjaiknak a kivégzését, a kuláktalanítás és a kollektivizálás kíméletlen programjait, a Gulagot, a nagy terrort, a milliőkat

elpusztító és tönkretevő tömeges deportálásokat – súlyos mulasztás volt ez a lap részéről.

A londoni *The Times* hasonló hibába esett. Lenin és Sztálin pályájának párhuzamain merengve a vezető brit folyóirat ekképp fogalmazott: „Ritkán adódik két olyan sikeres vezető egy hatalmas ország történetében, akik teljességgel ráéreztek annak változó igényeire, és ily módon sikeresen átvezették hazájukat annak válságos időszakain.” Nehéz megérteni, hogy egy nyugati kapitalista ország vezető lapja miért viseltetett ilyen tisztelettel és nagylelkűséggel egy olyan ember irányában, aki felelős volt a demokrácia felszámolásáért a cár megbuktatását követően, valamint az azt követő végzetes eseményekért. Az pedig, hogy „időzítése mindig kitűnő érzékre vallott”, a valóságtól olyannyira elrugaszkodott állítás – elég csak a náci Németországgal folytatott külpolitika katasztrofális következményeire utalni –, hogy úgy tűnik, a szerkesztők kezüket-lábukat törték igyekezetükben, csak hogy elkerüljék Sztálin súlyos baklövéseinek elítélését. Sztálin volt az, aki ellenezte a kommunisták és a szocialisták választási együttműködését Németországban, meggyengítve ezzel a baloldalt, és hozzájárulva Hitler hatalomra lépéséhez 1933 januárjában. A bevett demagógia jegyében kijelentette, hogy a szocialisták nem hiteles ellenzékei a náciknak, mivel ők „nem ellentétei, hanem ikerpárjai egymásnak”. És bár a *The Times* megemlítette a kirakatpereket, valamint a hadsereg és a párt soraiban véghez vitt széles körű tisztogatást, de a szerkesztők mindehhez csak annyit fűztek hozzá, hogy „a dolgok jobban elfajultak, mint azt Sztálin vagy bárki más

akkoriban eltervezte”.³³ Tekintve, hogy a tisztogatások ártatlan százezrek halálához vezettek, a *The Times* szerkesztői nagy tehetségről tettek tanúbizonyságot az olvasóikat félrevezető eufemizmusok terén.

1953-ra legalább már néhány nyugati kutató felismerte a Gulag kiterjedtségét és valódi természetét. David Dallin és Boris Nicolaevsky *Forced Labour in Soviet Russia* (Kényszer-munka Szovjet-Oroszországban) című, 1947-ben megjelent munkájában szerepel egy tizenegy oldalas, jegyzetekkel kísért könyvjegyzék, amelyben tucatjával sorolnak fel főleg az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában megjelent vonatkozó memoárokat. Ezeket olyan túlélők írták, akik éveket töltöttek munkatáborban, majd valahogy kijutottak Sztálin birodalmából, többnyire a második világháború zűrzavarában. Dallin és Nicolaevsky nem tudták elhallgatni fájdalmukat, hogy Nyugaton milyen kevesen ismerték fel a Gulagnak mind a szovjet gazdaságban, mind pedig a lakosság elnyomásában betöltött alapvető szerepét. „A sztálini Oroszországban újjászülető rabszolgasággal szemben – írták – a világ továbbra is tudatlanul vagy szkeptikusan, és többnyire szótlánul áll. Tudomása van a tisztogatásokról és kirakatperekéről, a tömeges üldöztetésekről és kivégzésekről, de még nem ismerte fel a kényszer-munka alkalmazásának nagyságrendjét és jelentőségét a Szovjetunióban.”³⁴ A Sztálin haláláról való beszámolóokban túlságosan is sok tekintélyes újság követte el ugyanezt a mulasztást.

A *Le Monde* publicistája, André Pierre legalább képes volt összetettebb és élesebb választ adni a diktátor halálára, nem hagyva kétséget afelől, hogy „Sztálin egyszerre volt a világ

legbálványozottabb és leggyűlöltebb embere”. Hívei már-már vallásos áhítattal hittek benne, míg kritikusai, beleértve a represszió hullámainak kitett szocialista ellenzék tagjait, rettegtek tőle. Ami a Sztálin-kultuszt illeti, „alapzatát nagyrészt a történelem meghamisítása szolgáltatta”³⁵ – igen precíz olvasata ez annak, Sztálin miképp másította meg a forradalom történetét aljas céljainak megfelelően. Hatalmi harcuk során Sztálin elferdítette Trockijnak az 1917-es eseményekben betöltött szerepét. E szerint már Sztálin, és nem Trockij volt az, aki Leninnel szorosan együttműködve kidolgozta a bolsevikok stratégiáját. Sztálin, és nem Trockij volt az, aki útnak indította a Téli Palotát elfoglaló csapatokat. Amíg a hatalmat Sztálin és követői gyakorolták, lehetetlen volt ellenszegülni a forradalom ezen új, hivatalos és hamis olvasatának.

A Sztálin halálára adott hivatalos reakciókat egyszerre jellemezte a sablonos részvétnyilvánítás és némi morális zavarodottság. Az ENSZ Politikai és Biztonsági Tanácsának delegáltjai egyperces néma csenddel emlékeztek meg Sztálinról. A szervezet előírásainak megfelelően az egyetlen kifüggesztett lobogó az ENSZ zászlaja volt, amit aznap félárbócra eresztettek. Ugyanígy tettek három nappal később is, a moszkvai temetéssel párhuzamosan. Sor került továbbá az ilyen esetekben elvárt nyilatkozatokra és táviratokra is. Juan Perón argentin elnök táviratban fejezte ki „őszinte részvétét a kimagasló államférfi elhunya miatt”.³⁶ Vietnam részéről Ho Si Minh sajnálatát fejezte ki, amiért a „nagy távolság miatt” nem tud jelen lenni a szertartáson.³⁷ A washingtoni Sheltonban alig néhány órával Sztálin halálának bejelentését köve-

tően az McChord légibázis pilótái vadászgéptámadást imitáló gyakorlatot hajtottak végre, húsz percen át 600 mérföld per órá s sebességgel röpködtek a házak felett. A szimulált légitámadás több száz lakosban keltett pánikot, akik azt hitték, Sztálin halála az Egyesült Államok teljes körű letámadásához vezetett. Folyamatosan égtek a városháza és a rendőrkapitányság vonalai, miközben a kíváncsi lakosok, nem törődve a vélt veszéllyel, gyermekeikkel együtt tódultak ki az utcákra, hogy szemtanúi legyenek a harmadik világháború kitörésének.³⁸

Pablo Picasso összetűzésbe került elvtársaival egy Sztálinról készített megemlékező portréja miatt, amely a *Les Lettres Française* címlapján jelent meg. A kimondottan fiatalos megjelenésű férfi képe – a bajszát leszámítva – szinte egyáltalán nem hasonlított Sztálinra, amit „a Párt tagjai elfogadhatatlan tiszteletadásnak ítélték meg”, miképp arról Párizsból Janet Flanner beszámolt a *New York Times* hasábjain.³⁹ A londoni *Daily Mail* élvezettel élcelődött a rajzon: „Érdemes megfigyelnünk a hatalmas, fátyolos szemeket, a láthatóan hajhálóba felfogott hajzatot és a szemérmesen álcázott Mona Lisa-mosolyt; akár egy bajszos nő portréja is lehetne.” A szocialista realizmus szolgálalkú követésétől vezérelve a Francia Kommunista Párt konzervatívabb vezetői mind Picassót, mind pedig a lap szerkesztőit szemrehányásokkal illették, köztük a neves költő Louis Aragont. Politikai feljebbvaló nyomására Aragon visszakozott, kiadva egy bocsánatkérést, amiért „ellenforradalmi, burzsoá eszméknek” adott teret. Picassót azonban felháborította az efféle bornírt ízlés. „Nem szokás leteremteni azt, aki épp részvétét fejezi ki;

a gyászkoszorút meg szokás köszönni, még ha a virágok némileg hervadtak is... Minden örömmel azon voltam, hogy megteremtsem a hasonlatosságot. Szemmel láthatólag nem arattam vele tetszést. *Tant pis.*⁴⁰

A Moszkvából érkező híreket követően az Olasz Kommunista Párt tagjai a temetés napjára munkabeszüntetést szerveztek Rómában. Az autók és buszok húsz percre leálltak az utcákon, miközben egyes helyeken a munkások kisebb-nagyobb hányada a pártdirektívát követve letette szerszámaikat. A *Pravda* mindazonáltal nem tudta megállni, hogy túlzásokba ne essen, és arról számolt be, hogy a munkaszünetre „az összes üzemben és gyárban, minden mezőgazdasági vállalatban” sor került.⁴¹ Beszámolók szerint mintegy 47 000 ember látogatott el a római szovjet nagykövetségre a Sztálin halálát követő napokban.

Kelet-Európában nyíltabb és drámaibb reakciókra került sor. A régió életét jól szervezett nyilvános megemlékezések uralták, miután a kommunista vezetők mindent elkövettek, hogy színre vigyék népük spontán szomorúságát. Albánia megalomán vezetője, Enver Hoxha buzgón igyekezett tovább fokozni a sztálini „személyi kultuszt”. Mint pártvezető, miniszterelnök, külügyminiszter, honvédelmi miniszter és a fegyveres erők főparancsnoka, Hoxha Tirana teljes lakosságát a főváros legnagyobb terére rendelte, ahol „térdet kellett hajtaniuk, és elmondaniuk egy kétezzer szavas esküt az »örök hűségről« és »háláról«, amivel »szeretett atyjuknak«, a »nagy felszabadítónak« tartoznak... és akinek »mindenüket« köszönhetik”.⁴²

Amerikai diplomaták szerint Románia fővárosát, „csak úgy, mint az ország többi részét, hirtelen beborították a fekete gyászkeretes szovjet és román zászlók, valamint Sztálin arcképei”. Március 6. és 8. között a tömeg „mintegy mérföldnyi hosszan, négyes-nyolcas sorokban kígyózott” a szovjet nagykövetség épülete előtt, arra várva, hogy gyászukat a részvétnyilvánításokat tartalmazó hivatalos album aláírásával is kifejezhessék. A templomokban különleges istentiszteleteket tartottak. Március 9-én, a moszkvai temetéssel párhuzamosan nyilvános megemlékezést tartottak Bukarest központjában; a beszámolók szerint 400 000 ember részvételével.⁴³

Mindazonáltal eme nyilvános gesztusokon túlmenően mind a tisztviselők, mind az átlagemberek különféle érzelmi reakciókat mutattak, aminek skálája az aggodalomtól az ittas ünneplésig terjedt. Svédország ideiglenes követségi ügyvivője a román miniszterelnök, Gheorghe Gheorghiu-Dej szomszédságában lakott, és megfigyelte, hogy a március 4. és 6. közötti éjszakákon szakadatlanul autók kanyarodtak ki és be a kormányfő házánaál. A rezsim a megszkottnál is szigorúbb biztonsági intézkedéseket rendelt el: az egyenruhás rendőröket pisztoly helyett puskával fegyverezték fel, míg a polgárőrök „hosszú, kihegyezett karókkal” járőröztek.⁴⁴ Korlátozták a külföldi diplomaták országon belüli szabad utazását. A „titkos letartóztatások” üteme is felgyorsult. Miképp arról az Egyesült Államok nagykövetsége egy bizalmas táviratban beszámolt: „Az izraeli követség tájékoztatása szerint március 13-án három munkatársukat is őrizetbe vették (amivel tizenháromra nőtt az el-

múlt két évben letartóztatottak száma), és hogy az elmúlt tíz nap alatt a szokásosnál is több »cionista« került börtönbe.” A nagykövetség emellett több éjszakába nyúló privát ivásztáról is értesült. Ezek a spontán örömnépek olyannyira felháborították a vezetőséget, hogy átmeneti jelleggel beszüntették a szesz italok árusítását.⁴⁵ (Hasonló magánjellegű összejövetelekről számoltak be Lengyelországból is, ahol a „mérték nélküli alkoholos ünneplést” nem lehetett elfojtani, és ahol az USA nagykövetsége megerősítése szerint „általános öröm és izgatottság” övezte Sztálin betegségét és halálát.)⁴⁶ A rezsim azt azonban nem tudta megakadályozni, hogy a románok az esemény örömére ne költsenek vicceket, amiket aztán széles körben mondogattak egymásnak az emberek, mint például ezt: „Mi volt Sztálin halálának igazi oka? Nem Eisenhowerrel, hanem Roosevelttel akart találkozni.”⁴⁷

A válaszreakciók hasonlóan széles spektruma volt megfigyelhető Magyarországon is. Hivatalos nemzeti gyászt rendeltek el, napokra felfüggesztve minden színházi programot és sporteseményt. Az állami média a Sztálinról zengett dicsőhimnuszokkal fölülmúlta önmagát, még egy olyan nevetséges kijelentést is megengedve, miszerint gyári munkások felajánlották, hogy termelésük növelésével róják le tiszteletüket az elhunyt vezető előtt. A teljes diplomáciai testület megjelent a magyar parlamentben március 8-án tartott emlékülésen. Az Egyesült Államok nagykövetségének szemében mindez „eseménytelen volt, a közvélemény érdeklődése pedig nulla”. Másnap azonban, amikor nyilvános megemlékezésre és ötperces munkabeszüntetésre került sor a moszkvai

temetéssel közel egy időben, a nyugati diplomaták egyhangúan visszautasították, hogy megkoszorúzzák Sztálin budapesti szobrát. Ez alól egyedül a török nagykövet jelentett kivételt, aki a magyar külügyminisztérium negyedik telefonhívása után végül beadta a derekát. A török kormány szükségét érezte, hogy a többi európai hatalomnál nagyobb tiszteletet tanúsítson; 1938 novemberében Sztálin parancsára a Szovjetunió egy teljes delegációt küldött Musztafa Kemal Atatürknek, a Török Köztársaság megalapítójának temetésére.⁴⁸

Nem meglepő módon a kelet-berlini tisztviselők teljes gyászba merültek, több ezer méternyi gyászszalagot köttetve a szovjet szektorban mindenütt kihelyezett vörös és német zászlókra. „Ablakpárkányokból lógnak, metrómegállók hot dogos standjain lobognak”, jelentette a *New York Times*. Tömegek gyűltek össze Sztálin két emelet magas szobránál. **4**A piederstálon álló szobrot afféle atmoszféra kezdte körülvenni, mint a Vörös téren található Lenin-mauzólcumot. Virágkoszorúk halmai sorakoznak a lábazatnak támasztva és a környező pázsitra fektetve.” Egy szakszervezeti lap megpróbálta visszaadni kormányának érzelmeit, ám a Kelet-német Kommunista Párt Moszkvának küldött részvéttáviratának leközlésébe váratlan hiba csúszott; Sztálinra úgy hivatkozott, mint annak élharcosára, hogy „a világon megőrződjön és tartós maradjon a háború”. Nyugat-Berlinben tökéletesen ellentétes hangulat uralkodott. Az egyik délutáni újság rikkancsai a következőt kiáltozták: „Sztálin válaszolt az emberek sirámaira – meghalt.”⁴⁹

Kína vezetői illőbb megemlékezést rendeltek el. Mao Ce-tung a kínai politbüro tagjai – köztük Csou En-laj külügy-

miniszter és kormányfő – társaságában ellátogatott a szovjet nagykövetségre, hogy „mélységes megindultságukat” kifejezzék. Mao „próbálta megőrizni önuralmát, és semmiféle érzelmet nem kimutatni, de nem járt sikerrel”, idézte fel egy szovjet diplomata. Könnyek csillogtak a szemében, Csou En-laj pedig zokogásban tört ki, együtt sírva az új szovjet nagykövettel, Alekszandr Panyuskinnal. Sztálin halála egyúttal a további ideológiai kiképzéshez is jó alkalmat szolgáltatott. Elmondások szerint csaknem 50 000 kommunista káder tanulmányozta át Malenkov előző év októberében, a XIX. pártkongresszuson felolvasott jelentését, valamint Sztálin utolsó teoretikus értekezését a szovjet gazdaságról. Emellett Csou En-laj maga vezette a Moszkvába utazó tizennyolc fős delegációt, hogy kifejezze Kína együttérzését gyászoló szovjet elvtársaival.⁵⁰

Mao Ce-tung azonban nem utazott el Moszkvába, és ezzel ő lett a szovjet blokk egyetlen kommunista vezetője, aki nem vett részt a búcsúztatáson. Úgy adódott, hogy felesége, Csiang Csing 1953 márciusában épp a szovjet fővárosban részesült orvosi kezelésben. Betegen, orosznyelv-tudás híján csak a kormányzati szanatórium többi ápolójával és orvosi személyzetével beszélhette meg Sztálin halálát, hivatalos támogatására támaszkodva. Csiang Csing környezetében mindenkitől azt a tanácsot kapta, hogy Maónak muszáj elmennie a temetésre. Ő azonban óvatosabb volt annál, mintsem hogy saját véleményével álljon elő, ezért leszögezte, hogy egy ilyen döntést csakis Kína vezetői maguk hozhatnak meg.

Mao távolmaradásában valószínűleg más is közrejátszott, mint a hideg időjárás. 1953 januárjában megtudta, hogy

Sztálin lehallgattatta a más kínai vezetőkkel folytatott beszélgetéseit. Pekingbe kirendelt szovjet titkosrendőrök hangfelvevőket helyeztek el Mao hálósobájában, kétségkívül kínai ügynökök hathatós közreműködésével. Mikor Mao felfedezte a lehallgatókészülékeket, őrjöngött, és írásban követelt magyarázatot Sztálintól, aki adta az ártatlant, és kitartott amellett, hogy „fogalma sem volt arról, miféle helytelen dolgokra készültek az MGB ügynökei Kínában”.⁵¹

Buzgalmában, hogy méltóképp megemlékezessenek Sztálinról, a Kreml számos országot nyíltan megkeresett, hogy küldjenek delegációkat. A teheráni amerikai nagykövetség szerint „az iráni kormány kellemetlen helyzetbe került, amikor a szovjet nagykövetség március 8-áig tájékoztatást kért, miszerint tervezik-e, hogy különleges delegációt küldenek Sztálin temetésére”. Válaszában Irán beleegyezett, hogy négy kormányzati és katonai tisztviselője egy speciális szovjet repülővel Moszkvába utazik. Mohammad Mosaddeq iráni miniszterelnök elrendelte a zászlók félárbóca eresztését, és a határozatnak a követségek is kötelesek voltak eleget tenni. Mikor az amerikai nagykövetség elmulasztotta e diplomáciai kötelezettségét, egy szovjet képviselő felszólította őket mulasztásuk korrigálására, ők pedig, ha kelletlenül is, végül teljesítették a kérést.⁵²

Az indiai parlament szintén a főhajtás példa nélküli gesztusával élt, kétperces néma felállással, majd az ülés elnapolásával emlékezve meg egy külföldi ország vezetőjéről – először fordult elő ilyesmi az ország függetlensége óta. A zászlókat Delhi és az indiai államok fővárosainak összes kormányépületén félárbóca eresztették. Hivatalos gyászbe-

szédében Dzsaváharlál Nehru miniszterelnök kijelentette, hogy „Sztálin jelentősége és befolyása a béke ügyét szolgálta... Nagy formátumú, megingathatatlan bátorságú ember volt... Őszintén remélem, hogy halála nem fogja örökségének... végét is jelenteni.”⁵³

Az egyéni és kormányzati részvétnyilvánítások között még vallásos vonatkozású megnyilatkozások is elhangzottak. „Az első reakcióm az volt – mondta Muhammad Naguib egyiptomi kormányfő –, hogy imát mondok Allahhoz, legyen könyörületes ehhez a nagy emberhez.”⁵⁴ A Vatikán fel szólította a római katolikusokat, hogy imádkozzanak Sztálin lelkéért. „Terméketlen életének végéhez érkezett, és most a Mindenható előtt kell elszámolnia tetteivel – ekképp adtak hangot aggodalmaiknak Sztálin túlvilági kilátásait illetően. – Az ember nem érezhet ilyenkor mást, mint mélységes sajnálatot.”⁵⁵ Az olasz kommunisták nem tudták levetkőzni gyermekkori megszokásaikat; a Szovjetunió római nagykövetségén keresztet vetettek és térdet hajtottak Sztálin portréja előtt. A mélységes gyász pillanatában felülkerekedett katolikus neveltetésük, jóllehet épp ateista vezetőjük iránti odaadásukat fejezték ki.

Zsidók szerte a világban egy más jellegű vallási megvilágosodásban részesültek. Sztálin összeomlása március 1-jén, vasárnap történt, amely a héber naptárban a 14. ádárnak, purim ünnep napjának felel meg. A bibliai Eszter könyve alapján a purim annak ünnepe, hogy a Perzsa Birodalom zsidósága miképp menekült meg Hámántól, Ahasvérus király kamarásától, aki összeesküvést szőtt elpusztításukra – a zsidók szemében ő testesíti meg a kérelhetetlen antiszemita öské-

pét. Eszter zsidó királyné és nagybátyja, Mordecháj bátor közbelépésének köszönhetően a zsidóság megmenekült, Hámán pedig kegyvesztetté lett, majd kivégezték. 1953 márciusában, Jeruzsálemben a bádogtálkáikat csörgető koldusok ezért kiáltozták, hogy „Hámán meghalt!”. Az izraeli tisztviselők ennél körültekintőbbek voltak. Februárban a Kreml megszakította a két ország közötti diplomáciai kapcsolatokat; mi több, az orvosper továbbra sem zárult le. Attól tartva, hogy esetleg felingerlik Sztálin örököseit, nem kommentálták a halálhírt. Ben-Gurion figyelmeztetését követően a külügyminisztérium arra utasította megmaradt kelet-európai nagykövetségeit, hogy „eresszék félárbócra a zászlókat a Sztálin iránti gyász részeként, hasonlóan a nyugati követségekhez”. Ne bocsátkozzanak azonban „telefonos részvétnyilvánításokba”, vagy írjanak részvétkönyvekbe, és csak „kormányzati felhívásra vegyenek részt bármiféle megemlékezésen”. Ami a Nyugaton lévő izraeli követségeket illette, az utasítás úgy szólt, hogy „ne vegyenek részt semmilyen... hivatalos gyászszerartáson”.⁵⁶

Nyugat-Európában a temetés napján tartott megemlékezések Franciaországban érték el csúcspontjukat. René Mayer miniszterelnök kormánya háromnapos nemzeti gyászt hirdetett, és elrendelte a trikolór félárbócra eresztését a katonai állomáshelyeken. A kormány szerint ez „udvariassági kérdés” egy szövetséges vezető halála esetén.⁵⁷ Mivel azonban a civil szervezeteknek nem volt ilyen kötelezettségük, a zászlók meglehetősen ellentmondásos összképet alkottak: a középületeken továbbra is teljes árbócon lobogtak, éles kontrasztban a katonai létesítményekkel. A népszerű konzervatív *Le Figaro*

tiltakozását fejezte ki, mondván, a francia katonák jelenleg kommunista csapatok ellen küzdenek Indokínában és Koreában. „Kormányunk vajon belegondolt abba, milyen hatással lesz ez [a zászlóleeresztés] harcban álló csapataink moráljára?”⁵⁸ Mindemellett a francia állami rádiót orosz nyelvű adások járták át; a moszkvai rádió ismétlődő bejelentései, amit egy orosz férfikórus gyászos éneke vezetett fel. A *Pravda* beszámolója szerint mintegy tizenötezen látogattak el a párizsi szovjet nagykövetségre, hogy leróják kegyeletüket, Sztálin temetése alatt pedig a francia gyárak negyedórára leálltak.

Miképp is értelmezzük ezeket a tiszteletteljes főhajtásokat? Tekintve, hogy kevesebb mint egy évtized telt a náci Németország legyőzése óta, érthető, hogy a világ – és vele együtt a nyugati demokráciák – helyenként némi tisztelettel viszonyult az épp elhunyt Sztálinhoz. Különösen igaz ez Franciaország esetében, amelyet Németország lerohant, és ahol a kommunista párt megannyi tagja kiemelt szerepet játszott az ellenállásban (miután megindult a Szovjetunió elleni invázió). Végül is még Párizs egyik metrómegállója és köztere is a „Stalingrad” nevet viselte. Halála nagy horderejű esemény volt. Kijelölte egy korszak végét, és egy új, békésebb irányt mutatott országának és a világnak. Ám a nagyrabecsülés bármiféle gesztusa, különösen egy Franciaországhoz hasonló országban, egyben a feledékenység gesztusa is volt: megfélekezés mindarról, amit Sztálin áldozatai elszenvedtek.

VÁRATLAN REFORMOK

Sztálin temetése hétfő reggel, március 9-én emelkedett és méltóságteljes szellemben zajlott. A Vörös tér reggel nyolc órára csaknem teljesen megtelt, a tömeg hamarosan elérte az 50 000 főt. A Kremmel szembeni épületeket fekete és vörös gyászlobogók díszítették, miközben a gyászoló polgárok további zászlókat és Sztálin több száz, fekete posztóval keretezett arcképét emelték a magasba. A temetés délelőtt tíz órakor vette kezdetét, mikor a koporsóvivők, élen Malenkovval és Berijával, hét kíséző társaságában – köztük az egyetlen nem szovjet koporsóvivővel, Csou En-lajjal – kivitték a koporsót a két háztömbnyire lévő Oszlopcsarnokból. A halottas menet hangjai – Chopin *Gyászzinduló*-jával – mintegy húsz perccel később érték el a Vörös teret. 10.30-kor a téren lévő összes egységnek Jobbra nézz!-t vezényeltek, és egy másik zenekar folytatta tovább a gyászzindulót.

Ekkor tűnt fel a gyászmenet élén lassan lépdelő K. R. Szinyityin altábornagy, a moszkvai helyőrség parancsnoka. Mögötte százával hozták a zöld, rózsaszín és bíbor koszorúkat – némi szint csempészve az egyébiránt fagyos, bús téli

napba –, amiket aztán a Lenin-mauzóleum alapzata köré helyeztek el. Ezt követően a Szovjetunió tizennégy marsallja érkezett a legendás Szemjon Bugyonnij vezetésével, aki az orosz polgárháború alatt a lovashadsereg parancsnoka volt. Mindegyik marsall Sztálin egy-egy kitüntetését vagy érdemrendjét vitte vörös bársonypárnán. Mögöttük egyetlen fekete ló haladt, majd a zöldesbarna ágyútalpra helyezett koporsót vontató hat fekete paripa. A koporsót „vörös és fekete szövet övezte, előbbi a forradalmat, utóbbi a halált jelképezte – miként azt a *Time* megjegyezte. – A koporsó üvegkupolája alatt látható volt az elhunyt.”¹ Ezután következett Malenkov, aki Csou En-laj mellett lépdelt, majd további vezető párt- és kormányzati méltóságok, valamint családtagok – köztük Sztálin lánya, Szvetlana – és más rokonok. Mögöttük diplomaták népes csoportja haladt, soraikban kelet-európai tisztviselőkkel és moszkvai székhelyű diplomatakkal.

A Kreml megkérte az Egyesült Államokat, hogy küldjön egy gondosan megválogatott delegációt, és érdeklődött a küldöttség összetételéről és az utazással kapcsolatos előkészületekről, illetve arról, kit terveznek „elszállásolni” a nagykövetségen – mindezt annak ki nem mondott reményében, hogy Eisenhower elnök esetleg Moszkvába látogat.² A Fehér Ház ehelyett azonban az átmenetileg különleges nagyköveti rangra emelt Jacob Beam ideiglenes követségi ügyvivőt jelölte ki arra, hogy az elnököt képviselje. Beamhez a nagykövetségi állományának három katonai attaséja csatlakozott. A Kreml nagy csalódására egyetlen kormányzati tisztviselő sem érkezett Washingtonból.

Miután a koporsót egy dísztelen pódiumra helyezték a Lenin-mauzóleum előtt, a szovjet vezetők – Csou En-laj társaságában – elfoglalták helyüket az építmény erkélyén. Hruscsov, mint a temetés lebonyolításáért felelős bizottság vezetője, egyedül a központi gyászbeszédet felolvasó Malenkovot konferálta fel; őt Berija és Molotov követte. Malenkov két figyelemre méltó megjegyzést is tett: kiemelte annak fontosságát, hogy a Szovjetunió békében éljen együtt a világ más országaival, valamint a lakosság életkörülményeinek javítása mellett is szót emelt. Sokak meglepetésére Berija kijelentette, hogy a szovjet nép „békességben és meggyőződéssel dolgozhat, tudván, hogy a kormány garantálni fogja a Szovjetunió alkotmánya által előírt jogait”. Ekkoriban bizonyára sokak fejében megfordult, hogy ez vagy csak egy rossz vicc volt, vagy Berija valami egészen másra gondolt. És ő volt az, aki közvetve utalt a környező utcákon korábban elszabadult káoszra, miszerint „a szovjet állam ellenségei azzal számolnak, hogy a súlyos veszteség, amit most viselni kényszerülünk, rendetlenséghez és zűrzavarhoz vezet majd sorainkban”. A beszédek figyelmesen hallgató Konsztantyin Szi-monov megdöbbsent azok hűvös, hivatalos hangvételén; Malenkov és Berija „még csak utalást sem tettek Sztálinhoz fűződő kapcsolatukra, és a személyes gyásznak még csak a halovány árnyékát sem mutatták”. Ráadásul mindketten olyan benyomást keltettek, hogy „őszinte elégedettséggel és magabiztossággal tölti el őket hatalmuk tudata”.³

Egyedül Molotov pendített meg személyesebb húrokat beszédében, úgy hivatkozva Sztálinra, mint „közeli barátira és végtelenül kedves emberre”.⁴ Ezután egyperces csend kö-

vetkezett, majd pontban déli tizenkettőkor zúgni kezdtek a Szpasszkaja torony harangjai, amihez csatlakoztak a Kreml ágyúinak dízsortűzei – harminc, percenként tíz szalve – és a főváros összes gyárának szirénái. Hasonló dízsortűzek dörrentek a Szovjetunió köztársaságainak összes fővárosában, valamint Leningrádban, Sztálingrádban, Szevasztopolban, Odesszában és négy további „hős városban”. Ország-szerte ötperces munkaszünetet tartottak. „Minden vonat, villamos és autó megállt”, írta Harrison Salisbury.⁵ Ezzel egy időben Sztálin örökösei felemelték a koporsót és bevitték a mauzóleumba, Lenin bebalzsamozott holtteste mellé. Miután Sztálint örök nyugovóra helyezték, a sarló-kalapácsos szovjet zászlót, amely péntek óta félárbocon lobogott a mauzóleum tetején, ismét teljes egészében felvonták.

Amint a zaj lecsendesült, Szityinyin tábornagy kiadta a parancsot a mauzóleum előtti felvonulásra. Lendületesen menetelő fiatal katonák vonultak át a Vörös téren, nyomukban a moszkvai helyőrség alakulataival – nehéztüzérségi egységekkel, fegyverszállítókkal és páncélozott járművekkel. Az égen katonai repülőgépek szálltak.

És ezzel vége volt. Néhány órán belül a teherkocsi-barikádok és a rendőrségi-katonai kordonok eltűntek Moszkva centrumából, leszámítva a Vörös teret. De keddre már az átlagpolgár is újra szabadon sétálhatott a hatalmas téren, megnézhette a koszorúkat, és elképzelhette, milyen irányt is vesz majd az ország most, hogy Sztálin már a múlté.

Rögtön a temetést követően a színfalak mögött a Kreml néhány sürgős tennivaló elintézéséhez látott: tudósok és orvosok egy csoportja megkezdte Sztálin holttestének bebal-

zsamozását. Két nap múlva Tretyjakov egészségügyi miniszter – akinek neve alatt a Sztálin összeomlására vonatkozó hivatalos orvosi közlemények megjelentek – jelentette Hruscsovnak, hogy a balzsamozási eljárás első szakasza sikeresen lezárult. Ígérete szerint a teljes folyamat szeptember 15-ére befejeződik, „ami után [a holttest] átszállítható a mauzóleum nagytermébe, és nyilvánosan is megtekinthető lesz”. Ám a nagyterem immáron új világítóberendezéseket és egyéb technikai felszereléseket igényelt, valamint egy fényűző szarkofágot Leniné mellett, amelyben Sztálin testét elhelyezhetik. Csak miután mindezek rendelkezésre álltak, bocsátották Sztálin bebalzsamozott maradványait közszemlére, 1953. november 17-én.⁶

Csendben, a temetés hivatalos pompája mögött a szovjet lakosság reakciója Sztálin halálára legalább olyan változatos volt, mint maguk a polgárok. A szókimondó emberjogi aktivista, Ljudmila Alekszejeva először Leonyid Brezsnyev alatt, a hatvanas-hetvenes években vonta magára a nyilvánosság figyelmét, mikor különféle kérelmeket nyújtott be a politikai foglyok érdekében, és szamizdat jelentések terjesztésében segédkezett. Sztálin halálakor huszonhat éves volt, gimnáziumi tanárként és a kommunista párt megbízott előadójaként dolgozott. Naiv idealizmustól vezérelve csatlakozott a párt-hoz, azt remélve, hogy belülről majd megreformálhatja. Mint oly sokan, ő is „könnyekben tört ki”, mikor meghallotta a híreket a rádióban. „Sírtunk, mert gyámoltalannak éreztük

magunkat; sírtunk, mert nem volt racionális módja annak, hogy megjósoljuk, mi fog történni velünk; sírtunk, mert megéreztük, hogy – bármi is következze – egy korszak végét ért.”⁷ A szoprán énekesnő, Galina Visnyevszkaja is könnyekre fakadt. A nagyhírű Bolsoj Operába frissen bekerült művésznő a veszteség és pánik hasonló érzését tapasztalta meg. „Az élet végét ért – idézte fel benyomásait. – A nemzetén úrrá lett a szorongás, a teljes zűrzavar, az ismeretlentől való félclem. Hiszen harminc éven keresztül egyre csak ezt hallottuk: Sztálin, Sztálin, Sztálin...”⁸ Miképp Juliane Fürst történész fogalmazott, „az elapátlanodás érzete” járta át a szovjet társadalom minden rétegét.⁹ Visszatekintve erre az időszakra, Alekszandr Szolzsenyicin szarkasztikusan megjegyezte: „E tengernyi könny láttán úgy rémlett, nem egy ember halt meg, hanem az egész világmindenség meghasadt.”¹⁰ Egyetlen ember halt meg, akinek eltávozta azonban csaknem az egész lakosságot hatalmába kerítő mély lélektani megrázkódtatást és zavart aggodalmat keltett. Két generáció mást sem hallott, csak hazugságokat és propagandát ennek az embernek a kiválóságáról – aki most hirtelen meghalt.

Jevgenyij Jevtusenko tizenkilenc éves volt 1953 márciusában. Csakúgy, mint Alekszejeva, ő is úgy érezte, „egyfajta bénultság lett úrrá az országon. Miután a népet arra nevelték, hogy azt gondoljuk, mind Sztálin oltalmában élünk, nélküle az emberek megriadtak, elveszettnek érezték magukat. Egész Oroszország könnyezett. Ahogyan én is. Őszintén sírtunk, a gyász könnyeit hullatva – és talán a jövőtől való félelem könnyeit is.”¹¹

A történész Alekszandr Nyekrics a gyanú árnyékában dolgozott a moszkvai Állami Történeti Intézetben. A második világháború kitörésére és a háború utáni korszakra koncentráló kutatásai komolyan aggasztották feletteseit. Az események még túlságosan frissek voltak, ideológiai dimenziójuk pedig eldöntetlen; túlságosan függött a párt soraiban végbement hirtelen változásoktól. Egyértelmű volt számára, hogy „Sztálin halála egyet jelentett a megváltással”. Szemtanúja volt, miképp keríti hatalmába az intézetet az elvárt gyász. „Szerencsére – írta – elegendő hamisan csengő szólam vegyült ezekbe a vallomásokba ahhoz, hogy kijózanító hatással bírjanak a felfokozott érzelmekre.” Egy középkorú, háromgyerekes párthivatalnok például megosztotta gyászoló kollégáival lányának állítólagos bánatát. „Papa – kérdezte a gyermek –, hogy fogunk élni ezek után, Sztálin elvtárs nélkül? Hisz ő volt a gyerekek legjobb barátja!” Nyekrics megkönnyebbülést érzett az „effajta olcsó színjátékot” látva. Számára ez azt mutatta, hogy az emberek nincsenek érzelmileg annyira lesújtva, mint azt tettetniük kell, csak kivesszik részüket a felfokozott képmutatásból.¹²

Andrej Szaharov fizikus is intenzív érzelmeket idézett fel ezekről a márciusi napokról. „Az emberek attól féltek, hogy a helyzet rosszabbodhat – de hogyan is lehetne még rosszabb? Néhányan, köztük azok, akik nem tápláltak illúziókat Sztálint és rezsimjét illetően, általános összeomlástól tartottak, pusztító testvérharctól, a tömeges elnyomás újabb hullámától, mi több, polgárháborútól.” Kollégája, Igor Tamm¹³ elvitte a feleségét munkahelyére, egy Moszkvától háromszáz kilométerre keletre található titkos katonai létesítménybe

– a nagybetűs Létesítménybe, miképp egymás közt neveztek, ahol tudósok és mérnökök kizárólag a nukleáris fegyverek fejlesztésének szentelték munkájukat –, „abban a hitben, hogy ilyen időkben biztonságosabb olyan messzire kerülni Moszkvától, amennyire csak lehet”. Szaharov így írt feleségének 1953 márciusában: „Egy nagy ember halálának hatása alatt vagyok. Emberségéről elmélkedek.” Évtizedekkel később, emlékiratain dolgozva el kellett ismernie, hogy „gyakran magával ragadta... az általános gyász és a halál mindenhatóságának érzete”. Szaharov úgy érezte, mentegetőznie kell olvasói előtt, és meg kell indokolnia egy olyan reakciót, ami akkoriban országszerte általános volt.¹⁴ Miképp Jevtusenko fogalmazott: „Egész Oroszország sírt – egyik fele a bánattól, a másik a megkönnyebbültségtől.”¹⁵

Alekszandr Szolzsenyicin ekkoriban Kazahsztán egy távoli sarkában töltötte száműzetését. 1945 februárjában, a fronton való letartóztatását követően (egy tűzérési osztagnál szolgált Kelet-Poroszországban) „szovjetellenes propaganda” és „ellenséges szervezet létrehozásának” vádjával ítélték el, amiért magánlevelezésében becsmérő megjegyzésekkel illette Sztálint. A munkatáborokban töltött nyolc év után márciusban épp Kazahsztánba száműzték, ahol egy kis szobát bérelt egy vályogkunyhóban. A ház tulajdonosnője volt az, aki arra biztatta, hogy menjen ki a város főterére, és hallgassa meg a hangosbemondókon közvetített rádióadást. Túl-ságosan is félt maga elmondani neki a hírt. „Odaérkezve Szolzsenyicin egy körülbelül kétszáz fős tömeget talált, akik a Sztálin haláláról szóló rádióbejelentést hallgatták – írta biográfusa, Michael Scammell. – Az öregek levették kalap-

jukat, és őszintén lesújtottnak tűntek. Mások elkomorultak, csak néhány fiatalember tűnt közömbösnek... Az utcán asszonyok és lányok sírtak leplezetlenül, zsebkendőikkel törölgetve szemüket." Szolzsenyicin tudta, hogy magában kell tartania örömét, így „magára erőltette az alkalomhoz illő komoly arckifejezést”. Visszatért a konyhájába, és a nap további részét a „Március 5.” című megemlékező vers megírásával töltötte.¹⁶

Egy másik elítélt, Jevgenyija Ginzburg szintén száműzetésben volt a távoli Kolimában, miután az előző tizennyolc évet különböző lágerekben töltötte. Évekkel később, *A förgőszélben* című emlékirataiban felidézte, hogy „Kolima vezetői... nem tudták elfogadni azt a vulgáris elgondolást, miszerint a Géniusz, a Vezető, az Alkotó, az Ihlető, a Szervező, a Legjobb Barát, a Korifeus és a többi, a biológia ugyanazon alaptörvényeinek hatálya alá tartozik, mint bármelyik rab. Mi több, hozzászoktatták magukat ahhoz az elképzeléshez, miszerint a fontos emberek csak akkor halhatnak meg, ha Sztálin arra személyes parancsot ad.” Ami az elítélteket illette, szintén „nem kevés szívrohamra és ideg-összeroppanásra került sor... Évtizedeken át szakadatlan megvonva a reménytől, tehetetlenné tett minket a távoli mennydörgés első felvilágosítása. Rabszolgaságra neveltek minket, így csaknem önkívületi állapotba kerültünk, mikor a szabadság lehetősége először ránk virradt.”¹⁷

Sztálin még halálában is magával rántott másokat a túlvilágra. Jelena Bonner, aki évekkel később kiemelkedő emberjogi aktivista és Andrej Szaharov felesége lett, a leningrádi Egyes Számú Orvosi Intézet tanulója volt. Némiképp idő-

sebb volt hallgatótársainál: szolgált a második világháborúban, ahol súlyos szemsérülést szenvedett, és orvosi tanulmányait mint hadirokkant veterán kezdte meg 1948-ban, huszonöt évesen. Ahogyan az orvosper köré szőtt kampány tovább szedte áldozatait, egyik kedvenc professzorát, Vaszilij Zakuszov vezető farmakológust feleségével, Irina Gesszen-nel együtt letartóztatták. Zakuszov ugyan nem volt zsidó, ám egy effajta ügybe be kellett vonni nem zsidó orvosokat is annak érdekében, hogy eltereljék a figyelmet arról az egyértelmű tényről, miszerint az orvosper nyíltan antiszemita kampány.

Mint az gyakran megtörtént, gyűlésre hívták össze a teljes intézményt, ahol elvárták, hogy a diákok ítéljék el Zakuszov professzort, és követeljék a kivégzését. Immáron „fehér köpenyes merénylőnck” számított, aki a vád szerint szovjet vezetők halálát kísérelte meg siettetni. Egyetemi tekintélye és rangidőssége folytán Jelena Bonnert kérték fel a gyűlés levezetésére március 4-én, aznap, amikor Sztálin betegségét bejelentették. Ő azonban megdöbbenett a jelen lévő pártvezetőket. „Elment az eszetek? – fordult diáktársaihoz. – A mi Vaszilij Vasziljevicsünk halálbüntetését követelitek?” Szavai éles válaszreakciókat váltottak ki a gyűlést felügyelő párt- és Komszomol-tagokból; dühödt csalódottságukat nem rejtették véka alá. Bonner a gyűlést követően hazaviharzott. Nem lett volna meglepő, ha azon nyomban letartóztatják.

Mikor Bonner másnap visszatért az egyetemre, felbukkanása meglepte barátait. Nem tud róla, hogy rövid úton kicsapták? Félve, hogy meglátják, vagy hogy vele látják őket, azt mondták neki, hogy a dékáni titkárság keresi. A titkárnő,

egy intelligens és becsületes asszony, sürgette Bonnert, hogy mielőbb hagyja el a várost. Az intézmény két diákját is letartóztatták az elmúlt egy-két évben, amiért lelkesen támogatták Izrael megalapítását. Túlságosan is kockázatos lett volna Bonner számára Leningrádban maradni.

Úgy döntött, hogy másnap elutazik. Aznap reggel szomszédaival együtt értesült Sztálin haláláról. Bonner azonban nem változtatott elhatározásán. Hároméves lányával, Tatyjanával Gorkijba utazott meglátogatni anyját, Rut Bonnert. (A sors iróniája, hogy Szaharovot 1980 januárjában majd ide száműzik.) Édesanyja korábban éveket töltött lágerben, és most épp száműzetését töltötte. Jelena Bonner hetekig nála maradt. Szerencséjére a baj elkerülte. Mikor az orvospert áprilisban visszavonták – amely lépés jelentős reformok eljövetelét jelezte –, érvénytelenítették az orvosi karról való kirúgását.¹⁸

Mások nem úszták meg ilyen könnyen. Hónapokon át rendőrök és ügyészek csaptak le mindenkire, aki Sztálin halála felett örvendezni mert. Számos eljárás indult nyilvános kijelentések, durva és obszcén viccek, esetleg kisebb mértékű vandalizmus miatt, vagy esetleges ittas kitörések okán olyanokkal szemben, akik már amúgy is a társadalom peremére szorultak. A nyugtalan rezsim az effajta megnyilvánulásokat lázítónak és bűnvádi eljárásért kiáltónak tekintette. A tisztelt hiányán felháborodott szomszédok és kollégák – vagy netán csak épp arra sétáló idegenek – érezték úgy, hogy jobb, ha feljelentik azokat, akik ilyesmire vetemedtek, majd ellenük tanúskodnak. A Krasznojarszki területen a Különleges Ügyek Osztálya eljárást indított egy bizonyos B. A. Bászov

ellen, aki egy kórházban dolgozott műszaki szakemberként. „Március 5-én – szólt a jelentés –, az egyik tanú megvitatta a párt és a szovjet kormány egyik vezető tagjának egészségét, amit Bászov így kommentált: »Hagyjuk csak meghalni. Tucatjával akadnak majd, hogy a helyébe lépjenek.« Az ellenvetésrc, miszerint milliók zokognának az említett elhunytakor, Bászov így válaszolt: »Örvendezni, nem pedig sírni fognak azok a milliók.«” Megjegyzései miatt őrizetbe vették. Felforgató tetteért Bászovot tíz év börtönbüntetésre ítélték, valamint további három évre eltiltották a közügyek gyakorlásától.¹⁹

Számtalan hasonló esetre került sor. Március 6-án egy részeg, középkorú férfi egy villamosmegállóban kertelés nélkül kijelentette: „Micsoda pompás nap. Ma eltemettük Sztálint. Egy disznóval kevesebb. Most már élhetünk tovább.” Egy másik férfi egy megemlékezésen szemtanúk szerint eltépte a Sztálint ábrázoló képet, kijelentve: „Most már nem kell többé téged bámulnom.” Meghallván Sztálin halálának hírért, egy munkás a rádióra mutatott, és azt mondta: „Érzitek? Máris dögszagot áraszt.” Egy dolgozó filmhíradót nézett egy moziban, mikor egyszer csak Sztálin jelent meg a vásznon. „Sztálin halott, hip-hip-hurrá!” – kiáltott fel. Egy másik munkás, amikor meghallgatta a rádióbejelentést Sztálin állapotáról, hangosan azt mondta: „Sötét, tudatlan tahók is kaphatnak agyvérzést.” Március 6-án egy matróz kijelentette: „Ma ünnepnap van, úgyhogy leiszom magam.” Egy üzletben rendezett megemlékezésen az igazgató kétszáz ember előtt ezt találta mondani: „Ma elvesztettük drága és szeretett ellenségünket.” Egy másik férfi egy téglagyárban azzal védekezett, hogy felindultsága és beszédhibája miatt használta

véletlenül Sztálinra a *vrag* (ellenség) szót a *vozsgy* (vezető) helyett. Az ügyességet nem hatotta meg a kifogás.

A legtöbb ilyen esetben „a Szovjetunió Kommunista Pártja egyik vezetőjének vulgáris stílusban történő becsmérése-ért” indítottak eljárást: a bíróságok jobbnak látták nem nevesíteni Sztálint, amikor ezeket a szerencsétlen embereket tíz év börtönre ítélték.²⁰ Szerencsére mindezen ügyek vádlottjait két éven belül szabadon engedték, amikor a rezsim elkötelezte magát több százezer régóta börtönben lévő politikai fogoly szabadon engedése mellett. De már 1953-ban is kezdtek bizonyos reformok beszivárogni a rendszerbe. Lvovban, egy Sztálin gyászolására összehívott gyűlésen egy tizennyolc éves zsidó gimnazista diáklány ezt motyogta: „Hadd rohadjon csak.” Osztálytársai ütlegetni és becsmérteni kezdték. Néhány hét múlva letartóztatták, és tíz év börtönbüntetésre ítélték. Júniusra azonban változóban volt a helyzet az országban; az „igazságszolgáltatás helyreállítására” irányuló populista törekvés jegyében szabadon engedték. Sztálin halálát követően a tisztviselők kezdték az emberségesség látszatát kelteni.²¹

Nincs egyetlen olyan eset, amely képes volna az ezekben a nyugtalanító napokban felszínre tört érzelmek teljes skáláját átfogni. Talán Andrej Szinyavszkij *Jó éjt!* című regényének egyik jelenete ragadja meg legjobban azt a félelmet és óvatos megkönnyebbülést, amely áthatotta az országot Sztálin halálát követően.

Csengettek... Egy közeli barátom állt az ajtóban. Anélkül hogy egy szót is szóltam volna, a kulccsal a zsebemben le-

vezettem a pincébe, távol szomszédaim kíváncsi tekintetétől. Ott senki sem hallgathatott ki minket. Duplára zártam az ajtót. Csendben megöleltük egymást. Mosolyogtunk... Titkos összeesküvők voltunk. Boldog mosolyokat váltottunk, míg mindenki más könnyezett. Ünnepnap volt ez? Színjáték? Egy utolsó üdvözlés, majd csendben távozott, továbbra is némaságba burkolózva.²²

A túlélés ünnepe. Bármilyen bizonytalanak tetszett is a jövő, ami ezután következett, csakis jobb lehetett.

Most, hogy Sztálin kikerült a képből, úgy tűnt, Georgij Malenkov szerzi meg a szovjet politikai hierarchia három legfontosabb pozícióját: a kormány irányítását (mint a Minisztertanács elnöke), az elnökség vezetését, valamint a párt főtitkári pozícióját. Nem tudta azonban sokáig megtartani mindhárom tisztségét. A március 10-én leköszölt retusált fényképet követően – melyen Sztálin és Mao társaságában szerepelt – Malenkov karrierjének felívelése megtorpant. A sajtóban nem jelentek meg róla fényképek, megritkultak a „munkásságából” vett idézetek. Az író Isaac Deutscher, a szovjet ügyek mindig jól informált, ha nem is épp akkurátus megfigyelője londoni kakasülőjéről szemlélődve megállapította, hogy Malenkov kezdte átlépni előjogainak határát, „noha a régi gárda tagjai... azt várták Malenkovtól, hogy tanácsaikat tiszteletteljesen követve cselekedjen, és hogy kevésbé merészen, körültekintőbben járjon el, mint tette azt

korábban”.²³ Március 21-én a nyilvánosság arról értesült, hogy Malenkov egy héttel korábban lemondott a Központi Bizottság főtitzkári posztjáról. Emellett kijelölték a párt egy ötfős titkárságát: ennek Malenkov már nem volt tagja, a relatíve még mindig kevésbé ismert Nyikita Hruscsov neve azonban – az ábécésorrendet megtörve – elsőként szerepelt a listán.²⁴ Az új vezetőség kezdett formát öltetni. Malenkov maradt a miniszterelnök, és ezáltal első az egyenlők között, de tovább már nem gyakorolt vezető szerepet a párt felett. Berija volt az első számú miniszterelnök-helyettes, valamint a belügyminisztérium vezetője, de neki sem volt hivatalos szerepe a pártvezetésben, amelynek élére Hruscsov lépett. Molotov visszanyerte külügyminiszteri pozícióját, Bulganyint pedig honvédelmi miniszternek nevezték ki. A régi politbüro, vagy ahogy immáron nevezték, az elnökség maradt a kormányzó erő, csak éppen Sztálin nélkül, és úgy tűnt, hogy a kollektív vezetés jegyében fog működni. Isaac Deutscher számára a trónörökösök „inkább tündek vének tanácsának, mintsem hatékony kormányzatnak”.²⁵ Meggyőződve vitán felül álló elsőbbségéről, a *Time* magazin március 23-ai száma Malenkov arcképével a címlapon jelent meg. „Moszkva azon arca, amelyet az elmúlt héten a világnak mutatott, zavaróan változatlan, leszámítva a bajuszt – hájas, kiismerhetetlen, acélos.” Ezt a jellemzést kapta Malenkov, „a sötét múltú és fenyegető megjelenésű kozák, aki Sztálin árnyékából most főszereplővé lépett elő”.²⁶ Sztálin helyettesei immár hivatalosan is az örökösei voltak.

Ami Sztálint illeti, a *Pravda* oldalain is jól nyomon követhető volt népszerűségének fokozatos hanyatlása. A történel-

mi perspektíva érdekében említsük meg a *Pravda* 1952. július 28-án, a repülés napja és a Volga–Don-csatorna megnyitása alkalmából megjelent különleges, négyoldalas lapszámát, amelyben Sztálin nem kevesebb, mint 123 alkalommal kerül említésre. Temetését követően az országszerte tartott megemlékezések uralták a március 11–12-ei számokat. Azonban már március 11-én újra felbukkantak a Sztálinhoz nem kötődő hírek: az utolsó oldalon egyetlen, rövid hasáb Koreát és az ENSZ-et illctő fejleményekről számolt be. Ugyanebben a lapszámban egy lista is megjelent a főváros színházi előadásairól. A hasonló riportok aránya az eljövendő napok során fokozatosan növekedett, mígnem március 15-én a Sztálinhoz nem kapcsolódó cikkek a címlapra is visszatértek. Az elkövetkezendő öt nap alatt a halálához fűzött kommentárok száma csökkenésnek indult, mígnem március 20-án a *Pravda* már egyetlen szalagcímet sem szentelt az elhunyt vezetőnek. A szovjet sajtó bármely tapasztalt olvasója megérthette a hivatalos hódolat eme fokozatos visszaesésének jelentését.²⁷ Bizonyos folyóiratok és intézmények azonban ragaszkodtak bevett szokásaikhoz; március 19-én a *Lityeraturnaia Gazeta*, az Írószövetség hivatalos orgánuma a következőre utasította a tagokat egy címlapon közölt vezércikkben: „A szovjet irodalomnak meg kell festenie a kortársak és az eljövendő generációk számára minden idők és népek legnagyobb géniuszának, a halhatatlan Sztálinnak a portréját.”²⁸ Ez a fajta retorika már két héttel Sztálin halála után is kezdett elévülni. Hruscsov tudta, hogy a cikket a lap főszerkesztője, Konsztantyin Szimonov írta, és elbocsátással fenyegette meg.²⁹

Amint az új vezetők megszilárdították hatalmukat, Lavrentij Berija meglepő reformok bevezetését kezdte szorgalmazni. „Berija nem egy szalonliberális volt – miképp azt egyszer William Taubman történelemtudós megjegyezte. – Csak azért játszotta el a reformer szerepét, mert könyékig véres volt a keze. A legjobb módja annak, hogy saját hírnevét javítsa, illetve másokét befeketítse, Sztálin hibáztatása volt, akinek parancsait mindannyian követték.”³⁰ Berija 1945 augusztusában lemondott formális szerepéről, mint az állambiztonság vezetője, amikor megbízták a szovjet atombomba-projekt megszervezésével. Sztálin temetését követően gyorsan létrehozott öt bizottságot a Sztálin utolsó éveire eső ügyek és incidensek felülvizsgálatára, beleértve Szolomon Mihoelsz halálát és az orvospert is. A revízió nem véletlenül korlátozódott a háború utáni évekre: Berija próbálta elterelni a figyelmet a harmincas évekről – a nagy tisztogatás, a hírhedt kirakatpercek és az ártatlan milliók elleni akciók korszakáról –, ahogyan a háborús évekről is, amikor teljes népcsoportokat deportáltak. Talán úgy érezte, a legegyszerűbb minden felelősséget kizárólag Sztálinra hárítania.

Március végére a nyilvánosság jelentős és meglepő reformokról kezdett értesülni. Berija ragaszkodott ahhoz, hogy a belügyminisztérium alá tartozó ipari és építkezési beruházások – beleértve azokat a fakitermelő, bányászati és ipari vállalkozásokat, amelyek a Gulag térképét tarkították – kerüljenek át a civil minisztériumokhoz, valamint hogy az építkezésekhez ne vegyenek igénybe kényszermunkát, amely gyakorlatra Sztálin számos nagyszabású projektnél támaszkodott. Berija parancsára számos olyan csatorna, alagút és

vasúti vonal kiépítését függesztették fel, ahol kényszermunkára ítélt rabokat alkalmaztak, például a nyugat-szibériai Szalehard–Igarka-vasútvonal építését, amelynek munkálatai 1949-ben kezdődtek meg, mintegy 100 000 főnyi munkára fogott elítélt bevonásával. Sztálin helyettesei azonban tudták, hogy gazdasági szempontból a vasútvonalra kevés szükség van, ezért néhány nappal halála után lefűjték a projektet. Magára vállalta a kényszermunkatáborok hatalmas hálózatának, a hírhedt Gulagnak a problémáját, Berija arról számolt be az elnökségnek, hogy 2 526 401 politikai és nem politikai elítéltet (beleértve 438 788 nőt, közülük pedig 35 505 kisgyermekes anyukát és 62 886 terhes asszonyt) tartanak fogva börtönökben, fegyenctelepeken és munkatáborokban. Csak a tömeges kivégzések és a kollektivizálást követő éhínség múlták felül kegyetlenségben a kényszermunka rendszerét. Berija meggyőzte társait, hogy hirdessenek széles körű amnesztiát mindazon elítélteknek, akikről úgy gondolják, nem jelentenek komoly fenyegetést a társadalomra. Március 27-én az új rezsim bejelentette a büntető törvénykönyv alapos felülvizsgálatát, valamint több mint egymillió rab közkegyelemben részesítését – ennyi ember egy időben történő szabadlábra helyezése példátlan volt a Gulag történetében. Az amnesztia garantálta a szabadulását minden öt éves vagy annál rövidebb büntetést töltő elítéltnak; minden várandós nőnek; a tizennyolcadik életévüket be nem töltött fiatalokúaknak; ötven évnél idősebb nőknek és ötvenöt évnél idősebb férfiaknak; valamint a gyógyíthatatlan betegeknek. A rendelkezést kiterjesztették továbbá mindazokra, akiket közelebbről meg nem határozott „hivatali és gazdasági bűncse-

lekményekért” ítélték el, valamint megfelezték az öt évnél hosszabb büntetéseket, kivéve az ellenforradalmi tevékenységgel kapcsolatos büntettekért és más súlyos kihágásokért elítélteket. Ezzel az egyetlen határozattal az új vezetőség radikálisan megváltoztatta a kényszermunka-rendszer lépéseit.

Ám ennyi rab szabadon engedése előreláthatatlan következményekkel járt. Az elkövetkezendő hetekben, ahogy több százezer korábbi elítélt – köztük sok kemény és a rabság alatt csak még jobban megedződött bűnöző – vágott keresztül az országon, a rendelet erőszakos bűncselekmények hullámát indította el. A levéltárakban megannyi beszámolót találhatunk szörnyűséges esetekről, többek között bántalmazásokról, késelésekről, gyilkosságokról, de a frissen szabadult rabok még csoportos nemi erőszakot is elkövettek vonatútjaik során. Áprilisban egy titkos jelentés arról számolt be, hogy tizenöt kegyelemben részesült elítélt felszállt egy nők számára fenntartott vagonba, és megerőszakolták az ott utazó negyven nő csaknem mindegyikét. Egy John Noble nevű amerikai, aki a közkegyelem meghirdetésekor Vorkutában töltötte büntetését,³¹ felidézte, ahogyan ötezer rabot szabadon engedtek, de közülük nyolcszázan hamarosan vissza is kerültek „a lágerbe, miután a városban rablások és késelések sorát robbantották ki, ezerkétszáz ember halálát okozva”.³² Június 19-én Hruscsov tájékoztatást kapott azokról a *Pravdá*-nak címzett levelekről, amelyekben a polgárok arról panaszkodtak, hogy „a kisstílű bűncselekmények, betörések és gyilkosságok jelentősen elszaporodtak a kis- és nagyvárosokban”. Leningrádi pártaktivisták egy csoportja arról számolt

be, hogy rémisztő mértékben nőtt a lopások száma a város utcáin. „A bűnözők arcátlanul, fényes nappal űzik tevékenységüket, és ugyanennyire jellemző a válaszlépések szinte teljes hiánya a rendőrség részéről.” Számos levélíró azt követelte, hogy csapassák le a tolvajok ujjait vagy kézfejét. A rezsim ugyan biztosította a lakosságot, hogy csak olyan elítéltek kerülnek szabadlábra, akik már nem jelentenek fenyegetést a társadalomra, ez azonban nem nyugtatta meg a helyi tisztviselőket, akik tanácstalanok voltak, nem tudták, hogyan kezeljék a helyzetet.³³

Nagy általánosságban az amnesztia nem terjedt ki a politikai elítéltekre. Azok a „speciális táborok”, ahol az ilyen típusú rabokat tartották fogva, továbbra is a belügyminisztérium illetékessége alá tartoztak, nem pedig a teljes munkatáborrendszer felügyeletét átvevő igazságügyi minisztériumhoz. Mindazonáltal egy politikai fogoly mégis visszanyerte szabadságát, még ha a nyilvánosság erről nem is értesülhetett: Polina Zsemcsuzsina, Molotov felesége Sztálin irodájában láthatta újra férjét március 10-én, a diktátor temetését – egyúttal Molotov születésnapját – követő napon. Amikor Sztálin összeomlott, Zsemcsuzsina vélhetőleg már Moszkvában volt, és az orvosperrel kapcsolatban vallatták; kikérdezése március 2-án megszakadt, ahogy Sztálin állapotának híre szárnyra kapott az állambiztonsági körökben. A történet egyik verziója szerint Zsemcsuzsina nem tudta, hogy Sztálin meghalt; mikor erről értesült, elájult. Mégis, tekintve a közelmúlt orvosperrel kapcsolatos zsidóellenes intézkedéseit és Molotov célponttá válását, különösen ironikus, hogy Zsemcsuzsina volt az első, aki visszanyerte szabadságát, és hogy

épp Berija volt az, aki szabadon engedését személyesen elrendelte.³⁴

Hamarosan más reformokra is sor került. Április 1-jén a rezsim az élelmiszerek és késztermékek kiskereskedelmi árának jelentős csökkentését jelentette be. Alig három héttel Sztálin halálát követően máris ígéretek hangzottak el az életszínvonal javítására, az ország lakásállományának javítására, valamint az elérhető fogyasztási cikkek körének kiszélesítésére. Malenkov már a Sztálin temetésén mondott gyászbeszédében is külön hangsúlyozta az effajta hiányosságok kiküszöbölésének szükségességét. Sztálin örökösei elkötelezettnek tűntek, hogy enyhítsenek az ország kínjain. Az ő feladatuk volt „az ország életben tartása”, miképp azt Oleg Hlevnyuk Sztálinról írt életrajzában megállapította. Mint helyettesei, „tökéletesen tisztában voltak a változás égető szükségével, amire Sztálin készakarva vaknak mutatkozott”.³⁵ Hruscsov később elismerte: „Féltünk, nagyon féltünk. Attól tartottunk, hogy az olvadás özönvízhez vezethet, amelyet nem leszünk képesek kontrollálni, és hullámai összezsapnak a fejünk felett.”³⁶ Ám most, hogy Sztálin meghalt, nem haboztak cselekedni.

Másnap Berija újabb rendkívüli lépést kezdeményezett: a teljes elnökséget tájékoztatta Szolomon Mihoelsz halálának körülményeiről. Mint azt Berija megerősítette, Sztálin személyesen rendelte el a gyilkosságot, Lavrentyij Canavát, az Állambiztonsági Minisztérium minszki vezetőjét, valamint Szergej Ogorcovot, a titkosrendőrség egy moszkvai tisztjét bízva meg annak végrehajtásával. Berija azt is hozzátette, hogy Canava és Ogorcov 1948 végén titokban állami

kitüntetést kaptak büntettük jutalmául. Berija letartóztatásukat és kitüntetésük visszavonását szorgalmazta. Az elnökség egyetértett, és elrendelte Mihoelsz (posztumusz) rehabilitálását, valamint Canava és Ogolcov örízetbe vételét. A tagság megszavazta továbbá a Ligyija Tyimasuknak – a moszkvai kardiológusnak, akinek Zsdanov halálával kapcsolatos állításait az orvosper megalapozására használták fel – adományozott Lenin-érdemrend visszavonását „az újonnan előállt helyzetre való tekintettel”.³⁷

A Kreml nem habozott, és április 4-én nyilvánosan is megtagadta az orvost, és szabadon engedte a hamisan megvádolt orvosokat. Nyolcvankét nap telt el az állítólagos összeesküvés leleplezése óta: csaknem három hónapnyi szakadatlan aggodalom az orvosok és tágabban az ország zsidóságának sorsát illetően. És a Kreml csak most vonta vissza Damoklesz kardját. „A Szovjetunió belügyminisztériumának hivatalos közleménye”, szól a kimért és hivatalos hangzású szalagcím a *Pravda* aznapi címlapján. A második oldal sarkába száműzött tömör bejelentés szerint a belügyminisztérium „alaposan felülvizsgálta az összes előzetes nyomozati dokumentumot és más anyagot a szabotázzsal, kémkedéssel és a szovjet állam vezetői elleni terrorcselekményekkel megvádolt orvosok ügyében”. E szerint az orvosok letartóztatása mindenfajta jogalapot „nélkülözött”. Az ellenük felhozott vádak „hamisak”, a bizonyítékként szolgált dokumentumok „alaptalanok” voltak. A közlemény legnagyobb felháborodást kiváltó szakasza szerint „megállapítást nyert, hogy a vádlottak vallomásait, amelyek állítólagosan igazolták a[z ellenük] felhozott vádakát, az Állambiztonsági Minisztérium nyo-

mozati osztályának tisztjei csikarták ki, olyan módszerek használatával, amelyek a szovjet jog szerint nem megengedettek és szigorúan tilosnak minősülnek”. Magyarul megkínózták őket. És most újra szabadok voltak. „A nyomozás szabálytalan lefolytatásával meggyanúsított személyeket letartóztatták és bíróság elé állították”, zárult a cikk, miközben a valódi tettesek – az immáron halott Sztálin, valamint a minden lépéséhcz tapsoló „harcostársai” – felelőssége nem merült fel.

Két nappal később, április 6-án a *Pravda* újabb anyagot szentelt az orvospernek, ezúttal már a címlapon, egy szembeötlő vezércikk formájában. Sztálin örökösei szükségesnek érezték az ügy korábbi megtagadásának részletesebb kifejtését. „A szovjet törvény sérthetetlen” címen megjelent szöveg megismételte a rágalmazó vádak visszavonását, és kibővítette az előző közleményt, amely még meg nem nevezett tisztviselők letartóztatásáról számolt be. Immáron a helyettes állambiztonsági minisztert, Szemjon Ignatyjevet, valamint a minisztérium nyomozati osztályának igazgatóját, Mihail Rjumin-t hibáztatták az egész ügyért. Ignatyjev „politikai vakságot és hanyagságot tanúsított”, amikor hagyta magát manipulálni olyan „hitvány kalandorok által, mint Rjumin”.

A vezércikk ezután meglepő megfigyeléseket tett. Közvetve elismerte, hogy az orvosper abból a célból koholták, hogy gyűlöletet szítsanak a zsidókkal szemben: „A Rjumin-féle szerencsevadászok megkísérelték... feltüzelní a szovjet társadalomban... a nemzeti antagonizmus érzületét, ami mélységesen idegen a szocialista ideológiától.” A közlemény ezt követően tisztázta Szolomon Mihoelszt minden bűn alól,

kijelentve, hogy „becsületes közszereplő volt”, akinek „meggyalázták” az emlékét.³⁸ (A rezsimnek mégis további három hétbe telt, mire szabadon engedték Mihoelsz vejét, a zeneszerző Mieczysław Weinberget, akit még február első hetében vettek őrizetbe.) Ilja Ehrenburg olyan sokszor elolvasta a cikket, hogy kívülről megjegyezte. „Megértettem, hogy a történelem kezdi szétbogozni a gombolyagot, ahol a tiszta és piszkos szálak összebogozódtak, s a dolog nem állhat meg Rjuminnál.” Ehrenburg joggal tűnődött el, „vajon megállnak-e a dolgok egy ilyen viszonylag jelentéktelen figuránál”.³⁹

A szovjet történelem kontextusában ez a vallomás a megbánás példátlan gesztusa volt egy olyan rezsim részéről, amely sosem követett el hibákat, és sosem ismerte el tévedéseit. Hivatali büntett semmi efféle beismerése nem jelent meg korábban a szovjet sajtóban. A *Newsweek* számára ez „megrendítő irányváltás” volt.⁴⁰ A *Le Monde* „a szovjet igazságszolgáltatás történetében példa nélküli esemény”-nek nevezte.⁴¹ A *New York Times* így fogalmazott: „Ami igazán megdöbbentő, hogy a Kreml ilyen drámaian tagadta meg egyik legnagyobb hazugságát, és ilyen nyíltan a világ elé tárta a korrupciót és az igazság arcátlan semmibebevését, ami olyannyira jellemző a szovjet hatalomra.”⁴² Miképp arról Jacob Beam az USA külügyminisztériumának beszámolt: „Ez a megdöbbentő esemény talán minden korábbinál kézzelfoghatóbb bizonyítékát adta annak, hogy a jelenlegi rezsim szakít a sztálinizmussal.”⁴³ Izrael szintén kifejezte „őszinte megnyugvását” az orvosok tisztázása miatt, egyúttal kifejezte reményét, hogy „a tegnap vádlói a holnap vádlottjai lesznek”.⁴⁴

Eddig terjedtek azonban a Kreml megbánásának határai. A nyilvánosan megrágalmazott orvosok közül ekkorra legalább ketten már nem voltak életben: M. B. Kogan és J. G. Etinger professzorok. Nevük azonban – gyanút ébresztő, megmagyarázatlan hiányként – már nem szerepelt a tisztázott vádlottak listáján. (Etinger a börtönben halt meg 1951 márciusában, hosszan tartó bántalmazásokat és vallatásokat követően, Mihail Kogan pedig Jakov Rapoport szerint „már évekkkel” azelőtt elhunyt rákban, hogy nyilvánosan megvádolták volna kémkedéssel. A Kreml elmulasztotta megmagyarázni, hogy a két halott orvos miképp is keveredhetett az összeesküvésbe.)⁴⁵ Nem esett szó továbbá a Zsidó Antifasiszta Bizottság bedarálásáról, tagjainak kivégzéséről, a jiddis-zsidó kultúra elleni nagyszabású tisztogatásról. Soha nem került sor teljes elszámoltatásra a megannyi zaklatásért, fenyegetésért és elbocsátásért, a rettegés átható atmoszférájáért, ami az antiszemita gyalázkodás hetei alatt beborította az egész országot. Nem említették az éveken át folytatott propaganda-hadjáratot. Elmaradt a bocsánatkérés a kórházakban elhatalmasodott hisztériáért, a zsidó háztartásokban uralkodó pánikért, a cionizmus és Izrael vehemens ostromozásáért. A „zsidó”, „cionista” és a „Joint” kifejezések, amelyek a januári vádaskodásokat tarkították, azok áprilisi visszavonásában nem szerepeltek; a Kreml képes volt elítélni Rjumin, amiért „feltűzelte a nemzeti antagonizmus érzületét”, arra azonban nem, hogy bevallja, a zsidóságot vette célba. Az egész antiszemita kampány olyan nyílt és mindent átható volt, hogy az orvosok letartóztatását úgy beállítani, mint az igazságszolgáltatás elszigetelt kudarcát, azt jelentette, hogy

a rezsim (dacára a példátlan beismerésnek) megpróbálja elterelni a figyelmet az eseményekről, miközben szabadjára engedi a (még életben lévő) doktorokat, és visszavonja az ellenük megfogalmazott vádakat. Még ha „rehabilitálták” is Mihoclszt abban az értelemben, hogy tisztázták az áruulás vagy kémkedés mindenfajta vádja alól, azt elmulasztották közölni, hogyan is halt meg, és ki adott parancsot a meggyilkolására. Ám e látványos, igaz, korlátozott beismerések alkalmával a rezsim szükségét érezte arról biztosítani a nyilvánosságot, hogy „senkit sem lehet őrizetbe venni a bíróságok vagy az államügyész döntése nélkül”. Egy ilyen kijelentés hatására a szovjet emberek elgondolkodtak, vajon így korábban miképp is mehettek végbe a letartóztatások, milyen számban, és kinek a felhatalmazására.

Amennyiben az orvosok ártatlanok voltak, úgy Sztálin bűnös, és vétke rosszabb volt azoknál az állítólagos bűnök-nél, amikkel az orvosokat megvádolták. Ám a rezsim még nem állt készen arra, hogy elítélje Sztálint. Charles Bohlen is megérezte ezt az USA nagykövetségi irodájából: „Túlságosan is kockázatos lett volna a kommunista párt számára, ha a szovjet nép egyik pillanatról a másikra megtudja, hogy bálványuk nemcsak agyaglábakon állt, de ráadásul véres volt a keze.”⁴⁶ Majdnem három évnek kellett még eltelnie ahhoz, hogy Hruscsov elmondja a Sztálin zsarnokságát leleplező híres „titkos beszédét”. Ám az orvosper visszavonása így is a lehető legdrámaibb lépés volt a Kreml részéről, és mint ilyen, sokakat össze is zavart. A *Pravda* szerkesztői heteken át számoltak be arról a rengeteg levélről, amit az orvosok szabadon engedésével kapcsolatban kaptak. Csak egy kis hányad üdvö-

zölte, hogy a párt elismerte hibáját. Mások magyarázatot követeltek, azt hangoztatva, hogy az események ezen fordulata további tisztázást igényel: miképpen lehetséges, hogy a januárban még olyannyira bűnösnek mondott vádlottakról áprilisban kiderült, hogy teljesen ártatlanok?

Megint csak más, nevüket nem vállaló levélírók nyíltan antiszemita hangot ütöttek meg. Egyikük felhívta rá a figyelmet, hogy „az 1933–1934-es és 1937–1938-as évek elnyomásának mennyi ártatlan áldozata bűnhődik továbbra is lágeregekben, ám elsőnek nem őket rehabilitálják, hanem zsidók ezen kis csoportját”. Másvalaki azt írta, hogy „a cikk zsidó bazár bűzét árasztja”. Vagy éppenséggel: „Azt hiszitek, megváltoztathatók, mit gondolunk a zsidókról? Nem tudjátok. Számunkra a zsidók mindig is paraziták voltak, és azok is maradnak.” Valakinek az orvosok szabadon engedése azt jelezte, hogy „Sztálin halálát követően a zsidók magukhoz ragadták a hatalmat”.⁴⁷ Egy olyan nép esetében, amelyet arra neveltek, hogy kövesse a hivatalos útmutatásokat, amelybe belenevelték, mit tartson helyesnek és mit vessen meg, az effajta levelek mélyen gyökerező antiszemita előítéleteket tártak fel. Legalább egy időre úgy tűnt, a Kreml kellemetlenül érzi magát a Sztálin által szabadjára engedett zsidóellenes demagógia áradata miatt, és keresi annak módjait, hogyan is ellensúlyozhatná azt. Április 17-én Konsztantyin Gorsenyin szovjet igazságügy-miniszter újra érintette a témát. A *Pravda*-ban leközölt figyelemztetése szerint „a Szovjetunióban büntetve lesznek a faji alapú gyűlölet és megvetés szószólói”.⁴⁸

Az orvosper hivatalos visszavonása felveti annak elgondolkodtató kérdését, hogy az ország új vezetői miért ilyen

gyorsan és nyilvánosan kerítették sort erre a beismerésre. Annak lehetőségét kizárhatjuk, hogy lelkiismereti okokból tették. Noha többüket (ha nem is mindegyikőjüket) ismerték a bebörtönzött orvosoknak, hiszen saját és családjuk kezeléséért ők feleltek, az elnökség tagjai nem olyan emberek voltak, akik politikai ítéleteiket a jó és rossz bevett kategóriái mentén hozták. Túléltek, hogy éveken át Sztálin közvetlen közelében dolgoztak, és közreműködtek bűneiben. Mikor a Gulag milliányi rabját szabadon engedték, annak az volt az oka, hogy belátták, a kényszermunka rendszere veszteséges és szükségtelen. És amikor úgy döntöttek, nem egyszerűen csak elengedik az ártatlan orvosokat, hanem nyilvánosan is kifejezik sajnálatukat az ügygel kapcsolatos visszaélések miatt, azt azért tették, mert gyakorlati hasznát látták. Talán jelzésnek szánták a Nyugat felé; hogy új, emberségesebb arcot mutassanak a világnak. Talán megértették, hogy el kell határolódniuk Sztálin uralkodásától, és az orvospert mint olyan hivatali konspirációt állították a középpontba, amit közszemlére tehetnek anélkül, hogy magukat kompromittálnák. Talán az orvosper bejelentését követő zsidóellenes feszültségek eljuttatták őket arra a pontra, hogy szükségét érezték a „hátralépésnek”: azért tagadták meg Sztálin egyre nyíltabb zsidóellenes kampányát, mert az megbontotta a szovjet társadalom egyensúlyát. Akármilyen megfontolások vezettek is erre, az új rezsim, bár nyílt ígéretet nem tett, de mégiscsak biztosította a lakosságot arról, hogy a zsarnoki terror többé nem képezi az állam politikájának alapját.

És ezzel még korántsem végeztek. Április 16-án a *Pravda* szókimondó kritikát fogalmazott meg az egyeduralkodással

szemben. „Nem beszélhetünk hiteles vezetésről, ha a párt belső demokráciáját megsértik a pártszervezetben, ha hiányzik a kollektív kormányzás, valamint a széles körű kritika és önkritika.” Ha esetleg az olvasónak nem lett volna világos, hogy miről is szólt igazából a cikk, a *Pravda* hozzátette: „A vezetők nem tekinthetik az ellenük megfogalmazott kritikát úgy, mint személyük ellen intézett nyílt támadást.” Ellenkező esetben ugyanis „a megalázkodás és hízélgés erköcs-telen, idegen szokásainak” atmoszférája fog eluralkodni.⁴⁹

Egy hónappal később a *Pravda* ismételten elutasította az egyeduralom intézményét, példaként felhozva néhány alacsony beosztású párthivatalnok ügyét a Csernovci területről, akik súlyosan megsértették a kollektív döntéshozatal elvét.⁵⁰ Az effajta cikkek megjelenése a párt legmervadóbb orgánumban félreérthetetlen jelzés volt: az új vezetőség megtagadja Sztálin egyszemélyes diktatúráját, és – legalábbis nyilvánosan – elutasítja annak bármiféle lehetőségét, hogy bármelyikük is kétségbevonhatatlan hatalomra tegyen szert.

ESÉLY A BÉKÉRE?

Amerikai tisztviselők hosszú ideje feltételezték, hogy Sztálin halála felfedi majd rezsimjének gyengeségét. George Kennan már 1946 februárjában úgy fogalmazott, hogy „a szovjet állam stabilitása még nem teljességgel bizonyított... Még demonstrálnia kell, hogy képes átvészelni a legfőbb próbát, vagyis a hatalom sikeres átruházását egyik személyről vagy csoportról egy másikra. Lenin halála jelentette az első ilyen átmenetet, aminek következményei tizenöt évre a tönk szélére juttatták a szovjet államot.”¹ Kennan szerint „Sztálin halála vagy visszavonulása lesz a második”, és ismét hosszan elhúzódó agóniához vezethet majd. Ez a hozzáállás vezérelte a Kreml politikájának megítélését amerikai részéről.² Amennyiben pedig a szovjet vezetők – a párton, a kormányon vagy a hadseregen és az állambiztonsági szolgálatokon belül – egymás ellen fordulnak, úgy akár országuk és a kelet-európai szatellitállamok felett is elveszíthetik az irányítást. Az Egyesült Államok pedig a maga javára fordíthatna egy ilyen megingást – legalábbis ebben reménykedtek.

Csaknem hét évvel később az Egyesült Államok már a Kreml következő urának ellehetetlenítését tervezte. 1952 augusztusában, mikor a XIX. pártkongresszus bejelentését követően úgy tűnt, Sztálin esetleg kijelöli utódját, az amerikai külügyminisztérium hivatalnokai elkészítették „egy »Sztálin végrendeletét« idéző szöveget, azt remélve, hogy saját hamis nyilatkozatuk kibocsátásával zavart kelthetnek a Kreml vezetésében”. A tervből végül aztán semmi sem lett.³ (Az elgondolás az volt, hogy Lenin korábbi politikai végrendeletét imitálják. Az agyvérzéseit követően a megrendült egészségi állapotban lévő Lenin a fennmaradt bizonyítékok szerint 1922–1923 telén lediktálta híres „végrendeletét”, amelyben bírálta a legfőbb bolsevik vezetőket, köztük Sztálint és Trockijt is, és egyiket sem támogatta mint utódját.) Majd 1952 novemberében, alig néhány nappal Dwight Eisenhower tábornok elnökké választása előtt a Lélektani Stratégiai Hivatal felvázolt egy készenléti tervet Sztálin halálának eshetőségére. A határozatlan javaslatokat tartalmazó forgatókönyv elismerte, hogy „sok bizonytalanság” fog felmerülni, és *azzal* a következtetéssel zárult, hogy „súrlódásokra kell számítanunk a hatalom öröklésében közvetlenül érintett személyek és csoportok között”.⁴ Az Egyesült Államok itt ismételten azt remélte, hogy Sztálin halála után növelheti a Kremlben uralkodó feszültséget. A Kennan meglátásait visszhangzó elgondolás egyszerű volt: amint Sztálin meghal, nagy valószínűséggel politikai krízis üti fel a fejét a Kremlben, lehetővé téve az Egyesült Államoknak, hogy a maga javára fordítsa a zűrzavart. De még mindig nem voltak konkrét ötleteik arra, hogy mit is kellene tenni.

Eisenhower egy olyan kampányt követően lépett hivatalba, amelyben ő és legfőbb külpolitikai tanácsadója, a hamarosan külügyminiszterré avanzsált John Foster Dulles nagy hangsúlyt helyeztek azon elhatározásukra, miszerint „visszaszorítják” a szovjet fennhatóságot Kelet-Európában, és „véget vetnek az »elszigetelés« negatív, eredménytelen és erkölcstelen politikájának”, miképp azt az 1952-es republikánus platform bejelentette.⁵ Elutasították Kennan híres elszigetelési politikáját, mondván, az túlságosan is megengedőnek bizonyult a szovjet térnyeréssel szemben, ami ellen szerintük már Rooseveltnak és Trumannak is fel kellett volna lépniük. Eisenhowerék a Truman-kormány (Foster Dulles kifejezését idézve) „taposómalom-politikájának” helyébe a „merészség politikáját” akarták állítani.⁶

Az Egyesült Államok történetében talán sosem lépett hivatalba tapasztaltabb és céltudatosabb külügyminiszter, mint John Foster Dulles. Két korábbi külügyminiszterrel is rokoni kapcsolatban állt: anyai nagyapja John Foster volt, aki Benjamin Harrison elnöksége alatt szolgált, nagybátyja, Robert Lansing pedig Woodrow Wilson idejében. A Princetonon végzett Foster Dulles Párizsban tanult egy évig, mielőtt megszerezte jogi diplomáját, és csatlakozott a híres New York-i Sullivan & Cromwell céghez. Nagybátyja, Robert Lansing volt az Egyesült Államok külügyminisztere az első világháború alatt. Foster Dulles csatlakozott hozzá Washingtonban, ahol a minisztérium Oroszországgal foglalkozó osztályán dolgozott, és részese volt az arra irányuló erőfeszítéseknek, hogy szembeszálljanak a bolsevikokkal, amint magukhoz ragadták a hatalmat. A háborút követően Foster

Dulles még nagyobb kötelezettségeket vállalt magára. Az 1919-es párizsi békekonferencián az amerikai delegáció kijelölt jogi tanácsadójaként szorosan együttműködött Wilsonnal és Lansinggal, próbálván korlátok közé szorítani Franciaország és Nagy-Britannia súlyos háború utáni jóvátételi követeléseit a legyőzött Németországgal szemben.

Foster Dulles éveken át közreműködött az amerikai külpolitika kétpárti megközelítésének kialakításában. New York republikánus kormányzójának, Thomas Deweynek volt külpolitikai tanácsadója, amikor az indult az elnökségért 1944-ben és 1948-ban, és elkíserte Arthur Vandenberg republikánus szenátort San Franciscóba, ahol segített megfogalmazni az ENSZ chartájának preambulumát. Ezt követően az ENSZ közgyűlésének számos ülésén részt vett mint a Harry Truman által kijelölt amerikai képviselő tagja. Később azonban kiábrándult Truman elszigetelési politikájából, és a szovjet fennhatóság alatt álló kelet-európai államok nevében a „visszaszorítás” agresszívabb álláspontját kezdte szorgalmazni. Miképp azt az 1952-es választási kampány során megírta, „a Moszkva igája alóli felszabadulás nagyon sokáig nem fog bekövetkezni, és a szomszédos országok bátorsága nem fog kitartani, *hacsak az Egyesült Államok nem jelenti ki ellentmondást nem tűrően, hogy akarja és várja eme felszabadulás megtörténtét.* Ezen óhajnak és várakozásnak már a pusztá ki nyilatkoztatása javíthatja a foglyul ejtett népek közérzetét. Újabb nehéz terheket tenne börtönőreik vállára, és a felszabadulás új lehetőségeit teremthetné meg.”⁷ Ezzel a fajta könyörtelen antikommunista retorikával felvértezve vette át

Eisenhower és Dulles húszévnnyi demokrata kormányzást követően az USA külpolitikájának irányítását.

Sztálin habozás nélkül bedobta a csalit. A békülés fonyadt olajágát 1952 karácsonyának napján, hét héttel Eisenhower megválasztását követően nyújtotta át, James „Scotty” Restonnak, a *New York Times* külügyi tudósítójának és egyik sztárriporterének kérdéseire adott válaszaival. A címlapon az alábbi szalagcím közölte a meglepő hírt: „Sztálin találkozóra hívja Eisenhower: a *Times*-nak elmondta, új megközelítésre van szükség a koreai háború lezárásához.”⁸ Noha a bejelentést világszerte üdvözlötték, Eisenhower tanácsadója, a rendíthetetlen antikommunistának és a lélektani hadviselés szószólójának számító C. D. Jackson azonban felháborodott a közlésén. Megdöbbsentette „Scotty Reston sokkoló ostobasága és/vagy meggondolatlansága, amiben a *New York Times* vezetői is bűnrészesek voltak: több eszük is lehetett volna annál, mintsem hogy karácsony reggelén a lap címlapját Sztálin arcképe és hamiskás békeajánlata töltse be”.⁹ Jackson túlreagálta az ügyet: attól tartott, hogy Sztálin ünnepi gesztusa befolyásolhatja a nyugati közvéleményt. Moszkvából Harrison Salisbury úgy látta, Sztálin „kiváló lehetőséget ajánlott fel Eisenhowernek: hogy próbára teheti a gyakorlatban azt, amit a nyugati diplomaták gyakran csak »szovjet jó szándékként« emlegettek”.¹⁰ Eisenhower azonban úgy döntött, nem „teszi próbára” Sztálin szándékait. Az efféle, Moszkvából érkező megnyugtató szavakkal nem lehetett lekenyerezni.

Választási kampánya során Eisenhower két ígéretet tett: amennyiben megválasztják, ellátogat Koreába – erre decem-

ber elején sort is kerített –, valamint amilyen hamar csak lehet, véget vet a háborúnak. Eisenhower még 1945 augusztusában, Moszkvában találkozott Sztálinnal, és nem voltak illúziói jellemét illetően: ő „a Szovjetunió vasmarkú uralkodója”, miképp emlékirataiban fogalmazott. „Nem hitte, hogy túl sok eredményre vezetne egy találkozó egy ilyen emberrel.”¹¹ Elnöki stábjának vezetője, Sherman Adams szerint „Eisenhower sosem érezte úgy, hogy képes lenne sikeres tárgyalásokat folytatni Sztálinnal”.¹² Ám amikor 1953. január 7-én, New Yorkban Eisenhower találkozott Winston Churchill brit miniszterelnökkel, utalt egy elgondolására, ami hivatalba lépő beszédének részét képezte volna, miszerint „bárkivel találkozik a béke előremozdítása érdekében, és kész semleges országokba is elutazni egy efféle tárgyalásért”. Egy ilyen találkozó a Sztálinnal történő tárgyalások lehetőségét is magában foglalná, amelyre esetleg Stockholmban kerülne sor. Noha Churchillnek nem volt ellenvetése, figyelmeztette Eisenhowert, hogy egy effajta találkozó esetleg „hamis reményeket” ébreszthet, és jobb volna több hónapot várni, mielőtt egy ilyen „jelentős eseményre” sor kerülne.¹³ Mire két héttel később az elnök elmondta beköszönőbeszédét, addigra úgy döntött, kihagyja az utalást a Sztálinnal való találkozásra. Kitartott elhatározása mellett, miszerint addig nem találkozik a Kreml urával, amíg a háború Koreában véget nem ér.

Mint húsz év után az első republikánus elnök (Herbert Hoover 1933-ban távozott hivatalából), Eisenhower – miképp Foster Dulles is – eltökélt volt amellett, hogy megmutassa, „a republikánusok keményebben és hatékonyabban képesek üzni a hidegháborút, mint tették azt a demokraták”.¹⁴

Február elején tartott első, az Egyesült Államok helyzetével foglalkozó értékelőbeszédében az elnök leszögezte – következetesen folytatva elnökválasztási kampányának retorikáját –, hogy kormánya látni szeretné „a vörös terrorban élő 800 millió ember felszabadulását”.¹⁵ Ám az Eisenhower és Sztálin közötti találkozó ötlete megmaradt. Egy február 25-én tartott sajtótájékoztatón Eisenhower a csúcstalálkozóról kérdezték. „Bárkivel találkozom bárhol, amennyiben úgy találom, akár csak a leghalványabb esély is mutatkozik arra, hogy annak kedvező hatása lehet.”¹⁶ És a Kreml sem mondott még le arról, hogy ennek eshetőségével eljuttasson. Alig néhány nappal Sztálin halála előtt a *Newsweek* a következőről számolt be: „A hírek szerint az oroszok Sztálin–Eisenhower-találkozót javasolnak Berlinben vagy Bécsben. Felajánlanák a koreai háború befejezését, valamint csapataik visszavonását Németországból és Ausztriából. Cserébe azt kérnék, Amerika vállaljon kötelezettséget, miszerint »nem fegyverzi fel újra Németországot«.”¹⁷

Ekkoriban Foster Dulles buzgón igyekezett egybegyűjteni az Európai Védelmi Közösséget (EDC), amelynek Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg mellett egy ismét szuverén lett, újra felfegyverzett Nyugat-Németország is tagja lett volna.¹⁸ Az EDC létrehozását alapvető prioritásként kezelték Truman elnöksége alatt, és most Eisenhowerre és Foster Dullesre várt, hogy meg is valósítsák azt. Azzal, hogy Nyugat-Németországot egy, a NATO-hoz kapcsolódó katonai szövetséghez láncolnák, az amerikaiak a szövetséges megszállás végét, valamint a szövetségi köztársaság Nyugatba történő integrálását tűzték ki

célul. Miképp azt a történész Vojtech Mastny egykoron összegezte, az EDC testesítette meg „a Nyugat egységének és felkészültségének töréspróbáját, miszerint képes-e szembenézni a szovjet fenyegetéssel”.¹⁹ Franciaországot azonban nyugtalanította egy újrafelfegyverzett Nyugat-Németország elgondolása – elvégre Németország a nem is olyan távoli múltban már három alkalommal is lerohanta Franciaországot, 1870-ben, 1914-ben és 1940-ben –, márpedig Franciaország támogatása clengedhetetlen volt Németország újrafelfegyverzésének előremozdításához. A szovjet részről javasolt Sztálin–Eisenhower-találkozó talán nem volt több, mint a Kreml kísérlete arra, hogy összezavarja az európai politikai döntéshozókat, és hátráltassa, vagy éppenséggel megghiúsítsa Foster Dulles tervét, Sztálin halála azonban ezeknek a terveknek is a végét jelentette.

Sztálin összeomlása egyúttal az új amerikai kormányzat első komolyabb próbatételét is jelentette. Mikor rosszhírének híre eljutott Washingtonba, az USA hírszerzésének egy magas rangú tisztviselője óva intett minden elhamarkodott lépéstől. Frank Wisner felelt a CIA fedett műveleteiért Kelet-Európában, ahol 1949-től kezdve ejtőernyővel dobta le ügynököket a Szovjetunióba, hogy a litván és ukrán ellenállást támogassák, valamint jóval agresszívebb rejtett hadműveleteket is folytattak Lengyelországban, beleértve az antikommunista ellenálló mozgalom ügynökökkel és fegyverekkel történő ellátását.²⁰ Mikor Wisner március 4-én kora reggel értesült a hírekről, azon nyomban Allen Dulles CIA-igazgatóhoz sietett, és visszafogottságra intette. Dulles elvitte Wisnert bátyja, a külügyminiszter John Foster Dulles

otthonába, aki egyetértett Wisner tanácsával; ha az USA megpróbálna felkelést szítani, a Vörös Hadsereg környéktele-nül közbeavatkozna. Az antikommunista földalatti mozga-lom „nem volt felfegyverezve és felkészülve. A CIA-nek idő-re van szüksége megszervezni titkos erőit, rejtett fegyverrak-tárakat kiépíteni és rohamcsapatait készenlétbe helyezni, hogy kihasználhassa a helyzetet.”²¹ Az Egyesült Államok nem akart semmilyen elhamarkodott döntésbe bocsátkozni.

Néhány órával később Eisenhower a Nemzetbiztonsági Tanács általa elnökölt ülésén vezető tisztviselők tanácsát kér-te. Senki nem számított arra, hogy Sztálin örököseivel majd könnyebb lenne tárgyalásokat folytatni. Richard Nixon ale-nnök – a katonai kiadások csökkentését illető, régóta fennálló kongresszusi nyomástól hajtva – szükségét látta figyelmez-tetni a kongresszust, miszerint korántsem kizárt, hogy „Sztá-lin utódjával talán még nehezebb lesz dűlőre jutni, mint ma-gával Sztálinnal”. Foster Dulles gyorsan hangot adott helyes-lésének. Eisenhower azonban, noha egyetértett Nixonnal és külügyminiszterével, még ennél is tovább ment, azt a meg-döbbentő és teljességgel alaptalan kijelentést téve, hogy „meggyőződése szerint a legutolsó háború végeztével Sztálin szeretne volna csökkenteni a Szovjetunió és a nyugati hatal-mak közötti feszültségeket, de a politbüro ragaszkodott a hi-degháborús tempó fokozásához, Sztálin pedig arra kénysze-rült, hogy ezt az álláspontot támogassa”.²² Biztos forrására hivatkozva a *Newsweek* arról számolt be, hogy a Fehér Ház „úgy véli, [Malenkov] ugyanolyan kemény dió lehet, mint Sztálin, csak épp gyanakvóbb, és talán még nehezebb szót érteni vele”.²³ Ez a széles körben elfogadott előfeltevés, vala-

mint annak stratégiai szükségessége, hogy ellenálljanak a feszültség enyhítésére vonatkozó felhívásoknak, árnyékolják be az amerikai politikai döntéshozók elkövetkezendő hónapjait. Miképp Klaus Larres történész írta, számos amerikai politikus „aggódott, hogy Sztálin halála megfosztotta a Nyugatot a rettenetes ellenség képzetétől, miáltal a nyugati szövetség egységének fenntartása és költséges fegyverkezésének folytatása sokkal nehezebbé válhat”.²⁴ Sztálin ugyan már le-tűnt a színről, ám a vörös veszedelem megmaradt, és szembe kellett szállni vele.

Sztálin betegségét követően amerikai tisztviselők továbbá azt is feltételezték, hogy helyetteseinek konszolidálniuk kell majd hatalmukat, és túlságosan is bizonytalan lesz a helyzetük, mintsem hogy egy új szovjet külpolitika kiépítésébe bocsátkozzanak. Egy március 4-én kiadott külügyminisztériumi titkosszolgálati becslés szerint „a Sztálin által hozott politikai döntések többé-kevésbé hosszú ideig érvényben maradnak, mivel nem akad megfelelően erőskezü vagy merész szovjet vezető, aki megkísérelne változásokat eszközölni”.²⁵ Jacob Beam, az Egyesült Államok moszkvai ideiglenes követségi ügyvivője is megerősítette ezt az álláspontot. Ugyanazon a napon a szovjet fővárosból írva úgy fogalmazott, hajlik arra, hogy „a vezető körön belüli zavar, bizonytalanság és átmeneti korlátozottság” egyvelegeként értelmezze a kialakult helyzetet.²⁶ Miképp azt Klaus Warres megjegyezte, a washingtoni tisztviselők azt feltételezték, Sztálin örökösei „hálásak lennének, ha a kapitalisták egyszer végre nyugton hagynák őket egy időre”.²⁷ A „legnagyobb krízissel néztek szembe Hitler 1941-es támadása óta”, mint azt Charles

Bohlen veterán diplomata megállapította, és ennélfogva időre és nyugodtabb nemzetközi atmoszférára volt szükségük hatalmuk megszilárdításához.²⁸ Ezt a feltételezett állapotot igyekeztek tehát kiaknázni az USA vezetői. William Morgan, a Lélektani Stratégiai Tanács elnöke ekkoriban úgy fogalmazott, „irányadó stratégiai alapelvünk, csakúgy, mint titkolt célunk, az kellene legyen, hogy mindent megtegyünk, hogy káoszt szítsunk a Szovjetunióban”.²⁹ A kormányzatban legalábbis jó páran voltak olyanok, akik nem keresték a Kremllel való feszültségek enyhítésének módjait. Inkább abban bíztak, hogy propagandafőlényre tesznek szert a hidegháborúban – sőt akár a győzelmet is kívívják.

Még ugyanazon a napon Walter Bedell Smith külügyminiszter-helyettes – aki szolgált vezérkari főnökként Eisenhower alatt a háború során, az USA moszkvai nagykövetségént 1946–1948 között, valamint a CIA igazgatójaként 1950 és 1953 eleje között – a szenátus külügyi bizottságának zárt meghallgatásán vett részt. Foster Dulles utasításai alapján Bedell Smith arra kérte a bizottságot, hogy mielőbb hagyják jóvá Charles Bohlen kinevezését moszkvai nagykövetté. „Minél hamarabb ott tudhatjuk őt, annál jobb, ugyanis így vagy úgy, de rendkívül szokatlan fejlemények sora van eljövendőben.”³⁰ A Kreml hat hónappal korábban kényszerítette távozásra George Kennant a moszkvai nagykövetség éléről, amely pozíció azóta is betöltetlen volt.

Az amerikai külügyi szolgálatok megkönnyebbülésére Eisenhower elnök kitarzott Bohlen mellett, ami csúnya harcokhoz vezetett a Joseph McCarthy, Styles Bridges és Herman Welker vezette jobboldali szenátorok egy csoportjával.

Bohlen közeli barátja és kollégája volt Kennannek, és hozzá hasonlóan tapasztalt diplomatának számított, mint a külügyi szolgálat egyik legmegbecsültebb tagja, akinek egész pályája a szovjet ügyek tanulmányozásával telt. A teheráni és a jaltai konferencián Rooseveltt, a potsdami értekezleten pedig Truman tolmácsaként volt jelen, ahol – legalábbis a republikánus szenátorok ezt harsogták – a nyugati szövetségesek túlságosan is megengedőek voltak a Kremllel szemben. McCarthy szemében mindez kimerítette a hazaárulás fogalmát. Mivel Rooseveltt már halott volt, Truman pedig távozott hivatalából, McCarthy és szenátusbeli szövetségesei továbbra is bűnbakot kerestek, azt is megkockáztatva, hogy kellemetlen helyzetbe hozzák az új republikánus elnököt. A londoni *The Times* némi sajnálattal megjegyezte, „[Foster Dulles] vesződségei Bohlen ügyében” megnehezítették, hogy újra csatasorba állíthassa „a sokkalta ellentmondásosabb megítélésű Mr. George Kennant... Ennélfogva nem kizárt, hogy a kormánynak nem áll majd rendelkezésére az a két ember, aki jelen állás szerint a legtöbbet tudja Oroszországról az Egyesült Államokban”.³¹ Dacára a McCarthy felől nehezedő nyomásnak, aki ekkoriban befolyásának csúcsán volt, és előszeretettel gyakorolta a „gyanakvás politikáját” még Eisenhower hivatalba lépése után is, az elnök nem hátrált meg.³² A higgadtabb elmék diadalmaskodtak: három héttel Sztálin halála után Bohlen megkapta a szenátus jóváhagyását.³³

Bohlentől eltekintve a szenátus külügyi bizottságát leginkább az érdekelte, hogy Bedell Smith miképp vélekedik a kremlbeli fejleményekről. Bedell Smith szerint a Lenin halálát követő trónörökösödési válság volt az egyetlen kiinduló-

pont, amelynek alapján elképzelhették, miképp fognak nagy valószínűséggel alakulni az események. Megnyugtatta a tanácsot, hogy Sztálin „mindenkinél jobban tudta, mi következett Lenin halálát követően... Valószínűleg felbukkan majd egy Leninéhez hasonló végrendelete, talán eredeti, talán utólagosan hamisított, ami többé-kevésbé majd kijelöli az utódlást.” Sztálin halálát követően azonban semmi ilyen politikai testamentum nem került napvilágra. A szenátorok kérdései és megjegyzései alapján nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió megroppanásának jeleire vártak: lázadásra a szatellit-államokban, palotaforradalomra, a kommunizmus teljes bukására. Bedell azonban óvatosságra intett. „Ez nem egy rövid távú folyamat – összegezte. – A jelenlegi helyzetet nem tudjuk kiaknázni, és hiba volna bármiféle jelentős változásra apellálnunk.”³⁴ Sztálin még aznap este meghalt, az Egyesült Államoknak pedig továbbra sem volt kész forgatókönyve, hogy mit is tegyen ebben a szituációban.

Az Egyesült Államok elnöke és tisztviselői nem tudtak megegyezni arról, hogy miképp is reagáljanak Sztálin hirtelen halálára. Eisenhower azzal az ígérettel lépett hivatalba, hogy segíteni fogja a szovjet uralom alá került kelet-európai népeket. Sztálin immáron azonban halott volt, hatalmas távlatokat megnyitva Eisenhower és Foster Dulles előtt, hogy a diktátor halálát a béke ügyének előremozdítására és a hidegháború irányának megváltoztatására használják fel. Mindezen lehetőség ellenére Eisenhowert feldühítették ezek a megbeszélések. Vezető szövegírója és közeli segítője, Emmet John Hughes szerint az elnök március 6-án így szólt tanácsadóihoz: „Jól tudom, hogy hét éve, 1946 óta mindenki, aki-

nek csak az érdekeltségébe tartozott az ilyesmi, azt hangoztatta, hogy mi mindent kellene csinálnunk, ha majd Sztálin meghal – milyen hatással lesz, miképp befolyásolja majd politikánkat. Nos, meghalt – mi pedig megnéztük, miféle ragyogó ötletek és kidolgozott tervek lapulnak a kormányzati mappákban. Azt találtuk, hogy a hétvényi fecsegés credménye egészen pontosan NULLA. Nincs tervünk. Még abban sincs megegyezés, hogy mi változott a halálával. Ez... Nos, ez egész egyszerűen valóságos *gaztett*, ez minden, amit mondani tudok.” Miképp Emmet Hughes maró gúnnnyal megjegyezte: „Senki sem érezte úgy, hogy tiltakoznia kellene.”³⁵

Eisenhower kellemetlen helyzetbe került, a kormányzati elképzelések hiányáról ugyanis hamar értesült a nyilvánosság. Március 6-án, miközben az elnök épp fejmosásban részesítette stábját, Anthony Leviero a *New York Times* hasábjain azt ecsetelte, hogy „Sztálin végzetes betegsége jóformán felkészületlenül érte az ország lélektani hadviselésért felelős stratégiát, miközben az hatalmas előnyöket rejthet Amerika számára a hidegháború folytatásában”. Úgy vélte, több kormányzati szerv is „lanyhaságról... tétlenségről és magatehetetlenségről” tett tanúbizonyságot. A lélektani hadviselés jellemzően „szabotázsakciókhoz, valamint kémek, szabotőrök és gerillák kiképzéséhez, felfegyverzéséhez és hadrendbe állításához kapcsolódik... a vassüggöny mindkét oldalán”, és Leviero szerint egyértelmű volt, hogy a kormányzat nem áll készen effajta lépések megtételére. Ehelyett leginkább csak „improvizáltak”, mint például tette azt Eisenhower a szovjet népnek címzett ájtatos üzenetével, amit az első fejezetben már említettünk.³⁶

A március 6-ai tanácskozás során C. D. Jacksont arra utasították, hogy készítsen elő egy üzenetet a Szovjetunió új vezetőinek, amit Sztálin temetését követően küldenének el. Jackson ez idő tájt együtt dolgozott a közgazdász Walt Rostow-val, akit visszahívtak a Massachusettsi Technológiai Intézetben betöltött előadói állásából, hogy segítsen kidolgozni a lehetséges lépéseket. Utasításainak megfelelően elkezdtek előkészíteni egy nagy horderejű elnöki beszédet, amelyben Eisenhower az európai feszültségek közös csökkentésére és a túlburjánzó fegyverkezési verseny együttes megzabolázására szólítaná fel a szovjet vezetőket. Az ötlet az volt, hogy „felmutassuk az új szovjet vezetőségnek az Európa közepén és máshol húzódó politikai törésvonalak megszüntetésének lehetőségét, még ha minimális volt is az esélye annak, hogy ezt elfogadják”, és hogy „a kezdeményezést azonnal meg kell indítani a maximális határfok elérése érdekében”. Rostow szerint tisztában voltak azzal, hogy „elébe kell vágni egy lehetséges szovjet békeoffenzívának”.³⁷

A felszínen ezek az ajánlatok megfontoltak és észszerűek voltak: a két országot elválasztó alapvető problémákat célozták meg annak reményében, hogy Eisenhower szovjet néphez intézett üzenete eredményes tárgyalásokhoz vezethet a Kremllel. Ám Jackson emellett Sztálin örököseinek meggyengítésével is számolt. A javaslatokra a lélektani hadviselés egy formájaként tekintett, amelyek védekezőállásba kényszeríthetik a Kremlt. Miképp azt Rostow maga elmagyarázta, az Eisenhowernek előkészített beszéd alapját annak vágya képezte, hogy „közös tekintsük át a hidegháború eseményeit... Alapvető fontosságú, hogy a kezdeményezés komoly

diplomáciai tartalommal bírjon, amit a teljes diplomáciai szakértelmünk latba vetésével kell kibontakoztatnunk, még ha a tárgyalásokon elért azonnali siker esélye a nullával is egyenlő. Semmi sem tenné tönkre jobban javaslataink hatását, mint az, ha mind a Kreml, mind a szabad világ azt látnák, hogy ezzel *pusztán* lélektani játszmát űzünk.”³⁸ A kormánynak azonban nem sikerült olyan „komoly diplomáciai tervet” kidolgoznia, amelyet Sztálin örökösei elé tárhattak volna.

Ezekről a napokról írva Emmet Hughes felidézte, ahogyan Sztálin rosszullétének híre „a washingtoni tisztviselőket rögtön izgalomba hozta, majd hamarosan megszállottá tette”. Mindazonáltal „ahogy a főváros elkezdett megglehetősen nyíltan azon spekulálni, hogy mi jöhet most a Szovjetunióban... az amerikai válasz erre az egyébként előre megjósolható helyzetre annyira sem volt hangos, mint a légyzümmögés”. Hughes szerint az előrelátó tervezésre való képtelenség olyan űrt hagyott a politikai diskurzus terében, amit hamarosan „próféták, álmodozók, vészmadarak és fanatikusok” fantazmagóriái töltöttek ki.³⁹

Egyéni tisztviselők, különféle végrehajtó hivatalok és hadműveleti egységek lépések sorát terjesztették elő, melyek némelyike elővigyázatosságról árulkodott, míg másokat olyan groteszk módon hatott át a szovjet uralom aláadásának vágya, hogy felfedték, kiötlőik milyen keveset is értettek meg abból a diktatúrából, amellyel szembenéztek. Sztálin életének utolsó hónapjaiban Charles E. Wilson, a befolyásos Védelmi Mobilizációs Hivatal elnöke arra biztatta a Fehér Házat, hogy bírák rá a Kremlt: engedélyezzék Eisenhowernek, hogy a béke „egész világnak szóló” üzenetét sugározhassa egy tel-

jes órán át, közvetlenül a vasfüggöny túloldalán lévő népeknek. Wilson szerint egy ilyen lépés „többet jelentene a világ lakosságának, mint bármilyen esemény a Béke Hercegeének 2000 évvel ezelőtti eljövetele óta”.⁴⁰ Wilson földöntúli jóhiszemősége kevésnek bizonyul ahhoz, hogy a külügyminisztérium felkarolja javaslatát.

Sztálin halálát követően a Kölcsönös Biztonsági Ügynökség drasztikus lépéscet tervezett. Harrold Stassennek, a republikánus párt jeles alakjának és a Pennsylvaniai Egyetem rektorának vezetésével „álcázott” és a „megszokottól eltérő akciókat” sürgettek, azt remélve, hogy meglephetik a Kremlt, és széthúzást kelthetnek a szovjet vezetők soraiban. Március 9-ére, Sztálin temetésének napjára az ügynökség számos javaslattal állt elő. Mint tették azt korábban mások is, Stassen külügyminiszteri találkozót javasolt, annak reményében, hogy az majd egy Eisenhower–Malenkov-csúcstalálkozóhoz fog vezetni. Stassen valódi szándéka azonban a Kreml urainak megvezetése volt. Azt bizonygatta, hogy Malenkov vonakodna kiengedni Molotovot az országból. „Úgy véljük, hogy ha Molotovot javasolnák a feladatra, bárki tenné is a javaslatot, az bizonyára gyanakvásra adna okot.” Stassen továbbá úgy vélte, manipulálhatja Beriját azáltal, hogy meghívják egy berlini találkozóra, ahol Berija, Walter Bcdell Smith és maga Stassen megállapodhatnak abban, „hogy a Szovjetuniót elhagyni szándékozók biztosított keretek között, szabályozott úton csatlakozhassanak a nyugati világhoz”. Stassen úgy gondolta, hogy Berija elcsalása egy emigrációt érintő tárgyalásra zavart és gyanakvást keltene a Kremlben. Ám ez még nem minden. Azt is tervezte továbbá, hogy a Fehér Ház

szimpatizáns újságírók segítségével hintsen el olyan hamis információkat, mint hogy Malenkov más kommunista vezetők, például Mao Ce-tung likvidálását tervezte, valamint keltsen olyan híreszteléseket, miszerint a vasfüggöny túloldaláról átmenekültek beszámolóí szerint „a Kreml legfontosabb négy vezetője egymás ellen szó összeesküvéseket”.⁴¹ Szemmel láthatóan Stassen meg volt róla győződve, hogy tervei elegendő zavart és gyanakvást hintenének el szerte a szovjet blokkban ahhoz, hogy a tisztviselők inkább menekülnek majd az életükért, mintsem hogy a Kreml új vezetői indította tisztogatás áldozataivá váljanak: Stassen pedig kész volt menedéket nyújtani nekik Nyugaton. Javaslatait gondolkodás nélkül elutasították.

Két nappal később a Nemzetbiztonsági Tanács döntő fontosságú tanácskozást tartott Eisenhower vezető tanácsadójának részvételével. C. D. Jackson felvázolta javaslatait. Találkozót indítványozott az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország külügyminiszterei között, valamint nagyszabású külpolitikai állásfoglalást sürgetett az elnök részéről „a szovjet kormánynak és az orosz népnek” címezve.⁴² Eisenhowernek és Foster Dullesnek egyaránt megvoltak a maguk ellenvetései. Az elnök immáron meggondolta magát, „felidézve tapasztalatait a korábbi négyhatalmi találkozókról”, amelyeket a szovjetek saját propagandacéljaikra használtak fel, és ezért nem támogatta a csúcstalálkozó ötletét. Foster Dulles attól tartott, hogy egy ilyen egyoldalú kezdeményezés rossz hatással lenne a francia és brit kapcsolatokra, mi több, megingatná a szövetséges kormányokat Rómában, Bonnban és Párizsban. „A Szovjetunió épp gyászol

– talán a legjobb volna megvárni, míg elföldelik halottjukat, a gyászolók pedig hazatérnek és elolvassák a végrendeletét, mielőtt megkezdénénk kampányunkat, hogy viszályt szítsunk az örökösök között. Ha elhamarkodottan cselekszünk, úgy jó eséllyel csak megerősítjük a szovjetek összetartását, a szabad világot pedig megbontjuk.”⁴³ Aggódott továbbá, hogy az Európai Védelmi Közösség (EDC) támogatása romba döntené a Moszkva és Washington közötti nyílt tárgyalások lehetőségét, mivel megteremtené annak – noha halovány – esélyét, hogy a Kreml jóváhagyná Németország újraegyesítését, cserébe semlegességének garanciájáért. Rostow szerint Foster Dulles úgy vélte, „a Nyugat alkupozíciója egy Moszkvával folytatott tárgyalásban kedvezőbb volna az EDC-vel a háta mögött, mint nélküle”.⁴⁴ Ezt követően félretették a nagyszabású elnöki beszéd ötletét, arra jutván, hogy „el kell halasztani mindaddig, amíg »fontos lehetőség« nem adódik”, *mintha Sztálin halála önmagában nem lett volna megfelelő lehetőség*.⁴⁵ C. D. Jackson érezhetően csalódottan távozott a megbeszélésről, nem tudván eldönteni, hogy „ő viszi-e a pajzsot, vagy ő az, akit pajzson visznek”.⁴⁶ A kormány továbbra is két egymással versengő elhatározás között órlódott: megtalálni a módját a Kreml megingatásának a teljes bizonytalanság pillanatában, egyúttal elkerülni minden olyan lépést, ami megbonthatja az Egyesült Államok szövetségét Nyugat-Európával. Ugyanakkor Eisenhower továbbra is tisztában volt a Sztálin halálával előállt lehetőséggel, és nem zárkózott el annak nyilvános hangoztatásától, hogy „kész és hajlandó találkozni bárkivel a Szovjetunió részéről, amennyiben a tárgyalás az őszinteségre és a gyakorlatiasságra épül”.⁴⁷ Jelen

állítás szerint egyelőre azonban az elnök nem tervezett jelentősebb beszédet mondani, és nem támogatta a Szovjetunió új vezetőivel való találkozás ötletét sem.

Foster Dulles óvatosságra intette Eisenhowert. Miután felmerült Nyugat-Németország felfegyverzésének és a nyugati katonai szövetség megerősítésének esélye, a külügyminiszter nem akart közvetlen konfrontációt Sztálin örököseivel. Azt feltételezte, hogy egy egyoldalú kezdeményezés az Egyesült Államok részéről csak a nyugat-európai kormányzatok alatt vágná a fát, és csak az EDC megalapításának ratifikált egyezménye biztosíthatná az Egyesült Államoknak a szükséges helyzeti előnyt bármiféle eljövendő tárgyaláshoz a Kremllel. Rostow később azt bizonygatta, hogy kollégáival egy szovjet „békeoffenzíva” megindítására számítottak, és elébe akartak vágni az ezzel járó diplomáciai előnynek azzal, hogy az amerikai elnök előáll a maga kezdeményezésével. Ám sem Foster Dulles, sem pedig Eisenhower nem volt felkészülve arra, hogy megtegyék az első lépést, s ezt a vonakodást Eisenhower aztán hamarosan megbánta. Mint azt később Rostow megjegyezte, Foster Dulles olyannyira elkötelezett volt egy nyugat-európai védelmi szervezet létrehozása mellett, amelybe beletartozna az újra felfegyverzett Nyugat-Németország is, hogy „Sztálin halála és a vele járó felhajtás csak útjában voltak a komolyabb ügyeknek”.⁴⁸ Az EDC megalapítása volt Foster Dulles politikájának alapköve. Ameddig az elnök osztotta Foster Dulles prioritásait, addig nem volt esély a hidegháborús fenyegetések tárgyalásos úton történő enyhítésére.

Winston Churchill másképp látta a dolgokat. Régóta meg volt győződve arról, hogy érdemes volna egy csúcstalálkozót tartani a Kreml vezetőinek részvételével. 1950 márciusában, mikor Sztálin még élt (és Churchill a brit parlamenti ellenzék vezetőjeként kampányolt az országos választásokra), egy efféle találkozó összehívását szorgalmazta. „Akaratlanul is felötlik bennem egy újabb, a legmagasabb szinten zajló megbeszélés ötlete Szovjet-Oroszországgal. Számomra ez egy páratlan kísérlet volna a két világ között tátongó szakadék áthidalására, hogy mindkét fél, ha nem is barátságban, de a hidegháború gyűlölködései és mesterkedései nélkül élhesse életét.”⁴⁹ Truman azonban nem érzett késztetést arra, hogy kezdet nyújtson Sztálinnak. Amint Eisenhower hivatalba lépett, Churchill (aki 1951 októbere után ismét miniszterelnök volt) megismételte korábbi javaslatát. Március elején azzal a feladattal küldte Washingtonba Anthony Eden brit külügyminisztert, hogy bírja rá az Egyesült Államok elnökét egy Sztálinnal való találkozásra. (Edent útközben, az Atlanti-óceánon hajózva érték utol a hírek Moszkvából.)

Sztálin halálával olyan kézzelfogható lehetőségek nyíltak meg, amiket nem lehetett figyelmen kívül hagyni. „Nagy remény ébredt most a világban – írta Churchill Eisenhowernek március 11-én. – Az az érzésem, hogy minket – együtt vagy külön – fognak felelősnek tartani, amennyiben semmiféle erőfeszítés nem történik arra, hogy továbblapozzunk, hogy elkezdődhessen a történelem egy új fejezete.” Churchill „közös fellépést javasolt, egy többoldalú tanácskozást, ahol brit, francia és amerikai vezetők találkoznának szovjet kollégáikkal, és tető alá hozhatnának egy új megegyezést Európa

ügyében. Eisenhower még aznap válaszolt, biztosítva Churchillt azon meggyőződéséről, miszerint „mielőbb szükség van egy olyan lépésre... amely a remény valamiféle ígérletet képes nyújtani”.⁵⁰ Ám bármennyire is tisztelettel viseltetett Churchill irányába, az elnök vonakodott bármiféle drasztikus gesztust tenni a Kreml felé. Mi több, Churchill javaslata „rémülettel töltötte el”.⁵¹ Churchill, a maga drámai fordulatok iránti fogékonyságával és a késztetésével, hogy továbbra is központi szerepet játsszon a nemzetközi ügyekben – egészségügyi problémái és Nagy-Britannia visszaszorult befolyása ellenére –, ragaszkodott ahhoz, hogy meg kell ragadni az alkalmat. Eisenhower azonban nem tudta félretenni a sztálini rezsimit és annak megannyi bűnét illető megvetését.

És pont ebben a kényes szituációban történt, hogy katonai repülőgép-incidensek a kelet–nyugati kapcsolatok összeromlásával fenyegettek. Sztálin halálának napján egy lengyel pilóta egy szovjet típusú MiG–15-ös sugárhajtású vadászgéppel a dán Bornholm szigetén landolt, és haladéktalanul politikai menedékjogért folyamodott; kérését a lengyel tisztviselők tiltakozása ellenére teljesítették. Öt nappal később, március 10-én két csehszlovák repülőgép lelőtt egy amerikai F–84 Thunderjet típusú vadászgépet Nyugat-Németország fölött. Az Egyesült Államok kormánya szerint a két csehszlovák gép belépett az amerikai megszállási övezet légterébe, majd figyelmeztetés nélkül tüzet nyitott az amerikai gépre. Szerencsére a katapultált pilóta ejtőernyőjével épségben landolt Bajorország északi részén.

Két nappal ezután a szovjet légierő lelőtt egy fegyverzet nélküli brit bombázót Németország felett: a katasztrófát csak

a hétfős legénység egyik tagja élte túl. Március 15-én pedig két szovjet sugárhajtású vadászgép egy amerikai, meteorológiai felderítést végző repülőre támadt a Kamcsatka félsziget partjaitól távol, a Csendes-óceán felett. Az amerikaiak viszonozták a tüzet, majd sértetlenül elmenekültek.

Az incidensek felkavarták a nyugati közvéleményt, és a Kreml új vezetőinek hozzáállását illetően sem jósltak túl sok jót. A *New York Times* napokon át címoldalon számolt be az eseményekről, hivatalos körök bírálatait idézve az F-84-es lelövése kapcsán; „gyalázat” történt, jelentették ki, miközben amerikai diplomaták „a lehető leghatározottabban tiltakoztak” a prágai hatóságoknál.⁵² A *Times* „bűncselekménynek” minősítette az esetet, hozzátéve, hogy „a provokációk tempója és vadsága fokozódni látszik”.⁵³ A brit tisztviselők hasonló dühöt mutattak. A továbbra is az Egyesült Államokban tartózkodó Anthony Eden a brit gép lelövését „barbár” támadásnak nevezte, ahogyan Sir Ivone Kirkpatrick, Nagy-Britannia németországi főbiztosa is elítélte „a szándékos és brutális agressziót, amely brit pilóták halálát eredményezte”. A londoni *The Times* egy vezércikkében a „brutális és értelmetlen”, „hidegvérű” és „igazolhatatlan” jelzőkkel illette az esetet.⁵⁴ A Kreml ugyanazzal a harcos éberséggel viseltetett, mint amit Sztálin mutatott minden berepüléssel szemben, ami megsérteni látszott a szovjet légteret. Ezek az incidensek azt érzékeltették, hogy a Kreml új urai nem állnak készen a Nyugattal való kapcsolataikon változtatni, amely benyomás aztán nemsokára hamisnak bizonyult.

Eisenhower bosszúságára Moszkva lépett elsőként, és ajánlott párbeszédet. Március 15-én Washington dőbbenetére

Malenkov egy nyilatkozattal állt elő, miszerint a Szovjetunió „hisz a két különböző rendszer, a kapitalista és a szocialista tartós egymás mellett élésének és békés vetélkedésének politikájában... Jelenleg nincs olyan vitatott vagy megoldatlan kérdés, amit ne lehetne megoldani az érdekelt országok kölcsönös megegyezésével. Ez valamennyi államhoz fűződő kapcsolatainkra vonatkozik, beleértve az Amerikai Egyesült Államokat is.”⁵⁵ Noha Malenkov már a Sztálinért mondott gyászbeszédében is hasonló felhívással élt, a Nyugat akkor még nem vett róla tudomást. Sztálin halálát követően a Kreml új vezetői a jelek szerint enyhíteni akarták a Nyugattal való kapcsolat feszültségét.

Nem voltak illúzióik arról, Sztálin miképp járult hozzá a totális háború fenyegetéséhez. 1949 augusztusában a Szovjetunió felrobbantotta első atombombáját, megtörve az Egyesült Államok monopóliumát a tömegpusztító fegyverek terén. Két hónappal később a kommunista erők Mao Cc-tung vezetésével bevették Pekinget, és kikiáltották a Kínai Népköztársaságot, amivel egy új és hatalmas partner csatlakozott a szovjet blokkhoz. Mindezen történések arról győzték meg Sztálint, hogy a nemzetközi politika széljárása neki kedvez. 1950 októberében kínai vezetők társaságában úgy fogalmazott, az Egyesült Államok „jelenleg nem áll készen egy nagyobb háborúra”, részben mivel Németország és Japán még nem állt eléggé talpra ahhoz, hogy katonai támogatást nyújtson Amerikának. „Amennyiben a háború elkerülhetetlen, úgy most kell belevágnunk.”⁵⁶ 1951 januárjában a Kreml összehívott egy titkos megbeszélést a szovjet blokk pártvezetőinek és honvédelmi minisztereinek részvételével. Sztálin,

Molotov, Malenkov, illetve több tucat szovjet marsall és tábornok is jelen volt a gyűlésen, hogy meghallgassák a beszámolókat a szatellitállamok fegyveres erőiről, valamint hogy bejelentsenek egy átfogó tervet, miszerint minden egyes ország hadseregét jelentősen növelni kell, felkészülve az Egyesült Államokkal való háború eshetőségére. A szovjet haderő szintén kétszeresére növekedett az elkövetkezendő két év alatt. A koreai háborútól ösztökélve az Egyesült Államok is hasonló fejlesztést vitt végbe, rendkívüli mértékben megnövelve védelmi költségvetését, valamint megduplázva a fegyveres erők létszámát, immáron 3 millió főre. Ezenfelül 1952. november 1-jén az Egyesült Államok felrobbantotta az első hidrogénbombát. Ekkorra már az USA légibázisai vették körbe a szovjet térséget, lehetővé téve, hogy az amerikai bombázók elérjék a szovjet területet. A Kreml nem rendelkezett ilyen lehetőségekkel. Hruscsov szerint miközben Sztálin haldoklott, a szovjet vezetők őszintén rettegték attól, hogy „Amerika lerohanja a Szovjetuniót, és ki fog törni a háború”.⁵⁷

Ezt a világot hagyta hátra Sztálin örököseinek. Korábban megkérdőjelezte képességüket, hogy nélküle boldogulnának-e effajta krízishelyzetekben, figyelmeztetve őket, hogy „az imperialisták kitekernék a nyakatokat, akár a csirkéknek”.⁵⁸ Helyettesei azonban hozzáértőbbnek bizonyultak, mint azt Sztálin megjósolta. Malenkov nyilatkozatával a Kreml megpróbálta az európai és ázsiai feszültségek terhet az Egyesült Államokra átruházni. Eisenhower immáron bánta korábbi határozatlanságát, elismerve segítőinek, hogy nagy kár, hogy „nem előzte meg Malenkovot a beszédével”.⁵⁹

Másnap Eisenhower találkozott tanácsadójával, Emmet Hughes-zal, aki megmutatta az elnöknek annak a beszédnek a vázlatát az amerikai–szovjet kapcsolatokról, amelynek ötletét alig néhány napja vetettek el. Noha Eisenhowernek tetszett, amit olvasott, csalódottságának adott hangot a távlati lépéseket illetően. „Belefáradtam – mondta –, és szerintem mindenki belefáradt már a szovjet rezsimről mondott vádbeszédekbe... Ami igazán számít, hogy mit tudunk MI ajánlani a világnak? Mit vagyunk képesek MI megtenni? Ha nem tudjuk ezeket a javaslatokat felsorolni – A, B C, D, E, F, G, H, ilyen egyszerűen –, akkor valójában nincs is mit mondanunk. Szólamokkal nem fogjuk lekenyerezni Malenkovot.”

Eisenhower határozott javaslatokra várt, amikkel a Kreml-hez fordulhat. „Álljunk elő nyíltan, mindenfajta kódosítás, ravaszkodás és szofisztikált propagandacsél nélkül, és mondjuk ki: ezt fogjuk tenni – visszavonjuk a katonáinkat innen, ha ti is visszavonjátok a sajátjaitokat... Az orosz néphez akarunk szólni – ha a kormányuk erre zavartalan lehetőséget nyújt, minden tőlünk telhetőt megteszünk, hogy biztosítsuk a kereteket ahhoz, hogy ismertessék a maguk álláspontját az ügyben.” Az elnök nyomatékosítani akarta a Kremlnek, hogy mindkét fél sokat nyerhetne a fegyverkezési verseny szüneteltetésével. Egy sugárhajtású vadászgép „750 000 dollár... vagyis többbe kerül, mint amit egy 10 000 dolláros éves fizetésű ember egész élete során megkeres”. Mindkét fél számára jobb lenne a fegyverkezés csökkentését választani, és ezeket az irdatlan összegeket, melyeket egyébiránt fegyvergyártásra pazarolnának, „vaj, kenyér és ruhák gyártásába, kórházakba,

iskolákba, a tisztességes élet jó és szükségszerű dolgaikba” fektetni.

Miközben Hughes teljességgel egyetértett, emlékeztette Eisenhowert arra, hogy a külügyminisztérium ellenezne bármiféle, az amerikai csapatok Európából való visszavonására vonatkozó javaslatot. Ezt hallván Eisenhower alig tudta tűrtőztetni magát. „Ha ezek az olyannyira felkészült úriemberek a külügyminisztériumnál, Mr. Dulles és az összes tanácsadója tényleg nem tervezik azt, hogy őszintén tárgyaljunk a békéről, akkor nem is tudom, mit keresek itt. Igazán nem tudom, akkor minek vesztegetem velük az időmet. Mert ha a háborúról kellene beszélnünk – ahhoz ismerem a megfelelő embereket, és ők nem a külügyminisztériumban vannak. Most vagy abbahagyjuk ezt a vacakolást, és komoly békeajánlatot teszünk – vagy felejtjük el az egészet.”⁶⁰ Amennyiben Eisenhower egy „komoly békeajánlat” megtételét fontolgatta, mint azt Hughesnak javasolta, mit volt kész felajánlani Moszkvának?

Három nappal később Eisenhower egy sajtótájékoztató kezdetén válaszolt Malenkovnak. „Mint azt tudják, a Kreml kifejezésre juttatta szándékát a béke elérésére. Csak annyit mondhatok, hogy üdvözljük a törekvést, amennyiben az őszinte. Igen közvetlen kapcsolat van egy ilyen ígéret beváltása és őszintesége között, amelyben fogant. Mindkét félnek engedményeket kell tennie... mert ennek a kormányzatnak a célja mindörökké az lesz, hogy a békét keresse minden tisztességes és jóra való módon, és mindent meg fogunk tenni, ami közelebb vihet minket ehhez a célhoz.”⁶¹ Ez a ködös nyi-

latkozat azonban nem javasolt konkrét változást a politikában. Eisenhower tovább tétovázott.

A színpalak mögött Eisenhower egyre inkább kezdte elveszíteni a türelmét tanácsadóival szemben. Mint James Res-ton írta, „sok tépelődésre került sor a legmagasabb körökben Sztálin halálának jelentőségét illetően”.⁶² Eisenhower elismerte, hogy Malenkov nyilatkozatai „meglepő elfordulást jeleztek elődjének irányvonalától”.⁶³ Arról is beszélt, hogy próbára tenné, „vajon a szovjetek tényleg változtattak-e szemléletükön, és vajon lehetséges-e valamiféle, még ha nem is hosszan tartó *modus vivendi*”.⁶⁴ Miután Sztálin kikerült a képből, az amerikai elnök ösztönei azt súgták, hogy „Oroszország új vezetősége, függetlenül attól, hogy milyen szoros szálakkal kötődik a sztálini érához, nem köteles teljes vakbuzgósággal követni egy halott ember elképzeléseit”.⁶⁵ Legközelebbi tanácsadói azonban megosztottak voltak ez ügyben. Eisenhowertól eltérően Foster Dulles pusztán verbális színjátéknak minősítette Malenkov szavait. „Kértékeltük czekeket a beszédek – nyilatkozta Foster Dulles egy március 20-án tartott sajtótájékoztatón –, de nem leltünk komolyabb megnyugvásra.”⁶⁶ A legtöbben az ő álláspontját képviselték.

Miközben az amerikai kormány tovább habozott, a Kreml belekezdett saját „békeoffenzívájába”. Ennek számos részlete – temérdek gesztus és jelentős politikai változás, amelyek visszajára fordították a sztálini irányvonalat – meglepetésként érte a nyugati politikusokat. A *New York Times* szerint egy „széles körű és gyors tempójú szovjet diplomáciai offenzívának lehetünk szemtanúi... Olyan sebesen követték egymást a diplomáciai lépések kis és nagy ügyekben egyaránt,

hogy a moszkvai nagykövetségeknek nehézséget okozott a nyomon követésük.”⁶⁷

Az első engedményre a Szovjetunió részéről Korea ügyében került sor, mikor is március 19-én a Kreml jelezte, hogy komoly tárgyalást szándékozik folytatni Kínával. Ekkorra húsz hónap telt el az eredménytelen alkudozás jegyében. Noha az Egyesült Államok, Kína, valamint Észak- és Dél-Korea régóta a konfliktus lezárásának útjait keresték, Sztálin vonakodása és a véres patthelyzet elnyújtását illető vágya az útjukat állta. A koreai háború végül 35 000 amerikai, több százezer kínai, illetve (mindkét oldalon) több millió koreai életét követelte. Azzal, hogy megegyeztek a beteg és sérült rabok kicserélésében, valamint az Észak-Koréában foglyul ejtett és börtönbe vetett brit és francia civilek – köztük két francia diplomata, egy újságíró, több apáca, valamint egy ír pap – szabadon engedésében, a kommunista oldal olyan humanitárius engedményeket tett, amelyeket nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A kínaiak továbbá azt is javasolták, hogy elengedik azokat a foglyokat, akik hazatelepülnének, és ezáltal eltekintene a erőszakos hazatoloncolásuktól. A Párizsban folytatott béketárgyalásokkal a Kreml és szövetségesei megváltoztatták a konfliktus menetét, ami július 27-én végül egy fegyverszüneti megállapodáshoz – lényegében katonai békéhez – vezetett, ami a mai napig érvényben van.⁶⁸

Március és április során hamarosan újabb változások következtek. Néhány héttel Sztálin halálát követően a szovjet delegáció már nagyobb együttműködési szándékot tanúsított az ENSZ-ben. Felhagyott a leköszönő Trygve Lie főtitkár

utódlásának akadályozásával, és elfogadta Dag Hammarskjöld svéd diplomata kinevezését a posztra. Hammarskjöld semleges országból származott, de mindenki tisztában volt vele, hogy lényegében Nyugat-párti politikus. Moszkva félretette kifogásait, így hát a svéd diplomatát kinevezhették végre.

Egy megosztott Németországban Sztálin megtalálta a módját annak, hogyan szabjon gátat a szabad utazásnak és kereskedelemnek. Halála után a szovjet katonák ellenőrző pontokat létesítettek a Nyugat-Németországba vezető utakon, és felhagytak a nehéz járművek indokolatlan feltartóztatásával. 1952 augusztusában Sztálin „felújításokra” hivatkozva lezáratta a Mittelland csatornát, a legfőbb belföldi vízi útvonalat Nyugat- és Kelet-Németország között, amely számos nagyvárost kötött össze más országokkal, egészen a Balti-tengerig. Utódjai megnyitatták a zsilipeket, jó szándékuk egy újabb jeleként. A Kreml emellett úgy döntött, hogy anyagi támogatást nyújt a kelet-németországi templomoknak, hogy a háborúban keletkezett károkat helyrehozhassák. A szovjet őrsg a berlini Spandau börtönben – ahol a négy nagyhatalom közösen őrizte Rudolf Hess és Albert Speer háborús bűnösöket – azt az utasítást kapta, hogy amerikai kollégáikat kesztyűjüket levéve kézfogással üdvözljék: csekélyke gesztus, összességében mégis egy humánus fordulat a Sztálin-éra habitusához képest. Ennél nagyobb jelentőséggel bírt, hogy szovjet tisztviselők elnézést kértek a brit kormánytól a nemrég Kelet-Németország felett történt összeütközésért, majd intézkedtek, hogy az Egyesült Államok és Franciaország képvisel-

lői csatlakozzanak szovjet és brit kollégáikhoz, hogy megvitassák a légi folyosók biztonságát.

A Kreml mellett Winston Churchill és a brit közvélemény megnyerésére is törekedett. Elrendelte a zászlók félárbócra eresztését Kelet-Németországban Mária brit királyné londoni temetésének napján; a fiatal Erzsébet királyné nagyanyja, a néhai V. György király felesége március 24-én hunyt el. Három hónappal később egy szovjet hadihajó részt vett az Erzsébet királynő megkoronázásának tiszteletére rendezett haditengerészeti szemlén. A *Szverdlow* cirkáló volt az első szovjet hadihajó, amely a háború óta Nagy-Britanniába látogatott. A legénység tagjai olyan londoni turistalátványosságokat tekintettek meg, mint a windsori kastély, a képviselőház és Karl Marx sírja. Azon a tavaszon szovjet tisztviselők megkegyelmeztek egy George Edward Robinson nevű brit matróznak, akit egy részeg szóváltást követően vettek őrizetbe Arhangelszkben; most a széles körű kegyelmi rendelet részeként szabadult. Más szovjet tengerészek ritka élvezetben részesültek; a második világháború óta először köthettek ki hajók Rouenban, így tizennyolc orosz tengerész Párizsban elvegyülhetett a francia főváros húsvéti forgatagában. A Kreml arról tájékoztatta az amerikai és brit tisztviselőket, hogy moszkvai nagykövetségeik, amelyeknek korábban elrendelték, hogy költözzenek távolabb a Vörös térnél található eredeti helyükről, maradhatnak. A britek úgy döntöttek, hogy hagyják a követségüket ott, ahol van, az amerikaiaknak viszont több helyre volt szükségük, így végül mégis költöztek.

Nyugati tudósítók más váratlan változásokra is felfigyeltek Moszkvában. A Kreml engedélyezte a vízumot hét amerikai folyóirat és rádió vezetőjének, jóváhagyva beutazásukat a Szovjetunióba: a gesztust a *New York Times* „történelminek” nevezte.⁶⁹ A csoportot James Wick neves konzervatív újságíró vezette, aki régóta próbált már a Szovjetunióba látogatni. A helyi külföldi tudósítók álmélkodtak, milyen jól bántak Wick csoportjával; szinte teljesen szabadon fényképezhettek és készíthettek interjúkat szovjet átlagemberekkel. Thomas Whitney az Associated Presstől a saját szemével győződhetett meg arról, „hogyan lehet felfüggeszteni a kellemetlen korlátozásokat... a jó benyomás érdekében”. A látogatónak megengedték, hogy közvetlenül a hotelszobájukból küldjenek táviratot telefonon, minimális cenzúrafelügyelettel, vagy akár anélkül. Utolsó Moszkvában töltött estéjükön Whitney egy étteremben búcsúpartit rendezett a csoportnak, amire amerikai diplomaták mellett a szovjet sajtóosztály néhány munkatársát is meghívta. Megdöbbsent, amikor számos szovjet tisztviselő feleségével az oldalán, fesztelen és barátságos hangulatban csatlakozott az összejövetelhez.⁷⁰

Ezen gesztusok és politikai irányváltások méltó párjaként a washingtoni nagykövet, Georgij Zarubin Moszkvába való hazautazása előestéjén meghívta magához Charles Bohlent. Zarubin barátságos volt, és kiemelte, hogy minden nagykövetnek a kétoldalú kapcsolatok javításán kellene dolgoznia. Megemlítve a koreai háború ügyében történt fejleményeket, kifejezte reményét, hogy a jövőben más területeken is előrelépésre kerül sor.

A *Time* „időszerűnek, ugyanakkor zavarba ejtőnek és baljósaknak” találta ezeket a változásokat.⁷¹ A *The New York Times* másképp látta a dolgokat; egy április 2-ai vezércikkje szerint „egyértelműen lágyabb szelek kezdtek fújni Moszkvából, és a kommunista fél különböző lépései egy olyan mintázatba kezdenek rendeződni, amely, ha befejeződik és érvényesül, úgy a nemzetközi feszültségek minimum átmeneti enyhülésével kecsegtet”.⁷² Hat nappal később – négy nappal azután, hogy a Kreml nyilvánosan visszavonta az orvospert – a CIA igazgatója, Allen Dulles felszólalt a Nemzetbiztonsági Tanács ülésén. Részletesen beszámolt a Moszkvából érkező változásokról. Igaz, hogy „a CIA eredetileg azt hitte, Sztálin halála után [örökösei] biztonsági játékot folytatnak majd... és jelentős ideig hűségesen ragaszkodnak a sztálini politikához”. Ám Dulles immáron belátta, hogy „ezen feltételezések egyike sem igazolódott be”. A hallgatóságot vélhetőleg megdöbbenő jelentésében elismerte, hogy a Szovjetunió új vezetői „megrendítő módon szakítottak a sztálini politikával”, beleértve a vakmerő belföldi reformokat és a jelentős külpolitikai irányváltásokat is. Dulles szerint el kellett ismerni, hogy ezek a változások nem csupán „jelentősek”, de „bámulatba ejtőek” is.⁷³ (Egy hónappal korábban Walt Rostow arról tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy „akárcsak Lenin halála esetében, a rezsim vélhetőleg most is Sztálin nevét fogja felhasználni jelentősebb lépéseinek igazolásához”).⁷⁴ Valójában ennek pont az ellenkezőjére került sor. Az új szovjet vezetők egyik lépést tették meg a másik után, és mindegyik a sztálini politika bizonyos aspektusainak elvetését

jelentette.) Végezetül Dulles elismerte, hogy ezek az új intézkedések „sokkal korábban és szisztematikusabban érkeztek, mint arra a CIA számított”.⁷⁵ A Külügyminisztérium egy tisztviselője szintén elismerte, hogy „több gesztus történt szovjet részről a Nyugat irányába, mint korábban ennyi idő alatt bármikor”.⁷⁶ Ezek a fejlemények zavarba hozták Dullest. Külügyminiszter testvéréhez hasonlóan nem volt hajlandó úgy tekinteni ezekre a változásokra, mint lehetőségre a Moszkvával való viszony javítására, és azt tanácsolta az elnöknek, hogy „nincs okunk abban reménykedni, hogy bármiféle változás áll be a Szovjetunió szabad világgal szembeni alapvető ellenségességében”.⁷⁷ A Szovjetunó lépései olyanira megdöbbsentették az Egyesült Államok vezetőit, hogy inkább megerősítették bennük előfeltevéseiket a Kreml politikájáról, mintsem hogy mindezen előre nem látott fejlemények fényében felülvizsgálták volna azokat.

Moszkvából követve az eseményeket, Harrison Salisbury felidézte Bernard Pares Oroszország történetéről írt munkájának egy nevezetes passzusát. Egy évszázaddal korábban, 1855. március 2-án hunyt el a konzervatív és mélyen represzív politikát folytató I. Miklós cár, „és vele együtt a sírba szállt a rendszer is, amelyet megtestesített... A következő uralkodó, II. Sándor politikai képesítését apja elnyomó és reakciós rezsimje alatt szerezte, akihez erősen kötődött, és aki iránt teljes lojalitással viseltetett”, mint azt Pares írta. II. Sándor azonban hamarosan komoly reformprogramot indított. A kezdeti változások viszonylag visszafogottak voltak: engedélyezte a külföldre utazást, és mérsékelte azokat az egyetemi élethez kapcsolódó megszorításokat, amelyeket még

I. Miklós rendelt el. Nem sokkal később enyhítette a politikai cenzúrát is. „Sándor cár első liberális reformjait hatalmas lelkesedés fogadta, ám a nép még nem tért magához Miklós cár rendőrállamának elnyomása után, többé-kevésbé csak a sült galambot várta, nem használta ki a lehetőségeket.”⁷⁸ Erre 1861-ig kellett várni, amikor II. Sándor cár meghirdette a jobbágyok felszabadítását, drasztikusan szakítva ezzel a régóta fennálló és szégyenletes orosz tradícióval. Reformjai soráért az oroszok II. Sándort mint „Felszabadítót” tartják számon. Senki nem számított rá, hogy reakciós apjának örökébe lépve ilyen rendkívüli változásokat fog majd végrehajtani. Salisbury számára a tanulság világos volt: „Ha valaki megkérdezi, hogy a Sztálint egykor hűségesen szolgáló örökösök miképp voltak képesek ilyen liberális fordulatra, csak a Sándor cárral való párhuzamra tudok hivatkozni – írta Salisbury. – Úgy hiszem, rövidlátóan állunk az ügyhöz. Ezeket a drasztikus változásokat belpolitikai okokból foganatosították olyan emberek, akik minden jel szerint hisznek abban, amit csinálnak.”⁷⁹ Eisenhowernek el kellett döntenie, milyen irányba vezeti tovább kormányát.

A szovjet „békeoffenzíva” fényében Eisenhower elnök tisztában volt vele, hogy rugalmas és körültekintő politikát kell folytatnia. „A múlt magáért beszél – mondta Hughesnak –, engem a jövő érdekel. Mind a szovjeteknél, mind a mi kormányunkban új emberek vannak. Tiszta lappal indulunk. Kezdjük el beszélni egymással.”⁸⁰ Ám a Fehér Háznak egy

újabb hónapnyi lázas tervezgetésre és vitára volt szüksége: Eisenhower és tanácsadói a szovjet–amerikai kapcsolatokról szóló nagyszabású beszéd szövege felett viaskodtak, amelyet eredetileg még a Sztálin temetését követő napra javasoltak. Nem tudtak dönteni a nyilatkozat díszleteit illetően: ugyanúgy elképzelhetőnek tartották, hogy a kongresszus vagy az ENSZ közgyűlése előtt hangozzék el, mint hogy – úgymond – a kandalló előtt, kevésbé formális körülmények között olvassák föl, mint ahogy azt Franklin Rooseveltt is tette, mikor a világválság idején próbálta megnyugtatni honfitársait. A hosszadalmas folyamat próbára tette az elnöki tanácsadók türelmét. Mint azt C. D. Jackson április 2-án megírta Eisenhowernek, „hagytuk, hogy a szovjetek valóságos monopóliumra tegyenek szert a világ közvéleménye felett – és ez alatt a hónap alatt ők erőteljesen és lefegyverző hitelességgel cselekedtek is”.⁸¹ A kormány azonban még mindig nem állt készen.

A beszéd összeállításáért elsősorban Emmet Hughes felelt. Rendszeres összeköttetésben állt a külügyminisztériummal, hogy Foster Dulles is átnézhesse a szöveget. A külügyminiszter különösképp aggódott amiatt, hogy az elnök szavai esetleg túl békülékenynek hatnak majd, és emiatt találkoznia kellene Malenkovval, már ha onnan válaszként egy meghívás érkezik. A külügyminisztérium biztos akart lenni abban, hogy a beszéd nem vezet közvetlen tárgyalásokhoz. Eisenhower például nyitott volt bármilyen érdemi szovjet javaslatra, amely „bármilyen nagygyűlésen, megbeszélésen vagy találkozáson” hangzik el, de a helyszín tekintetében ragaszkodott a kölcsönös engedményekhez. Foster Dulles kitöröltette

az erre vonatkozó részeket. A külügyminiszter nyomására Hughes kivetette a szövegből az elnök azon felvetését is, miszerint mindkét fél biztosítsa a másiknak bizonyos mennyiségű zavartalan adásidőt a rádióban – túlságosan is szenzációhajásznak találta az ötletet. Hughes szintén kihagyta Eisenhower „megismételt ajánlatát, miszerint hajlandó külföldre is elutazni egy szovjet vezetőkkel való találkozáért”. Mint azt – kétségkívül Foster Dulles ösztönzésére – az elnöknek elmagyarázta, az ajánlat már átlépte a „*határozott és a békülékeny*” közötti határvonalat, és esetleg „szándékainktól messze idegen túlbuzgóságot” sugallhat.⁸² Ezenfelül Foster Dulles ragaszkodott ahhoz, hogy a beszéd érintsen olyan aktuális ügyeket is, mint az osztrák államszerződés aláírása (amelynek tárgyalásai Sztálin alatt megfeneklettek), és azon német hadifoglyok szabadon engedése, akiket még mindig szovjet lágerekben tartottak fogva. Azt akarta, hogy Eisenhower követelje a Kremltől, engedélyezze a „valódi politikai önállóságot Kelet-Európa foglyul ejtett nemzeteinek”, fogalmazott Foster Dullesről írt biográfiájában Townsend Hoopes. Szerinte „ez az utolsó kitétel a Szovjetunió önnön biztonságát illető aggodalmának emocionális gyökereit vette célba”, mint azzal Foster Dulles nyilvánvalóan tisztában volt, ezért nyugodtan kijelenthetjük, hogy „a lépés, miszerint ez a passzus is belkerüljön a beszédbe, újabb kísérlet volt arra, hogy elejét vegyék bármiféle komolyabb tárgyalásnak a posztsztálini kormányzattal”.⁸³ Foster Dulles rendíthetetlenül útját állta az elnök minden olyan lépésének, ami esetleg az elszántság hiányának érzetét keltheti. Mint azt a Nemzetbiztonsági Tanács március 25-ei ülésén kijelentette, továbbra is

keresi „a módjait és eszközeit annak, hogy véget vessünk a Szovjetunió jelképezte veszedelemnek. Ez... a szovjethatalom szétbomlásának előidézésével lenne megvalósítható. Ez a hatalom már így is túlnőtte a saját határait... Ha továbbra is lélektani és más jellegű nyomás alatt tartjuk, úgy talán kikényszeríthetjük a kreml-i rezsim összeomlását, vagy pedig átformálhatjuk a szovjet blokkot csatlós államok agresszív uniójából egy kizárólag védelmi koalícióvá.”⁸⁴ Foster Dulles nem volt békülékeny hangulatban.

Miközben a szovjet „békeoffenzíva” tovább folytatódott, egészen április közepéig kellett várni, hat hetet Sztálin halálát követően, mire Eisenhower készen állt megszólítani az amerikai népet és a szovjet vezetőséget. Híres, *Esély a békére* címet viselő beszéde az Amerikai Lapszerkesztők Szövetségének április 16-ai, washingtoni ülésén hangzott el. Eisenhower hozzáállását három irányelv határozta meg. Vissza akarta szerezni a kezdeményezést, „hogy elmondhassuk, amit mondani akarunk, és úgy, hogy azt a világon mindenki megérthesse”.⁸⁵ Emellett felhívást akart intézni a Kremlhez úgy, hogy közben megnyugtassa az Egyesült Államok európai szövetségeseit, hogy Amerika politikája nem fog háborút szítani, ahogyan a kontinens sebezhetőségét sem fogja növelni a kommunista szubverzióval szemben. Végezetül pedig próbálta elkerülni, hogy felingerelje a jobboldali szenátorokat, különösképpen McCarthyt, aki a Kremllel való „megaluvás” legkisebb jelére riadót fújna.

Eisenhower csodálói között sokak számára máig ez a beszéde számít politikai szempontból az egyik legjelentősebbnek: „Kétségkívül ez volt elnökségének egyik fénypontja”,

miképp Sherman Adams fogalmazott.⁸⁶ Nyolcvankilenc nappal a beiktatása után az elnök „először szólította meg hivatalosan az amerikai népet”, miképp azt ő maga is kiemelte. Eisenhower szívből jövő felszólalása a fegyverkezés kölcsönös csökkentésének előnyei mellett máig is a legemlékezetesebb megnyilatkozásai közé tartozik. „Minden legyártott fegyver, vízre bocsátott hadihajó és kilőtt rakéta végső soron meglopása mindazoknak, akik éheznek, és nincs mit enniük, akik fáznak, és nincs mit felvenniük.” Eisenhower kijelentette, „az élet egyszerűen nem mehet így tovább... A háború fenyegető fellegei alatt az emberiség vaskeresztre feszítetik.” Támogatta a „fegyverkezés jelentette terhek” mérséklését, és tárgyalást ajánlott a hadseregek méretét illetően, valamint szorgalmazta az atomenergia „kizárólag békés célra történő felhasználása” érdekében tett lépéseket, párhuzamosan az atomfegyverek használatának tilalmával. Felszólította a Kremlt, hogy az ily módon felszabadult forrásait békés célokra használja fel, többek között „egy újfajta háborúra... egy totális háborúra, amely nem valamilyen emberi ellenfél, hanem a szegénység és a nélkülözés brutális erői ellen zajlik”. Ám amennyiben nem egyezik bele a fegyverkezés korlátozásába, úgy „hol a kézzelfogható bizonyítéka a Kreml béke iránti aggodalmának?”. Ami a szovjetek külkapcsolatait illeti, „a világ megértette, hogy Jozsif Sztálin halálával egy korszak véget ért... A szovjet rendszer, melyet Jozsif Sztálin és elődei alakítottak ki, egy világháború szülötte. Csökönyös, néha bámulatos kitartással túlélte egy második világháborút is. És mostanra megélte, hogy egy harmadikkal fenyegetsen.” Eisenhower nem köntörfalazott, nyíltan kijelentette,

hogy „a szovjethatalom terjedése” volt az, ami feszültséget és félelmet ébresztett a világban. A szovjet fél lépései voltak azok, amelyek „a szabad nemzeteket egy újfajta agresszió veszélyeire figyelmeztették”, és kényszerítették őket „önvédelemre”, újrafelfegyverzésre és összefogásra. Eisenhower szerint ironikus, hogy „a Szovjetunió maga is osztja és elszenvedi mindazokat a félelmeket, amiket maga szított a világ többi részében”. Tisztában lévén azzal, hogy a szovjet kormány is megkezdte már a maga békeoffenzíváját, Eisenhower felszólította a Kremlt, hogy szavait tettekkel is igazolja. „Készen állnak arra, hogy lehetővé tegyék más nemzeteknek, beleértve Kelet-Európát is, hogy szabadon megválasszák saját kormányzati formájukat?” Ezt a kérdést többször is megismételte. Miképp azt Eisenhower világossá tette, a cél „Európa jelenlegi természetellenes megosztottságának felszámolása”.⁸⁷

Az amerikai sajtóviasszhang őszinte elragadtatásról árulkodott. A *Newsweek* szerint ezzel „nagy kő esett le az egész szabad világ szívéből”.⁸⁸ A *New York Times* „nagyszerű, mélyen megindító”-nak nevezte a beszédet, és gratulált az elnöknek, amiért „magához ragadta a béke kezdeményezését a szovjetektől, és békülékeny szavaikat próbának vetette alá”.⁸⁹ Elsősorban Eisenhower stílusának emelkedettsége volt az, ami a legtöbb embert meggyőzte – Sherman Adams „az elnök szavainak fennkölségét” Hughesnak tulajdonította⁹⁰ –, és váltotta ki Eisenhower magasztalását olyan megfigyelőktől – többek között a liberális szemléletű hírcsatornáktól –, akik egyébiránt nem rajongtak érte. A *New York Post* számára az elnöki nyilatkozat „Amerika hangja annak

legtisztább formájában”,⁹¹ míg a *New Yorker* publicistája, Richard Rovere, aki korábban gyakran illette kritikával az elnököt, „hatalmas diadalnak” nevezte a beszédet, amely „szilárdan megalapozta [Eisenhower] vezető szerepét Amerikában, ahogyan Amerika vezető szerepét is a világban”.⁹²

Megérezve a lehetőséget, a Fehér Ház általános diplomáciai és propagandakampányt szervezett a beszéd elterjesztésére a vasfüggöny mindkét oldalán. Miképp a *Newsweek* összefoglalta a tervet: „a The Voice of America [Amerika Hangja] 46 országba fogja közvetíteni a nyilatkozatot. A Szabad Európa, amely többnyire csak a szatellitországok nyelvein sugározta adásait, az oroszot is felvette a repertoárba, hogy elérje a szovjet polgárokat és a szatellitországokban állomásozó katonákat is. Az USA diplomáciai képviselőit 70 országban arra utasították, hogy küldjék el a beszéd ki nyomtatott példányait az adott ország külügyminisztériumának... Belgrádban... a beszéd elhangzását követő napon jugoszlávok ezrei álltak sorban, hogy kaphassanak egy példányt.”⁹³ Hasonló volt a sajtóviasshang számos más országban is. Németországban a beszédet 921 lapnak és magazinnak osztották ki. Hárommillió példányban nyomtatták ki és terjesztették Európa- és Latin-Amerika-szerte. Újdelhiben röpirat formájában több mint 100 000 példányban osztották szét, nyolc különböző nyelven.⁹⁴

A Fehér Ház felpezsdült az elnöki nyilatkozatra érkezett reakcióktól. Sherman Adams szerint „az emberek a vasfüggöny túloldalán imádkoztak és könnyeztek Eisenhower szavai hallatán, Winston Churchill pedig személyes üzenetet küldött Molotovnak, amelyben a beszédet méltatta”.⁹⁵ De

azon túl, hogy világgá kürtölték az elnöki szónoklatot, nem sokra, vagy éppenséggel semmire sem jutottak abban, hogy merre is tovább. Az elnök beszédét követő napon a Fehér Ház stábjá és a kormány egyaránt tanácskozássra ült össze. Sem a beszédéről, sem nagy általánosságban az amerikai–szovjet kapcsolatokról nem esett szó. A Nixon irányítása mellett zajló tárgyalás a vámpolitikára és az 1954-ben esedékes időközi választásokra koncentrált, valamint annak szükségére, hogy a republikánusok a kongresszusban támogassák Eisenhower programját. Hughes nagyot csalódott a megbeszélésekben, mint arról egy aznapi naplóbejegyzése is árulkodik: „Azt hiszem, sokan hihették azt, hogy ezt a napot a Fehér Házban a világbékéről tárgyalva töltöttük.”⁹⁶ Nem sok hajlandóság mutatkozott azonban, hogy a fegyverkezési verseny vagy a Németország megosztottsága okozta problémákat próbálják megvitatni.

Másnap Foster Dulles maga lépett színpadra. Vonakodva attól, hogy bármilyen formában is mérsékelje Amerika politikai álláspontját, lapszerkesztők ugyanazon csoportja előtt beszélt Washingtonban, mint tette azt korábban Eisenhower, ő azonban már sokkal keményebb hangot ütött meg. Ahol az elnök kezét nyújtott, ott külügyminisztere szigorú maradt. „Mindenki tisztában van vele – mondta az újságíróknak –, és biztos vagyok benne, hogy a szovjet vezetők tudják mind közül a legjobban, hogy amit elterveztünk, az nem nagyobb gyengeséget, hanem nagyobb erőt jelent. A szabad világ termelőképessége olyannyira rendkívüli, leleményessége pedig oly fenomenális, hogy egy katonai agresszor, aki megtámadná partnerségünket a szabad világban, az

biztos vereségre lenne kárhozthatva.” Az Egyesült Államok azt tervezte, hogy növeli a legyőzött kínai nacionalistáknak nyújtott támogatást, akik Tajvan szigetére szorultak vissza, és hogy tengeri blokádnak alá vonja a kommunista Kínát. Készen állt fokozni Franciaország „katonai és pénzügyi támogatását”, hogy képesek legyenek „leverni a kommunisták által kirobbantott polgárháborút” Indokínában (amit az amerikaiak egyszerűen csak „Vietnam”-ként ismertek). Ami a kelet-európai szatellitállamokat illeti, Foster Dulles világossá tette, hogy „nem ismerjük el tartós történelmi tényként a foglyul ejtett nemzetek rabságát. Ha azt hinnék, hogy lemondunk róluk, és elvesztik a reményt, úgy akaratlanul is büntárssá válnánk egy erőszakos hatalom kiépítésében, amely olyan hatalmassá duzzadna, hogy elpusztíthatna bennünket.”

Foster Dulles azonban nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül Moszkva legutóbbi lépéseit. „Olyasmibe kezdtek, ami mindannyiunkat foglalkoztat, és nem találjuk a kérdés nyitját – mondta. – A Kreml elindított valami olyasmit, amit a köznyelvben »békeoffenzívának« neveznek. Ám bármit indított is a Kreml – és pillanatnyilag senki sem tudhatja biztosan, mit –, ez nem egy békeoffenzíva. Ez egy békedefenzíva.” Feltűnést keltő jelzéseik nem elegendőek ahhoz, hogy egy új, pozitívabb irányt jelöljenek ki, és nem lehet hízni bennük; Foster Dulles számára, és talán Eisenhower számára is, a Kreml kezdeményezte változások éppolyan hamisak voltak, akár a Patyomkin-falvak. „Nem táncolunk úgy, ahogy az oroszok fütyülnek”, jelentette ki. Az Egyesült Államok ébersége nem lankad, és nem hagyja, hogy a szovjet fél felszínes gesztusai veszélyeztessék a Nyugat egységét. Múltjuk alap-

ján Foster Dullesnek nem voltak kétségei, milyen indokok motiválták az új szovjet vezetőket, és hogy jó eséllyel mit tartogat a jövő a Szovjetunió és az Egyesült Államok kapcsolatát illetően. „Ez a kapcsolat mindaddig bizonytalan marad, amíg olyan emberek kezében összpontosul a hatalom, akik nem hallgatnak az erkölcs szavára”, összegezte.⁹⁷

Eisenhower és Foster Dulles nyilatkozatainak összehasonlításából remekül kirajzolódnak az amerikai kormányzat ellentmondásai. Az elnök nem ajánlott semmilyen tényleges engedményt a Kremlnek. Azzal, hogy felszólította Korea ügyének békés rendezésére, az osztrák államtörvény aláírására, a szabad választások és Németország újraegyesítésének, valamint a kelet-európai országok teljes függetlenségének jóváhagyására, Eisenhower finoman szólva sem békejobbot nyújtott. Kapitulációra szólította fel Moszkvát, hogy fogadja el a Nyugat szabta feltételeket nézeteltéréseik békés rendezésének, valamint Európa egy új, poszthidegháborús berendezkedésének ügyében. Noha a kölcsönös lefegyverzés melletti hangzatos kiállása megragadta a világ figyelmét, és sokak jóindulatát elnyerte, eközben az elnök nem invitálta tárgyalóasztalhoz a Kreml vezetőit. Miképp azt Blanche Wiesen Cook történészprofesszor megfogalmazta, ez a beszéd „adta le a kezdőlövést a hidegháború posztsztálini szakaszához”.⁹⁸ És Eisenhower ezután hagyta, hogy külügyminisztere előálljon egy olyan nyilatkozattal, melynek hangvétele és általános üzenete homlokegyenest szembement saját beszédével. Miképp azt Walt Rostow közeli szemlélőként kommentálta, „olybá tűnt, hogy [Foster Dulles] megfosztja, ha nem is a betű szerinti értelmétől, de a lelkétől mindazt, amit Eisenho-

wer elmondott” két nappal korábban.⁹⁹ A veterán szovjet diplomata, Oleg Trojanovszkij ugyanezt érezte; számára a külügyminiszter beszéde úgy hangzott, „mintha korrigálni próbálta volna az elnököt”.¹⁰⁰ Vajon Eisenhower és Foster Dulles együttműködtek, lázasan igyekezve learatni a diplomáciai babérokat a világ figyelő tekintete előtt, miközben nem kötelezik az Egyesült Államokat ambiciózus és bizonytalan tárgyalásokra az ellenféllel, akinek végső céljai továbbra is homályban maradtak? Elvégre a rá következő hetekben nem került sor lényegi diplomáciai folytatásra vagy csendes diplomáciára, ami az elnöki beszédre épített volna.

Eisenhower és külügyminisztere nem egymástól függetlenül cselekedtek. „[Foster Dulles] először mindig mindent tisztázott az elnökkel – írta Richard Goold-Adams, Foster Dulles egy korai biográfusa. – Semmilyen jelentős beszéd, semmilyen jelentős lépés, semmilyen külföldi politikussal való komolyabb kapcsolatba lépés nem történt anélkül, hogy arról a Fehér Ház előbb ne értesült volna.”¹⁰¹ Konrad Adenauer német kancellár saját szemével győződhetett meg erről. Áprilisban Washingtonban járt, ami első látogatása volt az Amerikai Egyesült Államokban. „Amerika külpolitikája egyértelműen Eisenhower elnöké volt, és Mr. Dulles szerepe mindössze annyiban állt, hogy azt érvényre juttassa.”¹⁰² Nyilatkozataik azt az együttes célt szolgálták, hogy propaganda-előnyre tegyenek szert, a fegyverkezési verseny felelősségét a Kremlre hárítsák, fokozzák a lélektani nyomást egy még próbára nem tett Kreml-vezetőségre, és hogy emlékeztessék a világot arra, hogy a szovjetek hajthatatlansága miatt uralja megosztottság Európát. Sem Eisenhower, sem Foster Dulles

nem volt érdekelt a szemtől szembeni tárgyalásokban Malenkovval vagy bármely más szovjet vezetővel. Mint azt később Eisenhower elismerte, beszédének elmondásakor „kevés reményt táplált, hogy bármiféle közvetlen válasz érkezik a Kreml részéről”.¹⁰³

A Kreml azonban ismételten meglepte Washingtont. Az elkövetkezendő héten a *Pravda* és az *Izvesztija* leköszölte Eisenhower beszédének teljes fordítását, beleértve azokat a szakaszokat is, amelyekben az elnök Sztálint okolta Európa megosztottságáért, a felesleges fegyverkezési versenyért és nagy általánosságban az egész hidegháborúért. Miképp arról Bohlen Moszkvából beszámolt, az, hogy a beszéd megjelenhetett, „mindenfajta kihagyások és a szovjet politikáról mondott vélemény élének csorbítására irányuló kísérlet nélkül, már önmagában is hatalmas jelentőséggel bír, és tapasztalataim alapján példa nélküli a Szovjetunióban a sztálini diktatúra létrejötte óta”.¹⁰⁴ A szovjet lakosság páratlan lehetőséget kapott arra, hogy egy nyugati államférfi cenzúrázatlan véleményét olvashassa arról, miképp is tekintenek a Kremlre külföldön. Moszkva felszólította a lakosságot, hogy olvassák el Eisenhower üzenetét, és ítéljenek maguk szándékait illetően. A *Pravda* ezt követően állt elő a maga körültekintő válaszával. A terjedelmes, alapos és tisztelettudó vezércikk felszólította az Egyesült Államok elnökét, hogy vázoljon fel konkrét intézkedéseket, amelyek révén lehetséges volna előrelépni a továbbra is jelentős feszültséggek uralta Németország és Ázsia ügyében. Eisenhower ugyan a Kremlt hibáztatta a háborús koalíció felbomlásáért, azt azonban nem ismerte el, hogy a nyugati hatalmak, különösen az Egyesült Államok is

tettek olyan lépéseket, amelyek hozzájárultak a háború utáni Európa feszültségeihez.

Foster Dullest illetően a *Pravda* nem fogta vissza magát. A külügyminiszter nyilatkozatát harcias hangvételűnek minősítette, amely jelzöt aztán több alkalommal is megismételt a beszéd különböző szakaszai kapcsán. Am az effajta szemrehányások ellenére a vezércikk pozitív és építő hangnemben összegezte a szovjet álláspontot, miszerint „a szovjet fél kész komoly, szakszerű párbeszédet folytatni a problémákról, mind közvetlen tárgyalások, mind pedig, amennyiben szükséges, az ENSZ keretein belül... Ami a Szovjetuniót illeti, nincs helye kételynek hajlandóságát illetően, hogy arányos részt vállaljon a vitás nemzetközi kérdések rendezésében.” A hidegháború vonatkozásában a nyilvános adok-kapok Washington és a Kreml között legalább annyira váratlan volt, mint maga a „békeoffenzíva”. Am kettőn állt a vásár: mindkét oldalnak erőfeszítéseket kellett tennie ahhoz, hogy ez a párbeszéd a tényleges tárgyalások szintjére emelkedhessen.¹⁰⁵

Mások mellett Bohlen és Kennan is elismerték a moszkvai vezércikk példátlan hangvételét. Utóbbi számára úgy tűnt, mint azt Allen Dullesnek is megírta, hogy a Kreml új vezetői „kétségtől hajlandónak mutatkoznak közös erőkefjésekbe bocsátkozni a fennálló nemzetközi nehézségek egy részének megoldásában”. Az Egyesült Államoknak azonban óvatosnak kell lennie, és nem azzal számolnia, hogy ezekre a tárgyalásokra a nyilvánosság előtt fog sor kerülni. „Nyújtsatok kezét, és mi válaszolni fogunk” – Kennan így értelmezte az ajánlatukat.¹⁰⁶ Bohlen szintén pozitívan érté-

kelte a reakciót. Mint azt Moszkvából jelentette, „jelentős megfontolás és odafigyelés előzte meg” a Kreml válaszát. Ezzel „visszaütötték a labdát az Egyesült Államok térfelére”, azt remélve, hogy a párbeszédet diplomáciai csatornákon keresztül folytathatják. Bohlen összegzésként azt javasolta, hogy „az Egyesült Államok hivatalos kommentárjainak követniük kellene a jelenlegi, az elnöki beszéd által kijelölt irányvonalat”. Ám az Egyesült Államok nem tudta tovább folytatni ezt a fajta kreatív diplomáciát, amikor a helyzet azt kívánta.

Moszkvai munkája során Charles Bohlen testközelből követhette, miképp változott meg drasztikusan a Kremlből érkező propaganda tónusa. 1952 novemberében, amikor Sztálin még életben volt, a forradalom évfordulóját jelző felvonulás mindenhová kihelyezett jelszavai szokás szerint a „háborús uszítók”, „imperialista agresszorok” és „idegen bitorlók” tevékenységére figyelmeztettek. 1953. május 1-jén azonban „annak reményteli témája dominált, hogy a nemzetek közt fennálló összes ellentét leküzdhető”, összhangban Malenkov márciusi, a sztálinista retorikától határozott elfordulást jelentő nyilatkozataival.¹⁰⁷

Ilja Ehrenburg hasonló üzenetet fogalmazott meg a *Pravda* hasábjain. A *Remény* címet viselő május 1-jei cikkében a világháború legendás propagandistája a koreai tárgyalások megújulásáról adott hírt. „Mindenki belátta – írta –, hogy a monológok ideje lejárt, és most eljött a párbeszéd ideje. A tárgyalások nem pusztán beszélgetések. A tárgyalások minden részt vevő fél jóhiszeműségét feltételezik, azt, hogy vágyuk nemcsak a beszédre, hanem a tényleges megállapodásra irányul.” Majd még tovább ment: „Ha a fegyverszünet

lehetséges a Koreát kettészakító valódi háborúban, úgy mindenki belátja, hogy lehetséges a minden nemzetet pusztító hidegháborúban is, és ezt a békét az egész világnak támogatnia kell.”¹⁰⁸ Ehrenburg cikke félreérthetetlen jelzés volt a Kreml részéről: készek fontolóra venni a szélesebb körű tárgyalásokat az Egyesült Államokkal.

A „békeoffenzíva” is tovább folytatódott. Izrael már áprilisban, az orvosper visszavonása után kezdeményezte a diplomáciai összeköttetések megújítását, noha korábban azokat a Kreml szakította meg. A kapcsolatok júliusra álltak helyre, amiről a szovjet sajtó kötelességtudóan és látványosan be is számolt.¹⁰⁹ A Kreml lépéseket tett továbbá, hogy mérsékelje a háború utáni feszültségeket a NATO-tagország Törökországgal, amelynek hosszú közös határszakasza volt a Szovjetunióval. 1945-ben Sztálin számos észak-törökországi tartományra jelentette be igényét, és igyekezett megszerezni az irányítást a Dardanellák felett. Ám a Kreml új vezetői nyilvánosan is visszavonták ezeket a követeléseket. Volt egy további, magánjellegű probléma is, ami a szovjet–amerikai kapcsolatokat gyötörte. Orosz nők százai házasodtak össze különböző moszkvai nagykövetségek szolgálatában álló nyugati férfakkal, míg mások nyugati tudósítókhoz mentek hozzá. A háború után a Kreml törvénytelennek minősítette, hogy szovjet állampolgárok külföldiekkel kössenek házasságot, megkönnyítve ezáltal a tisztviselőknek, hogy megtagadják a vízumot azoktól az orosz nőktől, akik férjüket akarták elkísérni az országon túlra. Júniusra azonban visszavonták ezeket a korlátozásokat; két prominens amerikai, Eddy Gilmore az Associated Presstől, valamint az USA követségi

tisztviselője, Robert Tucker elsőként távozhattak Amerikába feleségükkel együtt.¹¹⁰

Ezek a folytatólagos gesztusok azonban sem Eisenhower, sem pedig Foster Dullest nem hatották meg. A külügyminiszter továbbra is meg volt róla győződve, hogy semmilyen hasznot nem várhatnak az amerikai és szovjet vezetők személyes találkozájától. Winston Churchill volt az, aki továbbra is a csúcstalálkozó mellett kardoskodott. Mindaddig, amíg egészsége ezt lehetővé tette, Churchill hajthatatlan maradt. A maga történelmi tudatával úgy látta, hogy fel kell nőni a helyzethez, és földre kell tenni minden előfeltevést azzal kapcsolatban, hogy mit is lehetne elérni a Kremllel folytatott tárgyalásokkal. Május 11-én Churchill a brit parlament alsóházában szólalt fel, az első külügyekkel kapcsolatos parlamenti vitán Sztálin halála óta. Azt remélve, hogy ezzel felbátorítja Eisenhower, ismételten egy „legmagasabb szinteken folytatott” csúcstalálkozót sürgetett. Előre tudván az amerikaiak ellenvetéseit, kijelentette: „Véleményem szerint hiba lenne azt feltételeznünk, hogy semmire sem lehet jutni a Szovjetunióval, amennyiben vagy amíg mindenben megállapodás nem születik.”¹¹¹ Churchill felhívása jócskán túlmutatott a csúcstalálkozó kíváncsiságán. Mivel nagy benyomást tettek rá a Kreml belföldi reformjai, valamint a külügyekben indított „békeoffenzíva” – amit „páratlan eseménynek” nevezett –, nem akarta, hogy „clejét vegyük bármilyen spontán és építő jellegű evolúciónak, amire ott sor kerülhet”. Ezt követően olyan garanciák széles skáláját vázolta fel, amelyek számításba veszik a Kreml sürgető biztonságpolitikai igényeit. Nem úgy, mint előtte más nyugati államférfiak, Churchill nyilván-

nosan belátta, hogy a szovjet vezetők miért ragaszkodnak egy baráti Lengyelországhoz. „Nem gondolom, hogy az az óriási probléma, miszerint összhangba kell hozni Oroszország biztonsági aggályait Nyugat-Európa szabadságával és a biztonságával, megoldhatatlan volna – jelentette ki. – Oroszországnak joga van arra, hogy azt érezze, amennyire azt csak emberi erőfeszítésekkel biztosítani lehet, a Hitler inváziójával járó borzalmak nem ismétlődhetnek meg, Lengyelország pedig baráti ütközőállam marad, noha reményeim szerint nem egy szovjet bábállam formájában.”¹¹² Eljátszva egy egyesített és semleges Németország gondolatával, Churchill még azt is felajánlotta, hogy Nagy-Britannia lenne a béke keze a kontinensen, ami vakmerő és teljességgel irreális ígélet volt, és figyelmen kívül hagyta országának lecsökkent politikai súlyát. Mindazonáltal alig két hónappal Sztálin halálát követően Churchill felhívást intézett a nyugat-keleti konfliktus mindkét oldalához, hogy vessék el a status quót, és szüntessék meg Németország, illetve átfogóbban egész Európa megosztottságát egy tartós, kielégítő és megkerülhetetlen rendelkezés keretein belül. A „legfelsőbb szintű... haladéktalan” tárgyalások mellett felszólalva kitartott amellett, hogy a Nyugat és a Szovjetunió vezetői képesek volnának drasztikusan csökkenteni a feszültségeket, amennyiben hajlandóak találkozni egymással nézeteltéréseik rendezéséhez.¹¹³

Londonban a *The Times* túláradó magasztalásban részesítette a brit miniszterelnököt. A beszéd az újság szerint „széles látókörű és éleslátó volt”, „az alapos mérlegelés és messzire nyúló tapasztalat gyümölcse”.¹¹⁴ A *New York Times* szintén pozitívan reagált: „Mikor Sir Winston Churchill a külügyek-

ről ejt szót, akkor valószínűleg a szabad világ legavatottabb és legbölcsebb véleményét halljuk a témában.” A lap méltányolta, hogy a csúcstalálkozóra való felszólításával Churchill „egész Európa nevében szól”, reflektálva arra az „Európában meglévő konszenzusra, miszerint a találkozót meg kellene kísérelni”.¹¹⁵ Ám ugyanannak a számnak egyik hírbeszámolójában a lap elismerte, hogy „a britek, csakúgy, mint a franciák, sokkal elszántabbnak tűnnek a szovjet vezetőkkel való hivatalos tárgyalások ügyében, még ha azok kudarcot vallanak is, mint Washington”.¹¹⁶ Nem meglepő, hogy a Fehér Ház és az amerikai külügyminisztérium nemigen támogatta Churchill álláspontját. A nyilvánosság előtt Eisenhower tiszteletteljesen, noha korántsem bátorítóan nyilatkozott, ragaszkodván ahhoz, hogy „először... valami konkrét bizonyítékára van szükség Moszkva jószándékáról”.¹¹⁷ A külügyminisztérium az elnök áprilisi beszédét ajánlotta az újságírók figyelmébe, amelyben Eisenhower drasztikus változásokat szorgalmazott a szovjet politikában. James Reston szintén hivatalos aggodalmakról számolt be a koreai és osztrák ügyekben folyamatban lévő tárgyalások kapcsán, ahol az alacsonyabb szinten folytatott megbeszélések még mindig nem vezettek kielégítő eredményekhez. Mindezen túl az Egyesült Államok bizonytalan volt abban, ki is lehetne Moszkva legitim képviselője a „legfelsőbb szinteken”. Malenkov, Berija, esetleg a külügyminiszter Molotov? „Nem úgy tűnik, mint ha az Egyesült Államok kormányában bárki is tudná.”¹¹⁸ A kongresszusban William F. Knowland, a szenátus republikánus többségének vezetője Churchill beszédét Neville Chamberlain 1938-as müncheni megalkuvásához hasonlí-

totta Hitlerrel, ami egészen megdöbbentő ellenvetés, tekintve, hogy Churchill harsányan ellenezte Chamberlain tárgyalásait a nácikkal.

A neves amerikai tudósító, Edward R. Murrow szerint Washington lagymatag reakciója csak kihangsúlyozta az amerikai „gyűlöletet és hisztériát”. Továbbra is aggasztotta, hogy „meg nem alkuvásunk miatt európai szövetségeseink azt gondolhatják, hogy igazából nem is akarjuk cnyhíteni a feszültségeket... és hogy elköteleztük magunkat egy olyan út mellett, miszerint az oroszoknak kell minden engedményt megtenniük, míg nekünk egyet sem”.¹¹⁹ Murrow, mint azt gyakran tette, nem félt szembemenni a Washington által kijelölt hivatalos irányvonallal, és hangosan firtatni annak indítékait.

Churchill felszólalása Adenauer kancellárt is nyugtalanította. Nyugat-Németország szuverenitásának védelmezőjeként, valamint az NSZK egy Amerika vezette katonai szövetségbe történő integrálásának támogatójaként Adenauer nem akarta beáldozni Nyugat-Németország szabadságát „egy szovjetekkel való új megállapodás áraként”.¹²⁰ Egy egyesített Németország, amely lefegyverzett és – legalábbis hivatalosan – semleges, nem csatlakozhatna a NATO-hoz vagy bármely más nyugati védelmi koalícióhoz. A szövetségeseik közül egyedül a francia kormány reagált lelkesen, azt remélve, hogy részese lehet bármiféle előre látható négyhatalmi csúcstalálkozónak.

Noha a Kremlnek voltak fenntartásai Churchill beszédét illetően, nyilvánosan hangot adott némi elismerésnek, különösen azért a kijelentéséért, hogy Nyugat-Európa szabadsá-

ga és függetlensége összhangba hozható a Szovjetunió biztonsági érdekekeivel, valamint üdvözölte felhívását a „legfelsőbb szintű tárgyalásra”. A *Pravda* emellett érdemesnek találta kiemelni a nyugati szövetségesek között húzódó ellentéteket, megjegyezve, hogy „Churchill, nem úgy, mint más nyugati államférfiak, tárgyalásra felszólító javaslatát nem köti egyik vagy másik oldal előzetes kötelezettségeihez”. Ez közvetlen utalás volt Eisenhower *Esély a békére* című áprilisi beszédére, amelyben az elnök a Kremllel szembeni követeléseit előadta.¹²¹

Ám a színpalak mögött a Kreml maga is feltette saját kínzó kérdéseit. Churchill sosem számított a szovjetek legkedveltebb nyugati politikusának. Élharcosa volt annak, hogy a szövetségesek avatkozzanak be az orosz polgárháborúba, azt remélve, hogy annak megannyi külső és belső ellenfelével koalícióra lépve elűzhetik a szovjet kormányt. A fultoni Missouriban, 1946. március 5-én (napra pontosan hét évvel Sztálin halála előtt) elmondott „vasfüggönyös” beszéde a Nyugat fokozottabb elszántságát jelezte a Kelet- és Közép-Európában erősödő szovjet uralommal szemben. Ám most Churchill volt az, aki minden nyugati vezetőnél határozottabban tárgyalásokra szólított fel. Tekintve Malenkov párbeszédre való felhívását tíz nappal Sztálin halálát követően, valamint a tárgyalások más nyílt támogatását, mint amilyen például Ehrenburg május 1-jei cikke volt a *Pravda*-ban, fontos leszögeznünk, hogy a Kreml vezetői korántsem voltak teljecs egyetértésben a Nyugattal való tárgyalások kérdésében. Emlékiraiban Nyikita Hruscsov megvetően említette azt az ötletet, hogy Sztálin halálát követően ilyen hamar csúcstalálkozóra

kerüljön sor. Nem bízván a brit vezetőben, úgy fogalmazott, hogy Churchill még azelőtt sort akart keríteni a tárgyalásokra, hogy „a holttest egyáltalán kihűlt volna”, azt remélve, hogy „kicsikarhat bizonyos engedményeket Sztálin utódjaitól, mielőtt még szilárdan megvethették volna a lábunkat”.¹²² A Kreml mindemellett tisztában volt azzal is, hogy Nagy-Britannia másodlagos szerepet játszik a nyugati szövetségben; hogy tekintélye ellenére Churchill nincs abban a pozícióban, hogy Nyugat és Kelet között közvetítsen, és hogy az Egyesült Államok jóváhagyása nélkül Churchill kezdeményezései – akár csak egy brit–szovjet csúcstalálkozó ötlete is – nem vezethetnek semmilyen érdemi eredményre. A Kreml belső súrlódásai is közrejátszottak. Hruscsovnak kételyei voltak azt illetően, Malenkov mennyire volna alkalmas arra, hogy a szovjet delegációt vezesse egy ilyen csúcstalálkozón. „Sztálin halála után [Malenkov] híján volt a kezdeményezőkézségnek, és teljesen kiszámíthatatlan volt – állította Hruscsov. – Olyannyira labilis volt, hogy az már veszélyt jelentett, befolyásolhatóvá és irányíthatóvá vált.”¹²³ A külügyminiszteri posztot visszaszerző Molotov sem akarta hagyni, hogy Malenkov elhomályosítsa egy olyan területen, ahol korábban már képviselte a Szovjetunió érdekeit a nyugati kormányzatokkal szemben. Molotov és Hruscsov nagyon is tisztában voltak Malenkov bizonytalanságával, ahogy azt sem felejtették el, miképp rendelte el napokkal Sztálin halála után annak a jelentős fényképnek a meghamisítását, azt sugallva, mintha Sztálinon kívül egyedül ő fogadta volna Maót 1950 februárjában Moszkvában. Esetlen manőver volt ez „bajtársai” háttérbe szorítására. Ilyesmire többször nem kerülhetett sor.

A nyugati tisztviselők mindazonáltal nem hagyhatták teljesen figyelmen kívül Churchill javaslatát. Egy hétre rá az amerikai, brit és francia kormányok bejelentették, hogy államfőik részvételével csúcstalálkozót tartanak június 17-én Bermudán, hogy a Kremmel kapcsolatos politikájukat összehangba hozzák. Hamarosan olyan találgatások kaptak szárnyra, hogy nemsokára egy magas szintű tanácskozásra kerül sor a Szovjetunió részvételével – a híresztelést Eisenhower egy május 28-án tartott sajtótájékoztatón szükségesnek érezte megcáfolni.¹²⁴ Moszkva, mint azt talán várható volt, aggodalmát fejezte ki a tervezett bermudai találkozóval kapcsolatban, attól félván, hogy annak valódi célja nem más, mint hogy „ideológiai és szociálpolitikai berendezkedés alapján ugrasszon egymásnak államokat”. Jobban preferálták Churchill négyhatalmi csúcstalálkozó melletti javaslatát, amelyen az érintett felek államfői vennének részt.¹²⁵ Ezt követően azonban a franciaországi politikai nehézségek keresztülhúzták a bermudai terveket, és a találkozót kénytelenek voltak elhalasztani.

Churchill hajthatatlan maradt. Június 2-án személyes üzenetet küldött Molotovnak, amelyben biztosította a szovjet külügyminisztert reményéről, miszerint az eljövendő bermudai találkozó „hidakat, és nem válaszfalakat emel majd Kelet és Nyugat között”.¹²⁶ A londoni szovjet nagykövet, Jakov Malik naplóbejegyzései szerint Churchill június 3-án arról tájékoztatta, hogy titkos megbeszéléseket szeretne folytatni Malenkovval, hasonló módon, mint tette azt annak idején Sztálinnal. Azt tervezte, hogy amint lehetősége nyílik beszélni Eisenhowerrel – és azt remélte, erre június végén,

Bermudán sor kerül –, meggyőzi az elnököt, hogy egyezzen bele egy négyoldalú csúcstalálkozóba. Churchill úgy látta, lehetőség nyílt „a nemzetközi kapcsolatok javítására, és a fokozottabb bizalom légkörének megteremtésére az eljövendő legalább három-öt évre”.¹²⁷ Molotov azonban továbbra is bizalmatlan volt Churchill békés szándékait illetően, ahogyan kétkedve fogadta azt is, miszerint képes volna meggyőzni az Egyesült Államokat, hogy finomítson markáns antikommunista szemléletén. Nem támogatta a Churchill és Malenkov közötti brit-szovjet csúcstalálkozó ötletét. Emellett Churchill egészsége is hanyatlóban volt. Június 23-án agyvérzést kapott, amit hónapokon át eltitkoltak; Churchill „kimerültségére” hivatkozva a bermudai tanácskozást bizonytalan időre elhalasztották, és végül csak decemberben került rá sor.¹²⁸ Ekkorra Churchill már nem rendelkezett olyan ráhatással a világpolitikára, mint betegsége előtt.

Továbbra is tátongó szakadék választotta el egymástól Keletet és Nyugatot. Változatlanul úgy tűnt, hogy Washingtont felkészületlenül érték a Kreml engedményei és reformjai, mind az alapokat érintőek, mind a szimbolikusak. Már-már ösztönös vágy mutatkozott arra, hogy elutasítsák ezeket a jelzéseket mint a Nyugat szilárdságát aláásni igyekvő cselvetéseket, olyan „fortélyt, amelynek célja, hogy a szabad világ »ébersége lankadjon«” (Townsend Hoopes szerint a külügyminiszter Foster Dullesnek ez volt a meggyőződése).¹²⁹ Az Egyesült Államok vezetői nem tudták rászánni magukat,

hogy felismerjék, a szovjet vezetők lehetőségeikhez mértén próbálták megszabadulni a sztálini örökségtől. Nem akartak háborút. Tárgyalni akartak a Korcában zajló harcok lezárásáról és Németország ügyének elsimításáról, márpedig ezek voltak a két nagyhatalom között feszülő legégetőbb problémák. Belföldön az új rezsim szabadon engedte a Gulag mintegy egymillió rabját, és nyilvánosan megtagadta az orvost, az ország zsidósága elleni több éven át folytatott, agresszív, egyszerre burkolt és nyilvános kampány betetőzését. Ezek egyike sem valamilyen ravasz propagandahúzás volt.

Sztálin örökösei azonban egy vonakodó amerikai vezetéssel találták magukat szemben. Ezekről a hónapokról írva Oleg Trojanovszkij beszámolt Moszkva csalódottságáról, amiért a nyugati erők „úgy tűnt, nem méltányolják a mérsékletet, és nem hajlandóak elfogadni azt a nyilvánvaló igazságot, hogy az egyik fél részéről tett konstruktív lépések hasonló választ igényelnek a másik oldalról”. Továbbra is megvolt róla győződve, hogy „az Egyesült Államok politikai döntéshozói semmiféle támogatásnak nem mutatták jelét a szovjet politikai spektrum ezen szegmenseinek irányába, amelyek jobb kapcsolatokra törekedtek a Nyugattal”.¹³⁰ Adam Ulam szintén egy elszalasztott lehetőséget érzett. Szerinte „a háborús tapasztalatok már-már babonás félelmet ültettek el az amerikai politikusokban az oroszokkal való közvetlen tárgyalásoktól”, mintha csak Sztálin olyannyira fölébe kerekedett volna Rooseveltnek és Trumannak, hogy semmilyen elkövetkezendő amerikai elnök nem mert szembenézni a Kreml vezetőjével.¹³¹

Foster Dulles különösképp aggódott amiatt, hogy a Kreml békepuhatolózásai egy kitervelt stratégia részei, hogy meggyengítsék a szovjet agresszió miatti félelmet, ami az egész nyugati szövetség alapját képezte. (A. J. Liebling szerint Foster Dulles egy „új típusú terrorral” szembesült: ha a Kreml mérsékelné a nyomást a Nyugaton, akkor csökkenne a nyugati polgárok rettegése is az oroszoktól.¹³²) Emlékirataiban Bohlen úgy fogalmazott, Foster Dulles „mintha csak veleszületett rettegéssel bírt volna a szovjet tisztviselőkkel való személyes együttműködéstől. Nem tudom, azt érezte-e, hogy megronthatják a gondolkodását, de hitte, hogy ha az amerikaiak baráti eszmecserébe bocsátkoznának az oroszokkal, akkor az világszerte meggyengítené a kommunizmussal szembeni ellenállást.”¹³³ Foster Dulles számára a Szovjetunió által tett engedmények inkább erkölcsi kihívást jelentettek, miszerint szilárdan ellen kell állni mindennek, mintsem lehetőséget, amit fontolóra lehetne venni. Mi mással magyarázhatnánk május 8-án tett apokaliptikus figyelmeztetését Eisenhowernek, amikor azt bizonygatta, hogy „a szovjetek által képviselt aktuális fenyegetés a legszörnyűbb és legalapvetőbb, amivel csak a nyugati világ ezeréves dominanciája során szembesült. Jellegét tekintve eltér a Napóleon vagy Hitler jelentette fenyegetéstől, inkább az iszlám inváziójához hasonlítható a X. században. A kérdés immáron egyértelmű: képes lesz-e túlélni ezt a nyugati civilizáció?... Az út, amit jelenleg követünk, számunkra és az egész szabad világ számára végzetes.”¹³⁴ Talán Foster Dulles őszintén hitt saját szövegeiben, amit a hidegháborús történész John Lewis Gaddis

„túlzásokra való hajlandóságának” nevezett.¹³⁵ Vagy talán érezve, hogy Eisenhower továbbra is a csúcstalálkozó ötletének megrögzött ellenzése, illetve annak vágya között őrlődik, hogy kihasználja ezt a kitüntetett történelmi lehetőséget, Foster Dulles úgy gondolta, az ő szerepe az, hogy emlékeztesse az elnököt: a szovjet vezetők megörökölték Sztálin könyörtelen diktatúráját, s azt nem áll szándékukban lebontani.¹³⁶

A KEZDET VÉGE

Oleg Trojanovszkij egy hónappal Sztálin halála után csatlakozott a szovjet külügyminisztérium állományához. Mint Molotov rangidős helyettese, testközelből követhette, hogy a Kreml vezetői miképp szembesültek egyre sokasodó külhoni krízishelyzetekkel:

Háború folyt Koreában, egy másik pedig Indokínában; két szuperhatalom állt szemben egymással, kivont karddal; a fegyverkezési verseny szakadatlan gyorsult; Németország problémája sötét felhőként terült el Európa felett; nem látott megoldás a láthatáron Ausztria problémájára; a Szovjetunió nem állt diplomáciai összeköttetésben sem Nyugat-Németországgal, sem Japánnal; továbbra is több ezer hadifogoly raboskodott orosz légerekben; a Szovjetunió összekülönbözött Tito Jugoszláviájával hétköznapi halandók számára átláthatatlan okokból kifolyólag; Törökország a Nyugat felé fordult a Szovjetunió területi és más követeléseinek következtében; a helyzet néhány kelet-európai országban egyre aggasztóbbá vált.¹

De legalább a koreai harcok beszüntetéséről megindultak a komoly tárgyalások áprilisban. Ezzel Németország megosztottsága, valamint a szatellitállamok potenciális zavargásai maradtak a legsürgetőbb külpolitikai kihívások, amelyek megoldása a Kremlre várt. Miután a Vörös Hadsereg biztosította a fennhatóságát Kelet-Európa-szerte, Sztálin mindenhol szigorú egypártrendszert vezetett be, gyors iparosítással és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásával egyetemben. Nem meglepő módon ezek a politikai direktívák meglehetősen népszerűtlennek bizonyultak a megszállt lakosság körében. Sztálin életének utolsó hónapjaiban, noha volt pártvezetők ellen indított eljárásokkal megerősítette a politikai felügyeletét ezen rezsimék felett, a szovjet tisztviselők olyan titkosszolgálati beszámolókat kaptak Csehszlovákiából, Magyarországról és Romániából, amelyek „szembeötlő inkompetenciáról”, „megfontolatlan politikai döntésekről” és a gazdaság „szélsőségesen kártékony állapotairól és zavarairól” számoltak be. Sztálin alatt a Kreml figyelmen kívül hagyta az effajta jelentéseket, ám örökösei most belátták, hogy cselekedniük kell.²

A Bulgáriában és Csehszlovákiában kitört zavargások, amikor is munkások tüntetésekre kezdtek a Kreml ha nem is politikai, de gazdasági rendelkezései ellen, még nyugtalanabbá tették a vezetést. Bulgáriában a május eleji demonstrációk két, Szófiától kilencven kilométerre fekvő városra korlátozódtak: Plovdivra és Haskovára. 1953 tavaszán a nem megfelelő munkakörülmények következtében sok ember nem jutott álláshoz a dohányiparban. A hivatalos szakszervezet listákat készített arról, hogy ki folytathatja a munkát, és ki

nem, ez pedig feldühítette a dolgozókat. Egy belső pártjelenítés szerint „miután különböző helyeken hiába próbáltak munkát találni, az emberek reményvesztettek lettek, ami aztán dühbe váltott át”.³ Százak kezdtek sztrájkba, tüntetések törtek ki – amennyire csak a történészek igazolni tudják, ez volt az első népi ellenállás Sztálin halála óta.

A zavargás közvetlen oka a termelési normák fokozatos emelése volt; a párthivatalnokok gyakran folyamodtak ehhez a taktikához, hogy a munkások termelési mutatóit a bér arányos emelése nélkül fokozzák. Bulgária vezetője ez idő tájt Valko Cservenkov volt, aki uralmát Sztálinéről mintázta, a kormány miniszterelnökeként és a Bolgár Kommunista Párt főtitkáráként gyakorolva diktatórikus hatalmat. Ahogy a sztrájk tovább folytatódott, Cservenko kénytelen volt elküldeni egyik pártbéli riválisát, Anton Jugovot, hogy folytasson tárgyalásokat az elégedetlen munkásokkal. Jugov egykoron egy plovdivi dohánygyárban dolgozott, és mivel jól szót értett a dolgozókkal, segített eloszlatni a feszültségeket. Ígéretét, miszerint a párt visszavonja a megemelt kvótákat, és más sérelmeket is orvosolni fog, elfogadták. A *Manchester Guardian* szerint Jugovot „a munkások a vállukra emelve ünnepelték”.⁴ Nincs arra utaló bizonyíték, hogy a munkásoknak más, politikai jellegű követeléseik lettek volna.

A Kremlt jobban aggasztották a Csehszlovákiában zajló események. Akárcsak Bulgáriában, itt is szigorú gazdasági intézkedések indították el az eseményeket. Több mint egy éven keresztül terjengett a szóbeszéd, miszerint egy eljövendő valutareform jelentősen csökkenteni fogja a csehszlovák korona értékét. A rezsím ennek ellenkezőjét bizonygatta, és

megnyugtatta a munkásokat, hogy megtakarításaik biztonságban vannak. Így amikor 1953 júniusának elején a valuta-reform mégis hatályba lépett, az emberek megdöbbentek és felháborodtak, csakúgy, mint a nyugat-csehszvági Pilsen Škoda autógyár több ezer munkása. (Az amerikaiak előtt nem volt ismeretlen a város, hiszen hadseregük szabadította fel 1945 májusának elején, George Patton tábornok vezetésével.) Mivel az új intézkedés megindoklására és a munkások megbékítésére kiküldött pártagitátorok magyarázatai nem győzték meg őket, mintegy háromezer dolgozó ott hagyta az üzemet, és a két mérföldre lévő városházához vonult, hogy kiderítsék, milyen magyarázattal tud előállni a polgármester. Az utcákon vonuló munkásokhoz hamar fiatalok csoportjai is csatlakoztak, a dolgozók gazdasági sérelmeit nyílt politikai követelésekkel kiegészítve. A sztálinista vezetés hatalomátvétele óta első alkalommal történt, hogy egy kelet-európai országban az utcára vonulva követelték a szovjet uralom végét.

A mérges és frusztrált tüntetők megrohamozták és felforgatták a városházát. „Pártplakátokat, propagandaanyagokat téptek szét, mellszobrokat döntöttek le, képeket szakítottak le a falakról és tapostak össze... Sztálin és Gottwald [a néhai csehszlovák elnök] mellszobrait kivágták az ablakon.” Hasonló lázadás bontakozott ki a közeli bírósági épületnél, ahol a dühös tüntetők aktákat és irodai felszereléseket pusztítottak el. Az egyik résztvevő szerint „a tömeg letépte a vörös csillagokat két keresztutcában parkoló buszról, és tönkretették az amerikai háborús emlékmű helyére ültetett, szovjet csillagot formázó virágágyat”. Az emberek csehszlovák és

amerikai zászlókat függesztettek ki ablakaikba, valamint Eduard Bencs és Jan Masaryk – két nagyra becsült és nem kommunista csehszlovák vezető – arcképeit. A városháza és a bírósági épület felforgatásán túli erőszakos cselekmények kizárólag a titkosrendőrség tagjaira irányultak – amennyiben be tudták azonosítani őket –, valamint azokra, akiknek elég ostobák voltak ahhoz, hogy pártjelzéseket viseljenek. A helyi hatóságok képtelenek voltak lecsillapítani a zendülést. Csak a második napon sikerült úrrá lenniük a káoszon, amikor megérkeztek a városba a Prágából kivezényelt állambiztonsági egységek. Kijárási tilalmat és statáriumot vezettek be, mintegy kétezer embert letartóztattak. Mivel a rezsim a teljes médiát irányítása alatt tartotta, sikeresen elhallgattatta a lázadások hírét és a tüntetések agresszív jellegét. Az események Nyugaton sem kaptak komolyabb sajtóvisszhangot.⁵

A zavargás hatására a szovjet vezetők rendkívüli intézkedésekre kényszerültek. Legfőbb aggodalmuk továbbra is Németország problémája maradt. A második világháború lezárultával az ország kijelölt övezetek mentén a Szovjetunió, Amerika, Nagy-Britannia és Franciaország felügyelete alá került. A hidegháborús feszültségek kibontakozásával a szintén két szektorra osztott Berlin egymásnak feszülő szuperhatalmak potenciális csatatere lett, ahol komoly fegyverzettel ellátott amerikai és szovjet csapatok néztek egymással farkasszemet. 1949-ben Németországot hivatalosan is két különálló országra osztották fel: a jóval nagyobb Német Szövetségi Köztársaságra (NSZK), vagyis Nyugat-Németországra, illetve a Német Demokratikus Köztársaságra (NDK), avagy Kelet-Németországra. (Nyugat-Németország lakos-

sága mintegy 51 millió fő volt, Kelet-Németországé a 18 millióhoz közelített.) Ám Németország újraegyesítésének ötlete megmaradt. Mai szemmel, a berlini fal 1989-es leomlásának és a rá következő év októberében bekövetkezett újraegyesülés fényében nehéz elképzelnünk, hogy Sztálin és örökösei valaha is komolyan gondolták volna Németország újraegyesítésének támogatását. Tudták, hogy Nyugat-Németország előbb-utóbb a nyugati demokráciák gazdasági és katonai szövetségének kulcsfontosságú részévé válik, ezért a szovjet külpolitika egyik legfőbb céljává lett, hogy megakadályozzák az NSZK újrafegyverzését. Ennek ismeretében ajánlotta fel Sztálin 1952 tavaszán Németország újraegyesítését, azzal a kikötéssel, hogy Németországot nem fegyvereznék fel újra, és az orosz csapatok az országban maradnának a béke biztosításának céljából. Megérezvén, hogy Sztálin megsemmisítő fölényt akar kiharcolni a Kremlnak, a Nyugat visszautasította az ajánlatot.

Sztálin örökösei más megoldást kezdtek keresni. Tudták, hogy Sztálin szélsőséges politikája megteremtette a zavarások lehetőségét Kelet-Németországban, ahol a menekültválság megingatta Moszkva bizalmát a helyi kommunista vezetésben. 1953 első négy hónapjában csaknem 120 000 ember szökött át a határon Nyugat-Berlinbe. Mindez azonban nem tartotta vissza Walter Ulbrichtot – az NDK miniszterelnök-helyettesét és a kormányzó Német Szocialista Egységpárt vezetőjét – abban, hogy megterhelő termelési kvótákat fogadtasson el, megkövetelve a munkásoktól, hogy ugyanazért a bérért tíz százalékkal többet dolgozzanak. Egy ilyen szigorú rendelkezés tovább súlyosbította a krízishelyzetet,

arra kényszerítve a Kremlt, hogy megpróbálja megelőzni a közelgő katasztrófát.

Alig tíz nappal Sztálin temetését követően a Kreml visszautasította keletnémet tisztviselők arra irányuló kérését, hogy szigorítsák a határfelügyeletet Kelet- és Nyugat-Berlin között. Molotov a felvetést „politikailag elfogadhatatlannak és a probléma túlzott leegyszerűsítésének” nevezte, tudván, hogy az „ellenségeskedést és zúgolódást válthat ki a berlini lakosságból az NDK kormányzatával és a németországi szovjet hatóságokkal szemben”. Két hónappal később Berija arról számolt be az elnökségnek, hogy „a [Kelet-Németországból] Nyugatra történő átszökések növekvő száma azzal magyarázható... hogy a kis- és középvállalkozók között általánossá vált a félelem a magántulajdon eltörlésétől és javaik elkobzásától, illetve hogy sok fiatal igyekszik elkerülni az NDK fegyveres erőinél való szolgálatot, valamint azzal is, hogy az NDK nagy nehézségekkel küzd a lakosság élelmiszeripari és fogyasztási cikkekkel való ellátásának területén”. Realista helyzetértékelés volt ez, amely hiteles és jól informált hírszerzési adatokon alapult. De mire voltak hajlandóak, és mit tehettek a Szovjetunió urai ez ügyben?

Ahogy a menekültek tovább áramlottak Nyugat-Berlinbe, a keletnémet rezsim egyre ingatagabbá vált. A Kreml egyre ingerültebb lett Walter Ulbrichttal szemben, aki elhatározta, hogy felépíti a maga, Sztálin által inspirált személyi kultuszát; június végére például nagyszabású ünneplést tervezett hatvanadik születésnapja alkalmából. Ezzel a dilemmával szembesülve az elnökség május 27-én rendkívüli ülést tartott, hogy felülvizsgálja politikájukat, és egyetértettek abban,

hogy lényegi változtatások szükségesek a szatellitállamokban, beleértve Kelet-Németországot is. A szovjet tisztviselők megállapodtak, hogy távozásra kényszerítik Ulburchtot, országának politikáját pedig liberálisabb irányba állítják.

Ami igazán meglepő, hogy a Kreml vezetői nem tápláltak illúziókat a szituációval kapcsolatban, amivel Sztálin halála után szembesültek. A Bulgáriában és Csehszlovákiában kitört zavargások a növekvő politikai instabilitás árnyát vetítették előre Kelet-Európában. A szocializmus Sztálin által elrendelt „mielőbbi felépítésének” programján, valamint a durva politikai elnyomás gyakorlatán változtatni kellett. Három hónappal a halálát követően örökösei készen álltak arra, hogy általános gazdasági és politikai reformokat rendeljenek el: kollektivizáltabb vezetést, mérsékeltebb elnyomást, nagyobb hangsúly fektetését a könnyűiparra, a vallásgyakorlás iránti nagyobb toleranciát és a kényszer-kollektivizálás beszüntetését. Tisztán pragmatikus megfontolásokból Molotov, Berija, Malenkov, Bulganyin és Hruscsov mind egyetértettek a reformok mielőbbi szükségyszerűségében, valamint abban is, hogy azokat mielőbb keresztül kell vinniük hithű kommunista beosztottjaikon is.

Június első heteiben Moszkvába rendelték Kelet-Németország, Magyarország és Albánia vezetőit. Hasonló, szigorúan titkos megbeszéléseket terveztek júliusra is Csehszlovákia, Románia, Lengyelország és Bulgária vezetőinek részvételével. Megdöbbenő, milyen nyíltan beszéltek a Kreml vezetői ezeken a tárgyalásokon. A nyilvánosságtól távol egyenesek és belátóak voltak, kevés tanújelét adva az idológiai

képmutatásnak, ahogyan nekigyürkőztek, hogy elejét vegyék a súlyos zavargásoknak a keleti blokkban.

A magyar kommunista vezetőknek, Rákosi Mátyásnak elmondottak minden önkényúrnak szóltak: „A Szovjetunió közös felelősséggel bír azért a típusú rezsimért, ami ma Magyarországon létezik. Ha a Szovjetunió Kommunista Pártja helytelen tanácsot nyújtott a múltban, úgy azt elismerjük, és lépéseket teszünk a kijavítására... Ám a lényeg az, hogy együttesen kell kidolgoznunk az intézkedéseket, hogy [a magyar kormány saját] hibáit helyrehozzuk.”⁶ És hogy mik voltak ezek a hibák? A szovjet vezetők szerint túlságosan is elnyomó politikájuk. Mind közül épp Berija volt az, aki nekik szegezte a kérdést: „Elfogadható az, hogy Magyarországon – egy 9 500 000 lakosú országban – 1 500 000 ember van kitéve üldöztetésnek?” Elismerte, hogy még Sztálin is elkövette azt a hibát, hogy személyes „utasításokat adott a letartóztatottak kivallatásával kapcsolatban”. Rákosinak nem volna szabad elkövetnie ugyanezt a baklövést. „Nem helyénvaló, hogy Rákosi elvtárs parancsokat adott arra vonatkozólag, hogy kit kell letartóztatni, és hogy ő mondja meg, kit kellene bántalmazni. A megvert őrizetes olyan vallomást fog tenni, amelyet vallatói hallani akarnak: el fogja ismerni, hogy angol vagy amerikai kém, vagy amit csak akarunk. De az igazságot így sosem leszünk képesek kideríteni. Ekképpen ártatlan embereket ítéelhetnek el. Létezik jog, és ezt mindenkinek tiszteletben kell tartania. Hogy hogyan kell lefolytatni egy vizsgálatot, kit kell letartóztatni, és hogyan kell kihallgatni, az a nyomozati szervek dolga kell legyen.”

Molotov osztotta Berija aggályait, mondván „a lakosság ellen valódi elnyomáshullám indult... Mindent megtorolnak, önkényesen sújtanak büntetéssel jelentéktelen tetteket.” Való igaz azonban, ismerte el Molotov, hogy „a főnökösködéssre való hajlandóság, amely megfertőzte Rákosi elvtársat... a Szovjetunióból eredt”. Berija tovább taglalta a témát. „Nem helyes, hogy Rákosi elvtárs csinál mindent. Még az sem volt helyes, hogy Sztálin elvtárs egy személyben volt minden.” Berija szerint át kellett szervezni a Szovjetunió és a szatellitállamok viszonyát. „A kapcsolat nem volt megfelelő, és ez negatív következményekkel járt – mondta Rákosinak. – Egymást ünneplő és dicsérő találkozók jelentették ezt a kapcsolatot. A jövőben újfajta viszonyt építünk ki; egy felelősségteljesebb és komolyabb kapcsolatot.”⁷

Mindhárom szatellitállam – Kelet-Németország, Magyarország és Albánia – pártvezetője a beszélgetés után meghunyászkodott, és nekilátott a Kreml által kijelölt új, liberálisabb politika megvalósításának. Rákosi Mátyás lemondott kormányfői tisztségéről a Moszkva által támogatott párttisztviselő, Nagy Imre javára. (A későbbiekben Nagy Imre vezette a reformmozgalmat Magyarországon 1956-ban, ami a szovjet erők erőszakos beavatkozásához vezetett, valamint az árulás vádjával letartóztatott Nagy kivégzéséhez 1958 júniusában.) Albániában Enver Hoxha, aki 1953-ban korábban jóformán minden jelentős párt- és kormánypozíciót magáénak tudhatott – egyszerre volt a miniszterelnöktől a kül- és honvédelmi miniszteren át a belügyminiszter is –, beleegyezett, hogy lemond honvédelmi és külügyminiszteri tisztségeiről.

Ám az effajta közbeavatkozás már megkésettnek bizonyult.

Június 11-én a keletnémet újságok bejelentették az Új Irányt. Moszkvai parancsra a kommunista tisztviselők immáron elismerték „súlyos mulasztásaikat”, és vállalták „az erőszakos kollektivizálás megszüntetését, a hangsúly áthelyezését a nehéziparról a fogyasztási célú termelésre, a magánvállalkozások védelmét, a szabad politikai vita és részvétel bátorítását, az elbocsátott »burzsoá« oktatók és diákok visszavételét oktatási intézményeikbe, a vallásszabadság garantálását, valamint a politikai perek áldozatainak rehabilitálását”. Miképp azt a Harvard kutatója, Mark Kramer megállapította: „Egyévnyi könyörtelen szigor és elnyomás után ez a hirtelen jött bejelentés villámcsapásként érte Kelet-Németországot.” A kudarc beismerése volt ez, az önkritika megnyilvánulása, ígéretek sorával kísérve, amelyek mind példa nélkülinek számítottak a kommunista világban, és épp annyira megdöbbenőnek számított, mint az orvosper két hónappal korábbi visszavonása.⁸

Hamarosan egy sor lényegi és szimbolikus változásra került sor. A rezsim bejelentette mintegy 5000 rab szabadon engedését, akik börtönben voltak vagy tárgyalásra vártak különféle vagyon elleni bűncselekményekért. Amennyiben nem várt rájuk három évnél hosszabb börtönbüntetés, szabadon engedték őket. (A rendelkezés a politikai foglyokra szemmel láthatóan nem terjedt ki.) Emellett a szószékeken felolvasták

a Német Evangélikus Egyháztanács pásztorlevelét, amelyben megköszönik a kormánynak, hogy „megbékél az egyházzal”.⁹ Alig hetekkel korábban a kommunista tisztviselők elvágatták a telefonvonalakat Berlin két része között, ám immáron felhagytak a telefonkábelek kitépésével, csökkentve arra irányuló erőfeszítéseiket, hogy elszigeteljék egymástól a kelet- és nyugat-berlinieket.

A Német Szocialista Egységpárt azonban sem a párt berkein belül, sem az egész országra kiterjesztett propagandában nem tudott egy koherens irányvonalat kijelölni. A párt egyik tisztviselője például utasítást adott arra, hogy távolítsák el a párt szlogenjeiből és plakátjairól a „szocializmus építésére” vonatkozó utalásokat, elutasítva ezzel Walter Ulbricht politikáját. Két nappal később azonban a *Neues Deutschland*, az ország vezető kommunista lapja leköszölt egy cikket, amelyben azoknak a munkásbrigádoknak a dicséretét zengte, amelyek állítólag „önként növelték munkanormáikat 20-40 százalékkal”. A kommunizmusban egy ilyen cikk azon propaganda-kampány részének számított, amellyel nyomás alá helyezték a dolgozókat, hogy kövessék az önzetlen munkavégzés eme ösztönző példáját.¹⁰

A hatóságok immár tétovázni látszottak, ami részint még jobban felbőszítette a munkásokat, részint az a benyomásuk támadt, hogy a rezsim kezd megzavarodni. Ez lehetőséget teremtett számukra, hogy még határozottabban álljanak elő követeléseikkel. Egyre súlyosabbá váltak a sztrájkokkal való fenyegetések és a munkalassítások, aminek élére a rezsim kelet-berlini Stalinallee (Sztálin sugárút) mentén épülő kirkatprojektjének építómunkásai álltak. Miközben Kelet-Ber-

lin-szerte mindenfelé háborúból maradt romok éktelenkedtek, az NSZEP a Stalinallee mentén luxuslakásokat és felső kategóriás üzleteket épített, amiket csak a pártvezetők engedhettek meg maguknak. Az építkezés munkásai lázadásba kezdtek, magukra vonva a világ figyelmét. Napokon belül országszerte dühödt és erőszakos tüntetők követelték a szovjet megszállás végét.

Noha a Kreml szorosan nyomon követte az eseményeket, az NDK-t elborító lázongások meglepték a szovjet vezetőséget. Június 15-én, mikor munkások egy csoportja el akarta juttatni követelésüket Otto Grotewohl miniszterelnöknek, a kormányfő irodája elhajtotta őket; a tisztviselők nem akarták bátorítani a zendülőket azzal, hogy komolyan veszik őket. Közömbösségük visszafelé sült el.

Másnap zászlókat lobogtató munkások százai vették be az utcákat, és terjesztették a demonstráció hírét rekvirált hangszórós kocsikkal és biciklikkel. Számuk nemsokára több ezer főre duzzadt, ahogyan keresztülvonultak a Sztálin körúton és a város más központi helyein; órákon belül az összes építkezésen zavargások törtek ki. A NSZEP politbűrója véletlenül épp ugyanezen a napon tartotta heti ülését, aminek legfőbb napirendi pontja az volt, miképp vigyék végbe az Új Irányt, és annak előreláthatóan milyen politikai következményei lesznek. A váratlan ellenszegüléstől meglepve órákig tartó vitába telt, mire a bizonytalankodó és schezhető Ulbricht beleegyezett a kvóták visszavonásába. A tisztviselők kiadtak egy hosszú és gondosan megfogalmazott közleményt, amiben beismerték, hogy „a normák adminisztratív emelése hiba volt, hisz egy effajta lépést csak meggyőződésre

és szándékra alapozva lehet megtenni”. Immáron a munkásokon múlik, hogy „egységbe tömörüljenek a párt zászlaja alatt... és leleplezzék az ellenséges provokatőröket, akik viszályt és zűrzavart próbálnak szítani a munkásosztály sorai-ban”.¹¹ Ám a munkások, akiknek nevében a rezsim a hatalmat gyakorolta, nem álltak be a sorba.

A tüntetők jelszavai mindinkább politikai színezetet öltöttek, beleértve a szabad választások követelését. A magabiztos és dacos demonstrálók késő éjszakába nyúlóan az utcákon maradtak; a *New York Times* szerint „minden utcasarkon többtucatnyi vagy akár több száz fős tömeg hallgatta a vitát”.¹² Mivel a rezsim nem volt hajlandó tárgyalni, a munkások másnapra általános sztrájkot hirdettek meg Kelet-Berlin középpontjában. Noha az amerikai irányítású rádióállomás, a Kelet-Berlinben igen népszerű RIAS (Rádiók az Amerikai Szektorban)¹³ röviden megemlítette a sztrájkot, még ez a „szerény utalás is visszavonásra került minden későbbi hírbeszámolóból az amerikai hatóságok kérésére, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy semmi olyasmi ne hangozzék el a RIAS adásaiban, ami sztrájkhoz vagy tüntetéshez vezethet az NDK-ban”, miképp Arnulf Baring fogalmazott a felkelésről írt részletes beszámolójában.¹⁴ A nyugati tisztviselők az óvatos tartózkodást részesítették előnyben. Június 16-án maguk a munkások voltak azok, akik egy rekvirált hangszórós kocsival elterjesztették a következő napra tervezett tüntetés hírért.

Másnap, június 17-én tízezrek özönlöttek el a főbb sugárutakat és nyilvános tereket. Hat héttel korábban, május 1-jén félmillió, állítólagosan a párthoz hű munkás részvételé-

vel rendeztek díszfelvonulást a Marx–Engels téren, Kelet-Berlin Vörös terén, ahol a dolgozók lelkesen üdvözölték a megjelent kormányzati vezetőket és az orosz Vaszilij Csujkov tábornokot. A tömegek immáron nyíltan politikai követeléseknek adtak hangot, szabad, egész Németországra kiterjedő választásokat, valamint korábban őrizetbe vett tüntetőtársaik szabadon engedését követelve. Haragjuk a kommunista hatalom szimbólumaira zúdult, többek között a NSZEP és a Szovjetunió vezetőit ábrázoló plakátokra és szobrokra. A Minisztériumok Házánál 25 000 fős tömeg gyűlt össze, és mivel jelenlétük a rezsim főhadiszállása feletti kontroll elvesztésével fenyegetett, a szovjet egységek közbeavatkoztak, tankokkal és páncélozott járművekkel biztosítva az épületet. Statáriumot vezettek be, és katonai kordonokat felhúztak elvágták Kelet-Berlint a város nyugati szektoraitól. Mindez azonban nem állta útját annak, hogy a tüntetők több helyen is összecsapjanak a Vörös Hadsereg kivezényelt katonáival és az NDK rendőreivel.

A drámai összecsapások híre elérte a Nyugatot. A híres fénykép, amelyen fiatal férfiak kövekkel dobálnak meg szovjet tankokat, bejárta a világot. Otto Nuschke, Kelet-Németország miniszterelnök-helyettese – aki egyúttal a kommunista kormányhoz csatlakozni kényszerült bábpart, a Keresztény-Demokrata Unió elnöke is volt – feldühödött tüntetők egy csoportjának fogságába esett; a politikust kiráncigálták a limuzinjából, majd az amerikai szektorba taszigálták, ahol kihallgatás céljából őrizetbe vették. A szovjet és a nyugati szektort elválasztó határnál a tömeg megrongálta a kerítést, letépték a vörös zászlót egy határellenőrző állomásról, majd

a lobogót és a kabint a bámészkodók üdvívalgásai közepette felgyújtották. Ezrével áramlottak a tüntetők az utcákon a rendőrökkel üvöltözve, miközben a szovjet katonák „vadul szlalomozva hajtották járműveiket fel-alá az Unter den Lindenen a szovjet nagykövetség előtt”, így próbálva távol tartani a lázadókat a tekintélyt parancsoló új épülettől. Időnként leugrottak a járművekről, és „gépfegyvereikből eleresztettek egy sorozatot a levegőbe”. Katonák egy másik falanxa clórcszegezett szuronyokkal közelítette meg a tömeget. Néhány sarokkal arrébb a demonstrálók felmásztak a Brandenburgi kapura, és leszakították az emlékműről a város 1945-ös szovjet elfoglalását jelző vörös zászlót. Helyébe két fiatalember a Német Köztársaság fekete-vörös-arany lobogóját tűzte ki.¹⁵

Az ellenséges tüntetőkkel szembesülve a szovjet csapatok tüzet nyitottak a fegyvertelen tömegre. A kelet-berlini szovjet csapatok parancsnokának utasítására a Vörös Hadsereg kivégzőosztaga agyonlőtte Willi Götling nyugat-berlini lakost, egy állástalan festőt, aki június 17-én távozott otthonából, hogy felvegye munkanélküli-segélyét. Épp a földalattin utazott Nyugat-Berlinből, közvetlenül a demonstrációk alatt, amikor kiemelték. Felesége szerint nem volt tagja semmilyen politikai pártnak: elképzelni sem tudta, hogyan keveredhetett férje a zavargásokba. A szovjetek gyorsított eljárással halálra ítélték és kivégezték a szerencsétlen férfit, akit azzal vádoltak, hogy „külföldi hírszerzési ügynökségek parancsára tevékenykedett”, és hogy „aktív szervezője volt a berlini szovjet övezetben lezajlott provokációknak és lázongásoknak”.¹⁶ Götling már halott volt, mielőtt bármilyen fellebbezést be lehetett volna nyújtani ügyében, vagy mielőtt kelet-berlini

tartózkodásának valós körülményeire fény derülhetett volna. További öt embert végeztek ki rögtönítélő eljárás útján, miközben legalább százhusz tüntetőt öltek meg az utcákon, kétszázan pedig súlyosan megsebesültek. Egyetlen szovjet katonára sem vesztette életét vagy sebesült meg komolyabban, és csupán tizenhét keletnémet tiszt halt meg – többségükben az állambiztonsági szolgálatok tagjai –, százhatvanhat sérült mellett. A rá következő napokban rendőrök és a kommunista párt funkcionáriusai Kelet-Berlinben és más városokban a sztrájkok és lázadások felelőseit keresve rajtaütésekbe kezdtek: a letartóztatottak száma jócskán meghaladta a háromezret.¹⁷

A RIAS beszámolt a tüntetésekről, ezzel pedig a fővárostól távolabb fekvő területeken is megkezdődtek a zavargások. A krízis egyik kulcsfontosságú aspektusa annak gyorsasága volt, ahogy a tüntetések NDK-szerte szétterjedtek. Becslések szerint ezen a ponton mintegy félmillióan csatlakoztak a tiltakozásokhoz; a tüntetések ötszázhatvan várost érintettek, beleértve jóformán az NDK összes ipari központját. A munkások rádióállomásokat, postahivatalokat és városházákat foglaltak el. Párttagokat vertek össze. Magdeburgban az Ernst Thälmann nehézszerszárműzemet sztrájk bénította meg; jelentések szerint mintegy 13 000 munkás csapott össze a keletnémet rendőrséggel, és próbálta bevenni a Halberstädter utcai börtönt, politikai foglyok kiszabadításának reményében. További sztrájkok leállították a balti-tengeri kikötőkben, Rostockban és Warnemündében lévő hajójavító műhelyeket, egy selyemáruüzemet Rathenowban, a híres optikai eszközöket gyártó Zeiss üzemet Jénában, valamint egy lipcei gyárat, amely a Vörös Hadseregnek készített buszokat és

teherjárműveket. Leállt a termelés Fürstenberg-Oder, Calbe, Brandenburg és Hennigsdorf városok vaskohászati üzemében. Beszámolók szerint a feldühödött tömeg Rathenowban meglincselte a titkosrendőrség helyi vezetőjét, Magdeburgban pedig további rendőröket öltek meg. Sztrájkokról és rendezavarásokról érkezett hír Chemnitz, Halle, Drezda és Erfurt városaiból is. Úgy tűnt, Kelet-Németországban az ipari munkások egységesen sztrájkba léptek, sőt azt is nyíltan kifejezték, mind jelképes, mind tetteges módokon, hogy az ország politikai berendezkedésének megváltoztatását akarják.

Mindazonáltal a nyugati vezetők belátták, hogy óvatosságra van szükség. Nyugat-Berlin polgármesterének azt tanácsolták, hogy ne engedélyezzen nyilvános gyűléseket a szövetséges katonai vezetők beleegyezése nélkül, valamint elrendelték, hogy a szolidaritásból rendezett felvonulásokat a kelet-berlini határtól távol tartsák. Korlátozták továbbá a nyilvános nyilatkozatokat, nem akarván újabb tüntetéseket szítani, amelyek aztán óhatatlanul további vérontáshoz vezetnének. A szövetséges erők nem készültek behatolni Kelet-Berlinbe, hogy helyreállítsák a rendet, és kiűzzék onnan a Vörös Hadsereget. A Nyugat mélyen együtt érzett ugyan, de képtelen volt közbelépni. Mint azt Ernst Reuter, Nyugat-Berlin polgármestere kijelentette: „A helyzetünkben az volt a szörnyű, hogy mi, Nyugat-Berlinben segíteni akartunk, de nem tudtunk. El lehet képzelni, mi történt volna, ha nyugat-német rendőrségem bevonul Kelet-Berlinbe. A nyugati szövetségesek szintén tehetetlenek voltak.”¹⁸ Ám ez a tartózkodás sokszor dühöt ébresztett mindazokban, akik segíteni akartak honfitársaikon a szovjet övezetben. Az NSZEP két különálló

irodáját is feldúlták az amerikai övezetben. A párt tisztviselőinek „a hátsó ajtón kellett kimenekülniük”, miközben bútorok, propagandaanyagok, valamint Sztálin és keletnémet kommunista vezetők képei repültek ki az ablakokból az utcára, ahol aztán elégették őket.¹⁹ A hét során több, az erőszak elől menekülő kelet-berlini lakos próbált meg átjutni a nyugati oldalra, beleértve a népi rendőrség jóval több mint száz tagját, akik családjukkal együtt kíséreltek meg dezerálni.

A példátlan zavargásokkal szembesült kommunista vezetés jól tudta, hogy kiket okoljon – legalábbis a nyilvánosság előtt. Grotewohl miniszterelnök kijelentette, hogy a felelősök „nyugat-berlini fasiszták és más reakciós elemek”, valamint egykoron tevékeny nácik.²⁰ A keletnémet rádió azt állította, hogy egyenruhás amerikai tisztek „vezérelték a tüntetőket hangszórós kocsikból Nyugat-Berlinben”.²¹ A szovjet újságok azzal vádolták Eisenhowert, hogy durván beavatkozott az ország belügyeibe,²² továbbá azt állították, hogy Allen Dulles FBI-igazgató egy helyszíni hivatalból irányította a berlini lázadást – Dulles nyilvánosan is nevetségesnek minősítette ezt a feltételezést. A *Pravda* egy – szokás szerint megalapozatlan – állításában „külföldi zsoldosokat” emlegetett.²³ A TASZSZ a berlini brit és francia parancsnokokat vádolta a lázadások kirobbantásával. Június 20-ára a zavargások nagy része lecsillapodott, kétségkívül a 25 000 jól felfegyverzett szovjet katona közbeavatkozásának eredményeképp. A kommunista vezetés visszanyerte magabiztosságát, olyannyira, hogy június 26-ára Kelet-Berlinben díszfelvonulást szerveztek a „hűség” jegyében, készséges munkásokat végigvonul-

tatva ugyanazon az útvonalon, ahol alig napokkal korábban még tízezrek lázadtak.²⁴

A nyugati kormányok őszinte döbbenetére Walter Ulbricht átvészelt a krízist. Június 19-én a *New York Times* a megszokott jóslatokba bocsátkozott a keletnémet tisztviselők sorsát illetően. Meg nem nevezett „megfigyelőket” – vélhetőleg az USA kormányának tisztviselőit – idézve a cikk leszögezte, hogy „a felkelés megmutatta a kommunista kormányzat és hatalom gyengeségét”. Az események „kellemetlen helyzetbe hozták... a keletnémet kommunista vezetőket... Nem kizárt, hogy a szovjet hatóságok saját hasznukra fordítják majd a tegnapi lázadást, mégpedig úgy, hogy a keletnémet kommunista vezetőket szabotőröknek, zsarnokoknak és árulóknak bélyegzik, majd közlik a néppel, hogy ők (a szovjet tisztviselők) azért léptek közbe, hogy helyrehozzák a hatalommal való visszaélések okozta károkat.” Ám a valószínűségben ennek pont az ellenkezője történt.²⁵

Ulbricht nem csupán megőrizte hatalmát, de az események után több olyan tisztviselőt is sikerült eltávolítania, aki megkérdőjelezte a vezetését. Ironikus módon, miközben a szovjet vezetők tisztában voltak azzal, hogy éppenséggel Ulbricht keményvonalas politikája vezetett a lázadásokhoz, vonakodtak nyilvánosan felelősnek megnevezni. Az Ulbricht-ra zúdított korábbi kritika, illetve azon megalapozott feltetelezés között őrlődtek, miszerint reformjaik erőltetése hozzájárulhatott az ország destabilizálódásához. Június 24-én a Kreml vezető tisztségviselői hosszú, részletes nyilatkozatot adtak ki, szovjet perspektívából áttekintve a zavargásokat. Noha a memorandum többek között kijelen-

ti, hogy „a június 17-én történt események egy kiterjedt nemzetközi provokáció részét képezték, és a három nyugati nagyhatalom, illetve azok cinkosai, a nyugatnémet tőkések köréből tervelték ki őket”, a terjedelmes jelentés nagyobbik részét a NSZEP vezetői által elkövetett hibák széles skálájának taglalása teszi ki, kezdve „a szocializmus gyorsuló felépítésének” erőltetésével 1952 nyarán. Ez a megfontolatlan és valóságtól elrugaszkodott politikai célkitűzés az élelmiszer-termelés és a könnyűipar meggyengüléséhez vezetett, és egy sor takarékosági intézkedéshez, ami még nagyobb szegénységbe taszította a lakosságot. A jelentés még egy háji gyári munkásról is említést tesz, akinek a tehene elpusztult, mégis köteles volt tejet beszolgáltatni a járási tanácsnak. Az efféle ostoba és kártékony lépésekkel kapcsolatban leszögezték, hogy „épp ezek képezték az NDK-ban június 17–19-én történt zavargások alapját”. A nyilatkozat végzetül drasztikus intézkedések sorát javasolta, többek között a jóvátételi tartozások megnyirbálását Lengyelország és a Szovjetunió irányába, szélesebb ellátást élelmiszerből és más anyagi javakból, hogy az életszínvonal elérje a nyugat-németországi nívót, valamint Walter Ulbricht eltávolítását miniszterelnök-helyettesi és NSZEP-főtitkári posztjáról.²⁶ Ám a szovjet elnökség erre a lépésre nem volt hajlandó, így Ulbricht a helyén maradt. A szovjet és német kommunista tisztviselők továbbra is elkötelezettek maradtak az Új Irány mellett, és biztosították a munkásokat arról, hogy tetteik nem voltak teljes mértékben megalapozatlanok – a NSZEP elismerte, a renitens dolgozók „úgy érezték, a párt és a kormány magukra hagyta őket” –, és konkrét engedményeket ajánlott

fel kiengesztelésükre: „magasabb béreket, alacsonyabb munkanormákat, több cipőt és ruhát, jobb lakhatást, valamint több iskolát, színházat és óvodát”.²⁷ Noha ezek az intézkedések a mindennapi élet lényeges aspektusait érintették, arra vonatkozóan nem hangzott el ígéret, miszerint csökkenne a NSZEP politikai monopóliuma vagy a Kreml totális kontrollja az állam biztonsága és rendje felett, ahogyan az ország politikai és kulturális életét uraló cenzúra enyhítéséről sem esett szó. Kelet-Németország továbbra is szovjet típusú diktatúra maradt. Ulbricht bizonyult a krízishelyzet végső győztesének. Megőrizte hatalmát mint a NSZEP feje, sőt mi több, 1960-ban Kelet-Németország elnöke lett, s e pozícióját egészen 1973-ban bekövetkezett haláláig megőrizte. A rezsim azt követően még tizenhat évig maradt fenn, míg nem a berlini fal leomlott, és Németország régóta csedékes egyesítése egy demokratikus vezetés égisze alatt végül megvalósult.

A sors iróniájaként Julius és Ethel Rosenberg nagy vitákat kiváltott ügye, akiket árulásért és összeesküvésért ítélték el, amiért az amerikai atombomba terveiről szivárogtattak ki információkat a Kremlnek, épp akkor érkezett végjátékához, amikor a német városokban a lázadások kibontakoztak: a házaspárt június 19-én végezték ki. Mindketten ártatlannak vallották magukat, és a kommunista pártok világszerte az amerikai igazságtalanság mártírjainak tették meg őket. Kivégzésüket követően a kommunista sajtó megpróbálta arra felhasználni a halálukat, hogy háttérbe szorítsák a Kelet-Berlinben felvonultatott szovjet tankok agresszióját. Többek mellett Albert Camus is szót emelt ez ellen a cinikus taktiká-

zás ellen. Június 30-án, egy párizsi tiltakozó gyűlésen felszólalva visszautasította, hogy morálisan egyenértékűnek lenne tekinthető a két eset: „Bár nem hiszem, hogy a berlini lázadás miatt el kellene felejtenünk a Rosenbergeket, még riasztóbbnak tűnik számomra, hogy magukat baloldalinak valló emberek éppen a házaspárra hivatkozva próbálják elleplezni a berlini események áldozatait.”²⁸ Camus számára a keletnémet felkelés a legjelentősebb eseménynek számított Franciaország 1944-es felszabadítása óta. Másokhoz csatlakozva követelte, hogy Kelet-Németországban engedélyezzék egy nemzetközi szakszervezeti vizsgálobizottság létrejöttét, amit persze rövid úton visszautasítottak.

Ulbricht helyett végül Lavrentyij Berija volt az, aki a fenti események hatására sebezhetőbbé vált. A lázadásokat követően a *New York Times* „diplomáciai forrásokra” hivatkozva arról számolt be, hogy mind Berija, mind Molotov várhatóan „súlyos következményekkel” fog szembesülni: utóbbi azért, mert „tiszsége szerint minimum névleges kontrollal kell bírjon a németországi szovjet politikában”, előbbi pedig azért, mert „alárendeltjei... nem voltak képesek beazonosítani és gyökeresen kiirtani... egy kiterjedt földalatti antikommunista mozgalmat”.²⁹ Ám Molotov mégis sértetlenül átvészelte a krízist. Berija már nem bizonyult ilyen szerencsésnek.

1953 tavasza során Hruscsov végig annak módját kereste, miképp szabadulhatna meg Berijától. Tervei még akkor kezdtek formát ölteni, amikor a haldokló Sztálin körül vir-

rasztottak. Emlékirataiban Hruscsov részletesen felidézi, hogyan figyelmeztette Bulganyint, miszerint eljön majd az idő, amikor szembe kell szállniuk Berijával. Meg volt róla győződve, hogy Berija visszaszerzi majd az állambiztonsági szervek irányítását, ami, miképp Bulganyinnak fogalmazott, „a vég kezdete lesz mindannyiunk számára. Visszafoglalja pozícióját, hogy elpusztítson minket... Hacsak nem teszünk valamit, még hozzá mihamarabb, az a párt katasztrófájához fog vezetni. Ez a probléma nem csak személy szerint minket érint, még ha természetesen nem is akarhatjuk, hogy Berija hátba szúrjon minket. Ha sikerül elérnie, amit akar, visszaforgathatja az idő kerekét egészen 1937–1938-ig, vagy még rosszabbat is tehet.” Az utókornak írva Hruscsov kitartóan bizonygatta, hogy a Berijával való szembefordulása legalább valamelyest erkölcsi megfontolások eredménye volt, és nem pusztán az öfenntartási ösztön motiválta. Túlélte Sztálint – most Beriját kellett túlélnie.³⁰

A *Pravda* főszerkesztőjeként Dmitrij Scpilov közvetlen közeli szemlélhette, miképp méregették egymást az új vezetők. Úgy vélte, Hruscsov és Berija volt Sztálin halála után a két legambiciózusabb figura – ahogy írta: mindketten a hatalomra szomjaztak.

Mindketten tudták, hogy Sztálin halála után az egyeduralom mechanizmusát nem vetették el, nem száműzetett a történelemkönyvek lapjaira. Teljes egészében megőriztetett; csak el kellett sajátítani és újra kellett kezdeni. Akárcsak két vadállat, farkasszemmet néztek, szagolgatták egymást, köröztek egymás körül, mindketten igyekeztek

kitalálni, vajon a másik ugrik-e rá elsőnek, hogy átharapja a torkát. Hruscsov nagyon jól tudta, hogy a legfelsőbb pártvezetésből Berija számít az egyetlen komoly vetélytársnak, gátlástalan ambíciói egyetlen komoly gátjának. Tudta jól azt is, hogy Berija veszélyes.³¹

Az állambiztonsági szolgálatok feletti kontroll megszerzésével Berija óriási hatalomhoz jutott. Ő felelt a Kreml, illetve a párt- és kormánytagok személyes biztonságáért, alá tartozott a határőrség, a titkosrendőrség és annak fegyveres osztagai. Szepilov szerint Berija „markában volt az egész kormányzati hírközlő hálózat, és jól tudta, miképp használja azt saját céljaira”.³² Emellett Sztálin korábban Beriját bízta meg a szovjet atombombaprojekt vezetésével. Ő felügyelte az ország vezető tudósait és mérnökeit, jelölte ki foglyok temérdek ezreit a szükséges létesítmények felépítésére, és aratta le a babérokat az első sikeres atomrobbantás-kísérletért 1949 augusztusában. Sztálin halálakor az ország az első termonukleáris fegyvere – egy hidrogénbomba – tesztelésének a küszöbén állt, amely projektet továbbra is Berija felügyelte. Ilyen mértékű hatalommal és autoritással szemben Hruscsovnak titkon kellett cselekednie, hogy Berija ne szerezzen tudomást bármiféle ellene irányuló mesterkedésről. Máskülönben az összeesküvők könnyen bosszújának áldozataivá válhatnak.³³ Júniusra Hruscsov megszerezte az elnökség többségének támogatását Berija eltávolításához, beleértve Malenkov kulcsfontosságú hozzájárulását. Ám ez még nem volt elég. Katonai segítségre is szükség volt, hogy letartóztassák Beriját, és hogy elzárják a titkosrendőrség egységeitől,

akik esetleg megpróbálkozhatnak főnökük kiszabadításával. Bulganyin közvetítésével megkeresték Kirill Moszkalenko tábornokot, a moszkvai légvédelmi körzet parancsnokát, valamint Georgij Zsukov marsallt, a helyettes honvédelmi minisztert: mindketten hajlandóak voltak együttműködni. Rengeteg katonai vezető gyűlölte Beriját, tudván, hogyan ölték meg rövid úton több ezer magas rangú tisztet a harmincas években koholt vádak alapján – az ő támogatásukon múlt a konspiráció sikere vagy bukása.

Az összeesküvés június 26-a reggelén vette kezdetét. Bulganyin, mint honvédelmi miniszter, elintézte, hogy könnyen felfegyverzett magas rangú katonatisztek egy csoportja bejusson a Kreml épületébe, amelyet Berija emberei őriztek. Zsukov marsall Bulganyin irodájában találkozott velük, ahol Bulganyin és Hruscsov kiadták a parancsot: vegyék őrizetbe Beriját, amint megkapják a jelet az elnökség ülésének félbeszakítására. Ezt követően egy váróterembe vezették őket, amely három külön ajtóval csatlakozott a Malenkov irodájában lévő konferenciateremhez.

A Szovjetunió Kommunista Pártja elnökségének vezetőjeként Malenkov nyitotta meg a gyűlést, azzal a váratlan bejelentéssel, miszerint a tanácskozás napirendje Berija tevékenységére fog fókuszálni. Malenkov úgy látta, Berija „a belügyminisztériumot a párt és a kormány fölé akarta helyezni... hogy bűnös céljait elérje... A belügyminisztérium szervei az államapparátuson belül olyan helyet foglalnak el, hogy tehermentes lehetőséget nyújtanak a hatalommal való visszaélésre.” Mi több, Berija felháborítóan megsértette a „kollektív vezetés” alapelveit azon kísérleteivel, hogy az elnökség tagjait

egymás ellen fordítsa, a közelmúlt kétoldali tárgyalásain pedig durva hangnemben beszélt Magyarország és Kelet-Németország vezetőivel. Mark Kramer számos írásos forrást vizsgált meg erről a gyűlésről, és arra a következtetésre jutott, hogy Malenkov kiinduló vádjai „homályosak, gyenge lábakon állók vagy megalapozatlanok” voltak, mintha Malenkov és társai tudták volna, hogy meg kell szabadulniuk Berijától, de képtelenek voltak valódi bűncit a fejére olvasni.

Malenkov ezután azt javasolta, hogy kihágásainak büntetéseként Beriját távolítsák el több felső vezetői pozíciójából, úgymint állambiztonsági miniszteri és miniszterelnök-helyettes posztjáról, valamint a nukleárisfegyver-projekt vezetői tisztségéből. Továbbra is vonakodva attól, hogy utasítást adjon Berija letartóztatására, Malenkov azt javasolta, hogy Beriját nevezzék ki olajipari miniszternek, amivel – bár fontos szerepnek számított – eltávolították volna a politikust a tényleges hatalomból.

Miután elmondta vádjait, Malenkov felszólította az elnökség más tagjait, hogy álljanak elő Berijával szembeni kifogásaikkal. Többen felidéztek, hogyan próbált Berija az ő rovásukra előlépni, akkor is, amikor Sztálin még életben volt, és kihasználta „kiváltságos helyzetét” mint az állambiztonság feje, hogy a vezetőség más tagjai alatt vágja a fát. Mint az várható volt, Hruscsov bizonyult a legszókimon-dóbbnak: „konkrét vádakkal állt elő, személyes kirohanások és obszcenitások kíséretében”.³⁴

A gyűlés már több mint két órája zajlott, mire Malenkov megnyomta a tárgyalóasztal aljába beépített gombot, jelet adva Zsukovnak és Moszkalkónak, hogy vezessék embe-

reiket a terembe. Mindhárom ajtót igénybe vették, elejét véve bármiféle menekülési próbálkozásnak. A katonák őrizetbe vették Beriját. Amikor megmotozták, zsebében egy cédulát találtak, amire nagy, vörös betűkkel többször is a „riadó” szót firkálta, nyilvánvalóan annak céljából, hogy közelben tartózkodó embereinek átcsúsztatva segítséget kérjen.³⁵ Beriját gyorsan elvezették egy félreeső szobába, és a csoport egészen estig ott maradt, amikor már új örök léptek szolgálatba, és Beriját könnyebb volt kicsempészni a Kremlből. Hogy tovább nehezítsenek bármiféle szökési kísérletet, elkobozták Berija övét, és levágták nadrágjának gombjait, amit így kezével kellett tartania – megalázó és hatásos módja bármiféle váratlan húzás megakadályozásának. Moszkalenko utasítására harminc, jól felfegyverzett katona érkezett az épülethez a honvédelmi minisztérium különleges limuzinjaival. Amint biztosították a Kremlt, Moszkalenko beültette Beriját az egyik ilyen járműbe, majd fegyveres csapatok gyűrűjében a Lefortovo börtön egyik cellájába vitték. Jól mutatja az egész hadműveletet övező feszült bizonytalanságot, hogy a katonáknak megparancsolták: lőjék le Beriját, amennyiben szökni próbálna, vagy ha a belügyminisztérium emberei megpróbálnának közbeavatkozni. Napokkal később Beriját szigorú őrizet kíséretében, Moszkva-szerre hadrendbe állított erősítés mellett – az amerikai hírszerzés szerint többek között „tizenkét páncélozott személyszállítót, húsz T-34-es univerzális harckocsit, huszonhárom önjáró löveget és negyvennyolc támogató járművet” felvonultatva – egy Moszkva folyótól nem messze található föld alatti, kétszintes katonai bunkerbe kísérték át.³⁶ A kisebb almaskert alá épített létesít-

mény olyannyira titkos volt, hogy még Berija sem tudott a létezéséről.

Hruscsovnak és társainak két hétbe telt, mire megindították a Berija elleni propagandakampányt. Legelőször azonban egy finom jelzést küldtek a nyilvánosságnak. A Berija letartóztatását követő estén az egész vezetőség részt vett egy új opera, *A dekabristák* premierjén a Bolsoj Színházban; ez volt az első nyilvános közös megjelenésük a Sztálin halála utáni napok óta. (Ironikus módon az opera egy kudarcot vallott puccsnak állít emléket, amelyet elégedetlen, liberális érzületű katonák kíséreltek meg I. Miklós cár ellen 1825-ben.) A *Pravda* június 28-án számolt be az operalátogatásról, név szerint felsorolva az elnökség tagjait, ahonnan szembeötlően hiányzott Berija neve. A tapasztalt olvasók cbből megértették, hogy Berija kegyvesztetté lett.

Újabb hét telt el, mielőtt az elnökség tagjai magyarázattal szolgáltak volna Berija letartóztatására a Központi Bizottság testülete előtt. E titkos tanácskozások jegyzőkönyve, amely először 1991-ben került nyilvánosságra, tömören összefoglalja azt a színjátékot, ami a Berija ellen indított eljárást övezte. Mint azt Mark Kramer egy helyütt megállapította, a gyűlést „azért hívták össze Berija vetélytársai, hogy megnyugtassák a Központi Bizottságot, miszerint Berija letartóztatása egy magasabb erkölcsi cél jegyében történt, és nem pusztán egy hatalmi harc része volt”.³⁷

A Hruscsov elnöklésével zajló ülésen először Malenkov szólalt fel. Elítélte Berija kísérletét arra, hogy „becstelenül és – mint az egyre inkább egyértelműbbé vált – bűnös szándékkal kihasználja törekvéseinket az egységre, az összehangolt

intézkedésekre a kollektív vezetés keretein belül”. Berija „a belügyminisztériumot a párt és a kormány fölé akarta helyezni”; a kelet-európai vezetést illető közös kritikában túlmént egy bizonyos határon, fenntartva egy „burzsoá Németország” lehetőségét; márciusban pedig „bűnös sietséggel” rendelte el a tömeges amnesztiát, feleslegesen szabadon engedve „visszaeső tolvajokat”.

Ezt követően Hruscsov folytatta a vádbeszédet, Beriját „nagy intrikusnak” és „alattomos embernek” nevezve. Szerinte „nem kommunista volt”, mint inkább „karrierista és felbujtó”, aki „talán külföldi kémiszervezetek ügynökeinek parancsára cselekedett”. „Nem tartozik közénk, ő a szovjetellenes tábor embere.” Molotov azzal vádolta Beriját, hogy Németországot „egyesítve, békeszerető burzsoá államként” képzelte el, feladva ennél fogva a Szovjetunió kedvező pozícióját Közép-Európában.³⁸

A felszólalók aztán egyre cifrább vádakkal álltak elő: Berija immáron a „korcsok korcsa”, „gnóm”, „poloska” vagy ép-penséggel „kaméleon” volt, aki „azt tervezte, hogy létrehoz egy olyan burzsoá államrendet, amely az Eisenhowerek, Churchillék és Titók javát szolgálja”.³⁹ A politikai vádak tömkelegében a leningrádi V. M. Andrijanov jutott a legközelebb az igazsághoz, úgy ábrázolva Beriját, mint egy „Bonaparte, aki kész holttestek halmain és vérfolyókon átgázolva felkapaszkodni a hatalom csúcsaira”.⁴⁰ Ez igaz is volt, és mindannyiukra vonatkozott, igaz, nem pontosan úgy, mint azt Andrijanov vádjaiban szerepelt. A vezetőséget meghallgatván a Központi Bizottság engedelmesen és egyhangúan jóváhagyta a döntést, miszerint Beriját bíróság elé kell állítani.

Ma már tudjuk, hogy az 1991-ben nyilvánosságra hozott gyorsírásos jegyzőkönyvet jelentősen kozmetikázták. Többek között az egyik eltérés, hogy Molotov eredetileg elismerte, hogy Berija egy egyesített Németországot sürgetett, amely „békeszerető lenne, és a négy nagyhatalom ellenőrzése alatt állna”.⁴¹ Molotovnak is ez volt az álláspontja akkoriban, és aligha lehetett volna úgy minősíteni, hogy át akarták engedni Németországot a Nyugat alávaló szándékainak. Ám ez most nem az őszinteség, hanem Berija befektetésének ideje volt. A német válság hasznos fegyvere lett a megbélyegzésnek, és ezek az események adták az ellene irányuló vádak gerincét.

A történelem fintoraként épp akkor, amikor a Kreml a keletnémet városok feletti kontroll visszaszerzésén fáradozott, Hruscsov terve Berija letartóztatására a megvalósítás küszöbére érkezett. Az időzítés kedvező volt. A kelet-németországi zavargások idején könnyebb volt azzal vádolni Beriját, hogy a szovjet hegemonia feladását kívánta, vagyis az ország „átengedését az imperialistáknak”, bár nyilván nehezen hihető, hogy Berija valaha is teljes mértékben támogatott volna egy ilyen álláspontot. A felfordulás nyomában mindezen államférfiaknak jó okuk volt arra, hogy elhatárolódjanak Berijától, és rá hárítsák a felelősséget a németországi kérdést illető minden politikai baklövésért.

Ez az a pont, ahol Lavrentyij Berija későbbi ostromozása Hruscsov, Andrej Gromiko és mások részéről megnehezíti annak rekonstruálását, vajon Berija meddig volt hajlandó elmenni a Nyugattal való megbékélésben. Általános konszenzus mutatkozott azt illetően, hogy Ulbricht elhamarkodott

terve a „szocializmus felépítésére” kudarcot vallott, hozzájárulva a gazdaság összeomlásához és az országból kiözönlő menekültek áradatához. A memoárirodalomban mindazonáltal sok érdekes beszámolót találni arról, hogyan becsmérelte Berija a keletnémet kommunista rezsimet. A lényegét illető egybehangzásuk és hangvételük azt a gyanút ébreszti, hogy e beszámolók – Andrej Gromiko, Vjacseszlav Molotov, Dmitrij Sepilov, Nyikita Hruscsov és a veterán kém, Pavel Szudoplatov tollából – célja az volt, hogy befektítsenek egy hatalmától megfosztott, kegyvesztett és kivégzett vezetőt, akit egy hónappal a május 27-i ülést követően tartóztattak le.

Miközben az elnökség elismerte, hogy Ulbricht megközelítésmódja katasztrofális eredményekkel járt, Molotov visszaemlékezése szerint Berija a következő kérdést tette fel: „Miért kellene a szocializmust az NDK-ban felépíteni? Legyen egyszerűen csak egy békés ország... Hogy miféle ország is lesz belőle, az lényegtelen.” Gromiko szerint Berija lemondóan nyilatkozott Kelet-Németországról. Állítása szerint Berija ezt mondta az elnökségnek: „Mennyit ér nekünk ez az NDK?... Még csak nem is egy igazi állam. Csak a szovjet csapatok tartják egyben”, amely utóbbi meglátás nem sokkal később aztán igaznak bizonyult. A legelevenebb beszámolót Berija állítólagos viselkedéséről Sepilov szolgáltatta: „Miközben az arca görcsösen rángatózott, és kezével vadul gesztikulált, Berija a legcsípősebb kifejezésekkel illette az új kormányzatot. Egyfolytában szitkozódott. Mikor már nem bírtam tovább elviselni, az asztal végéből felszólaltam: »Nem szabad elfelejtenünk, hogy az új Németország jövője a szocializmus.« Berija megrándult, mintha ostorral csapták volna

meg, és felkiáltott: »Miféle szocializmus? Miféle szocializmus? Véger kell vetnünk ennek a felclőtlen fecsegésnek a németországi szocializmusról.«” Még Pavel Szudoplatov is felidézte heves vitákat kiváltott emlékirataiban, miképp utasította Berija, hogy „készítsen elő szigorúan titkos hírszerzési kimutatásokat Németország egyesítésének megvalósíthatóságáról... Részünkről ez engedményeket jelentene, ám a probléma ellensúlyozható lenne a Szovjetunióknak nyújtott kompenzációval, vagyis tulajdonképpen lekenyerezéssel, amiért az Ulbricht-kormányt központból egy perifériális szerepre fokozzuk le. Kelet-Németország... egy autonóm tartomány lenne az új, egyesített Németországon belül.” Hruscsov később azt állította, hogy Berija „18 millió keletnémetet akart átengedni az amerikai imperialista uralomnak”.⁴² Más szóval mind fenntartották, hogy Berija kész volt feladni a szovjet ellenőrzést Kelet-Németország felett, és hagyta volna, hogy ismét egy egységes német állam bukkanjon fel Európa centrumában, mindösszesen a politikai semlegesség egy halovány ígéretével. És mindezt csak évekkel azután, hogy a náci Németország, meglovagolva a militarizmus hullámain, háborúba taszította a kontinenst, és lerohanta a Szovjetuniót. Ha csakugyan ez volt Berija nézőpontja, úgy nincs bizonyíték arra, hogy az elnökség többi tagja kész volt-e támogatni.

Mindazonáltal nincsenek arra utaló dokumentált bizonyítékok, hogy Berija álláspontja jelentősen elütött volna kollegáitól. A szovjet külpolitikáért Molotov felelt mint külügyminiszter. Ő kezdeményezte az NDK jövőjének megvitatását. Ő szerkesztette a legfontosabb politikai nyilatkozatokat,

ahogyan ő vezette az elnökség megbeszéléseit arról, hogyan is járjanak el. Mikor a Kreml vezetői júniusban keletnémet tisztviselőkkel tanácskoztak, mindannyian nyíltan hangot adtak megvetésüknek a keletnémet állam működését illetően. Végző soron amint a rezsim nyilvánosságra hozta Berija letartóztatását, módszeres lejáratókampanyba bocsátkozott, aminek kevés köze volt Berija tényleges bűneihez. Mivel alig néhány nappal azután vették őrizetbe, hogy a szovjet tankok eltiporták a lázadásokat Kelet-Németországban, könnyű volt eltúlozni bármit, amit Berija Ulbricht rezsimjéről mondhatott.

Am a plénumot követően a Kreml még napokig kivárt, mígnem a *Pravda* július 10-én elsőként számolt be Berija megbuktatásáról. Az effajta habozás érthető. Letartóztatása előtt Berija az első miniszterelnök-helyettesi és a belügyminiszteri tisztségét töltötte be, a kommunista párt központi bizottságának második legfontosabb tagja volt. A szovjet-hatalom legfelsőbb köreiből eltöltött tizenöt év során számos jelentős kitüntetésben részesült, többek között megkapta a Szocialista Munka Hőse címet, öt Lenin-rendet, a Szuvorov érdemrend I. fokozatát, valamint két Vörös Zászló érdemrendet. Am most a hivatalos leleplezések tartalmukban és hangnemeikben a plénum vitáit uraló beszédmódot tükrözték. Miképp azt a *Pravda* kijelentette, Berija „bűnös párt- és államellenes tevékenysége titkoltan és álcázottan zajlott, mígnem az utóbbi időszakban Berija durvává és erőszakossá vált, kezdve felfedni valódi arcát – a szovjet nép rosszindulárú ellenségének arcát.” Állítólagos bűneinek lajstroma változatos és színpompás volt. Ennek alapján megpróbálta a „bel-

ügyminisztériumot mind a párt, mind a kormány fölébe helyezni”, hogy „megkárosítsa a kolhozrendszert, és nehézségeket keltsen az ország ellátásában”, valamint hogy „rombolja a kapcsolatokat a Szovjetunió különböző népei között”, és hátráltassa „a szovjet jogrend hiányosságainak felszámolását, illetve a szovjet állampolgárokat illető jogi biztosítékok megerősítését”. Berija „megszűnt kommunista lenni”, és „burzsoá pálforduláson” ment keresztül, a „nemzetközi imperializmus” ügynökévé válva.⁴³ Totális leleplezésének betetőzéseként a moszkvai rádió történelmi vádbeszédében tizenkilenc nyelven nevezte őt árulónak.

Mindez csak megtévesztő elterelés volt. A vádak a harmincas évek kirakatpereit idézték. Sztálin tarsolyában – egyetlen rendelkezésükre álló segédeszközükben – kutakodva örökősei hasonló vádakot idéztek meg Berijával szemben. Am ezúttal „a történelem egy pillanat alatt újraíratott”, miképp azt a *New York Times* megfogalmazta. „Korábban egy évtizedig vagy még tovább tartott, mielőtt Sztálin legyőzött ellenfelei a szovjet állam nagy építőiből annak állítólagos legrosszabb ellenségeivé lettek. Berija esetében elégnek bizonyult a tegnapi *Pravda* megjelenése.” A Moszkvából származó hírek azonban nyitva hagytak egy kínzó kérdést: „Vajon Andrej Visinszkij elnököli majd az újabb bírósági fantazmagóriát, mint tette azt a harmincas évek nagy tárgyalásain?”⁴⁴ Ez nyílt, szolgálattelkü vallomást igényelne Berijától és mindazon bűntársaitól, akiket a Kreml felelősségre von mellette.

Berija félreállításának híre egyszerre keltett bizakodást és zavarodottságot a Nyugat hivatalos köreiből. A vádat kommentálva, miszerint Berija a „külföldi tőke” ügynöke lett vol-

na, egy név nélkül maradt washingtoni tisztviselő ekképp viccelődött: „Bárcsak tudtuk volna, hogy megvásárolható. Sokat fizettünk volna érte.”⁴⁵ Miközben a washingtoni vezetők tisztában voltak azzal, hogy hatalmi játszmáról van szó, az egész kép meglehetősen homályos maradt számukra. Berija eltávolítása „egy hideg polgárháború korszakát” vetítene előre? – miképp a londoni konzervatív beállítottságú *Daily Telegraph* találgatott.⁴⁶ Vagy a rezsim küszöbönálló összcóm-lását jelezte, amiben azért legalább néhány washingtoni tisztviselő reménykedett? Allen Dulles szerint, miképp egy kabinetülésen fogalmazott, Berija letartóztatása „hosszú idő után a Szovjetuniót ért legnagyobb megrázkódtatás – majdnem olyan nagy horderejű, mint Sztálin halála volt”.⁴⁷ Charles Boden szerint Foster Dullest „izgalommal töltötték el a kilátások, miszerint Berija őrizetbe vétele véres hatalmi harcot indíthat el, ami talán a szovjet rezsim megdöntéséhez is vezethet”.⁴⁸ Brit tisztviselők „úgy vélték... hogy összecsapásra került sor egy, a szovjet rezsimet liberalizálni akaró frakció, illetve egy másik csoport között, amely viszont folytatni akarja a szigorú szovjet politikát. Am az elemzők abban nem jutottak megegyezésre, melyik csoport is volt melyik.”⁴⁹ Mindazonáltal Moszkva utcáin, leszámítva az „újságos kioszkoknál kigyózó hosszú sorokat... nem mutatkozott jele annak, hogy a szovjet polgároknak bármi olyat kiváltottak volna az események, amit pánikként vagy zűrzavarként jellemezhetnénk”, jelentette Harrison Salisbury.⁵⁰

Kínában a kommunista vezetőség összejátszott szovjet szövetségscível. Alig négy hónappal korábban arra utasították „a párt összes káderét”, hogy tanulmányozzák Malenkov,

Berija és Molotov Sztálin temetésén elmondott beszédeit. Immáron Berija olyan egykori vezetőkhöz vált hasonlatossá, mint Trockij, Buharin, Zinovjev és Kamenyev, valamint a párt más kegyvesztetté lett árulói. „Az imperialista, szovjetellenes elemek nem tudták leplezni csalódottságukat Berija eltávolítása miatt”, jelentette ki a kínai *People's Daily*. „Most, hogy álmaik semmivé lettek, nem tehetnek mást, mint hogy ilyen-olyan pletykákat terjesztenek.” Feltételezhetően mindez azt akarta jelenteni, hogy a Nyugat fájlalta egy magas körökbe juttatott titkosügynökének elvesztését, mint ahogyan azt a Kreml propagandája is sugalmazta.⁵¹

Messze nem Berija volt az egyetlen, aki fogságban várta ügyének végjátékát. Több százezer politikai rab maradt szögesdrótok mögött. A márciusi széles körű amnesztia rájuk nem vonatkozott, ami csak tovább növelte bennük a dacot, ami 1953 tavaszán és nyarán zendülésekhez vezetett. Miután Sztálin meghalt, Berija pedig kegyvesztett lett, nem hagyhatták, hogy megfeleldkezzenek róluk.

Őrök és besúgók elleni támadások, sztrájkok és szökési kísérletek megestek Sztálin alatt is a nyomorúságos, embertelen körülmények miatt, és az elkövetők számíthattak a rabok jó részének, különösen az Ukrajnából és balti államokból érkezettek szolidaritására. Ám mindezen incidensek egyike sem érte el a tömeges lázadás szintjét; a diktátor alatt a viszonyok túlságosan is szélsőségesek és könyörtelenek voltak. Az 1953. márciusi amnesztiát követően azonban a re-

zsím különleges légereinek foglyai egyre ingerültebbé váltak. Ezeket a táborokat 1948-ban hozták létre, és különféle idilli csengésű neveket kaptak, hogy minél jobban leplezzék azt, mi is teszi őket „különlegessé”: ilyen volt a Gorlag („Hegyi láger”), Ozerlag („Tóparti láger”), illetve Sztyeplag („Pusztai láger”). Minekután a Gulagban több mint kétmillióan raboskodtak, Sztálin kereste a módját, miképp lehetne a lágerrendszert a tágabb értelemben vett gazdaság egy hatékonyabb szegmensévé átszervezni. A férfiakat és nőket immáron szigorúan elkülönítették egymástól. A politikai foglyokat, akiket a társadalomra sokkal veszélyesebbnek tartottak, mint az egyszerű tolvajokat vagy gyilkosokat, a rezsím speciális börtöneibe szállítottak, noha a légerek vezetői hasznosnak látták bedobni közéjük néhány átlagos bűnözőt is, akik kényelmes konyhai vagy raktári munkákért cserébe besúgták vagy bántalmazták a politikai foglyokat, ha erre kaptak utasítást.

A biztonsági intézkedések drasztikus szigora ezeken a helyeken felülmúlt bármit, amit a foglyok az „átlagos” kényszer-munkatáborokban megtapasztalhattak. Alekszandr Szolzsenyicin a hatalmas Sztyeplag-komplexum részét képező kazahsztáni Ekibasztuzba került, aminek „csak bejárata volt, kijárata nem, ellenségeket emésztett el, miközben ipari termékeket és hullákat termelt”. (Kisregénye, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* is Ekibasztuzban játszódik.) Szolzsenyicin életrajzírója, Michael Scammell elmesélte, mi várt az íróra, amikor megérkezett Ekibasztuzba: a védelmet „dupla, szögesdrótos kerítésekkel erősítették meg, melyek között egy kifeszített drótkötélhez kötött németjuhászok portyáztak. A körzetet egy felszántott sáv övezte, hogy a szökni próbálók

lábnyomai kivehetőek legyenek. Kihegyezett karókat helyeztek a földbe, negyvenöt fokkal a fogolytábor felé döntve. Az őrkök fegyverzetét feljavították és bővítették, néhány táborban gépfegyvereket állítottak fel azoknál az utaknál, amelyek a lakó- és munkaterületeket, vagy a barakkokat és a kantinokat összekötötték.”⁵² A börtönszerű őrizet alatt élő elítéltek – a munkaórákat leszámítva – napjaikat rácsos ablakú barakkokban töltötték, éjszakára pedig bezárták őket. Noha engedélyezték számukra, hogy minden hónapban levelet és csomagot kapjanak, haza évente csak kétszer írhattak. A foglyok ezen, „az államra különösen veszélyes bűnözőknek” minősített kategóriája százezreket foglalt magába, akik fegyveres ellenálló csoportosulásokhoz csatlakoztak, hogy a második világháború alatt és után a szovjet rezsim ellen harcoljanak – idetartoztak a különféle ukrán és balti nacionalista szervezetek, valamint a lengyel néphadsereg tagjai. Ám a Gulag körülményei nem törték meg őket. Dühösek és dacosak maradtak. Miután értesültek a márciusi amnesztiarendeletről, ügyeik felülvizsgálatát követelték, és annak jogát, hogy ők is részesülhessenek az országon keresztülsöprő változások és reformok (illetve a változásról és reformokról szóló szóbeszéd) ígéreteiből. És mindenekelőtt haza akartak térni. 1953 tavaszán és nyarán két különösen drámai epizódra is sor került ezekben a táborokban.

Az első egy norilszki bányatáborban, egy jelentős kényszermunkaközpontban történt. A Szibériában található táborkomplexumnak – Norilszk napjainkban az egyik legészakabbra fekvő orosz város – több mint 70 000 rabja volt, sokukat réz- és nikkelkitermelésére kötelezték. A felkelés

a Gorlag körül összpontosult, ami a norilszki komplexum egyik részlege volt, és több bánya is tartozott hozzá. Különböző beszámolók szerint a felkeléshez az vezetett, hogy 1952 őszén 1200 ukrán és balti elítéltet helyeztek át ide. Mikor májusban lelőttek egy rabot, betelt a pohár. Június első hetére összesen mintegy 16 379 rab tagadta meg a munkát.

A hatóságok bizonytalanok voltak, hogy miképpen is reagáljanak. A rabok ragaszkodtak ahhoz, hogy beszélhessenek a Központi Bizottság képviselőjével, tudván, hogy a helyi tisztviselők nem képesek kielégíteni a teljes közkegyelemre irányuló követelésüket. Sztálin alatt az effajta ellenszegülésre csakis erőszak érkezhett válaszul. Am 1953 tavaszán úgy tűnt, a Kreml hajlandó az alkura. Egy Moszkvából érkezett bizottság, melyet egy belügyminisztériumhoz tartozó vezető irányított, nagylelkűnek tetsző engedmények sorát ajánlotta fel: kilencórás munkanapot, valamint a rokonlátogatások, illetve az otthonról küldött levelek és pénz fogadásának engedélyezését. Am a foglyok elutasították az ajánlatot, és amnesztiát követeltek. Ez volt az a pont, ahol a Kreml kijött a béketűrésből. Katonák rohanták meg a sztrájkoló táborokat, körülvették a foglyokat, és kiszűrték a hangadókat. Amikor a rabok továbbra is ellenálltak – egy helyen félezen rontottak kövekkel és furkósbotokkal a kivezényelt egyenruhásokra –, a katonák tüzet nyitottak. A lázadásnak napokon belül vége lett, rengeteg halott foglyot hagyva hátra.

Hasonló zavargás tört ki Vorkutában, az északi sarkkörnél elterülő, a szibériai Komi területen található hatalmas lággerkomplexumban. Amikor a harmincas években hatalmas szénmezőkre bukkantak a régióban, a rezsím kényszermun-

katábor-hálózatot létesített a kitermelés támogatására. Néhány éven belül Vorkuta Kelet-Oroszország legnagyobb Gulag-komplexumává nőtte ki magát – 1953 júliusában több mint 50 000-en raboskodtak itt –, amely több különálló, a szénbányászatban és az erdőgazdálkodásban érdekelt résztvevőt foglalt magában, és a foglyok kényszermunkájával biztosította a faanyagot a bányák kiépítéséhez és működtetéséhez.

A felkelés kirobbanásához Berija letartóztatása is hozzájárult. „Berija bukása úgy ért minket, akár a villámcsapás – idézte fel Szolzsenyicin. – A tisztek és a börtönőrök hirtelen bizonytalannak, mi több, zavarodottnak mutatkoztak, ami a foglyok számára sem maradt észrevétlen.” A raboknak – elsősorban a Recslag, a Vorkuta egyik különleges állami tábora elítélteinek – sikerült rádiókat szerezniük, és követni tudták az eseményeket. Nemcsak a Berijával kapcsolatos fejleményekről értesültek, hanem a kelet-németországi tüntetésekről is, majd arról, hogyan verték le a lázadást a szovjet tankok. Mint azt Szolzsenyicin egykori foglyokkal készített interjúiban dokumentálta, a „Berija félreállítása keltette nagy izgatottság egybeesett a (többségükben nyugat-ukrajnai) zendülők megérkezésével, akiket Karagandából és Tajsetből szállítottak át. Vorkutában továbbra is rabszolgai és elnyomó körülmények uralkodtak, és az újonnan érkezettek megdöbbenették a helyieket megtörhetetlenségükkel és elszántságukkal.” Azt remélve, hogy javukra fordíthatják a Kreml pillanatnyi megingását, a rabok az amnesztiarendelet kiszélesítésének követelésébe kezdtek.

Akárcsak a Gorlag esetében, a recslagi sztrájk élén is többségükben Ukrajnából, Lengyelországból és a balti államok-

ból származó rabok álltak. Július végére mintegy 15 000 fogoly tagadta meg a munkát, tétlenül tengődve a tábor szögcsodráttal övezett területén belül. És csakúgy, mint a gorlagi zendülésnél, a Kreml ezúttal is magas rangú tisztviselőket küldött, hogy tájékozódjanak és tárgyaljanak. Ám a rabok többet akartak, mint munka- és életkörülményeik javítását; ügyeik alapos felülvizsgálatát követelték megbízható ügyészek által, és annak jogát, hogy részesülhessenek a korábbi közkegyelmi rendeletről. Ám a sztrájk nem volt teljesen békés. Július 26-án a foglyok megtámadták a tábor egyik leggyűlöltebb szegmensét, a maximális felügyelet alatt álló részleget, ahol a rabokat fagyos, nyirkos cellákba vetve büntették; közülük több tucatot kiszabadítottak, amivel felmérgeztették a tiszteket, akik immáron úgy döntöttek, erővel avatkoznak közbe. A rabok többsége engedelmesen, ellenállás nélkül követte a parancsot, miszerint százfős csoportokban hagyják el a tábort. A katonák ezután kiemelték a vezetőiket. Ám a 29-es bányánál található táborban több száz rab megtagadta az együttműködést, és a katonákra rontott, akik tüzet nyitottak rájuk. „Három sortűz – köztük géppuskasorozatok.” Sokan, talán százak vesztették életüket; a pontos számot sosem tudjuk meg. „A többiek menekülnek, az örök botokkal és vesszőkkel vetik magukat utánuk, ütik a rabokat, kihajtják őket a zónából.”⁵³

Az 1953-ban megkezdődött lázadások az elkövetkezendő évben gomba módra elszaporodtak, és sokkal kiterjedtebb és erőszakosabb összecsapások formáját öltötték. Szolzensenyicin az első között írta le a Kengirben, a Sztyeplag Dzsezkazgan város melletti táborában kirobbant fogolylábadást.⁵⁴ A rabok

negyvennapnyi nyílt szembeszegülését követően a rezsim tankokkal és jól felfegyverzett katonákkal tiporta el a sztrájkot. Ez az összecsapás, noha csaknem ötven fogoly halálát eredményezte, arra készítette a rezsimet, hogy újabb és újabb ítéleteket vizsgáljon felül, lehetővé téve a politikai elítéltek egy szélesebb körének szabadon engedését, és a szovjet társadalomba való újbóli beilleszkedését. 1959. január 1-jére az ellenforradalmi bűnökért elítélt politikai foglyok teljes száma 11 000-re csökkent, ami ugyan durva és megbocsáthatatlan szám bármely társadalomban, mégis jelentős eltávolodás volt mindattól, amit Sztálin létrehozott.

Ne romantizáljuk a Sztálin örökösei által megindított reformokat. Igaz, hogy a szovjetek 1953 után nyitottabbá váltak az új és az eddiginél szélesebb körű véleménynyilvánítást illetően, illetve megengedőbbé a nyugati művészeti hatásokkal kapcsolatban is – ideértve a nyugati zenét, képzőművészetet és egyéb művészeti ágakat is. A rezsim igyekezett javítani az életszínvonalat, valamint garantálni a személyes biztonság jogát az évtizedes önkény és nyílt, tömeges terror után. A Kreml továbbra sem tűrte azonban a „burzsoá jogokat”, és ideológiai alapfelvetéseit letartóztatásokkal, börtönökkel, lágerekkel, pszichiátriai intézményekkel, honi száműzetésekkel, mi több, külföldre való kitoloncolásokkal erősítette meg. Nem tűrték az egypárt-uralom bármiféle megkérdőjelezését, sem a Szovjetunió, sem a szélesebb birodalmon belül. Hruscsov és társai továbbra is büszke bolsevikok voltak: elítélhették ugyan Sztálin legszörnyűbb tetteit, mégis megőriztek annyit a diktatúrából, hogy hatalmukat és autoritásukat fenntartsák. Csak amikor a nyolcvanas évek végén

Mihail Gorbacsov elhatározta, hogy a továbbiakban senkit sem tartóztatnak le erőszakkal nem járó tevékenysége vagy meggyőződése miatt, hogy szabadon engedik a maradék politikai foglyot, valamint megszüntetik a cenzúrát, akkor kezdett megremegni a Szovjetunió építménye. A teljes összeomlásra végül 1991-ben került sor. Sztálin kíméletlen felügyelete nélkül az általa előírt diktatórikus rendszer életképtelennek bizonyult.

UTÓSZÓ

A Berija letartóztatását bejelentő júliusi közleményt követően szokás szerint elindult a kampány, hogy a munkások csatlakozzanak az előre megírt határozatokhoz, de az efféle gyűlések hamarosan kifulladásra fordultak. A nyilvánosság arról értesült, hogy a nyomozás folyamatban van, és a titkosrendőrség más tisztviselőit is őrizetbe vették. Mint arról a *Pravda* lakonikus tömörséggel beszámolt, a Legfelsőbb Tanács, az ország törvényhozó testülete augusztus 8-án hivatalosan is jóváhagyta Berija elmozdítását, valamint elrendelte a vádlott Legfelsőbb Bíróság elé állítását. Ezt követően azonban a sajtó elhallgatott; hónapokon át nem hívtak össze további nagygyűlést elítélésre, nem került sor bűneinek további feltárássára, sem a kivégzését követelő hisztérikus kampányra. Talán Hruscsov és társai belátták, hogy Berija – jobban, mint bármelyikük – a terror és elnyomás stigmáját viseli, és ha túl messzire mennek megbélyegzésében, úgy az effajta kampány túlságosan is sok kérdést vethet fel saját szerepüket illetően mindazon vétkekben, amiket Berija bűnlajstromából kihagytak. Ehrenburg a következőképp írt ezekről az időről: „Mil-

lió és millió szovjet ember hitt még abban, hogy Sztálinnak nem volt köze a gáztettekhez, de Beriját mindenki gyűlölte, és úgy beszéltek róla, mint a hatalom által megrontott, kegyetlen és aljas emberről.¹ Alig néhány hónappal korábban Berija még a triumvirátus egyikeként mondott gyászbeszédet Sztálin koporsója felett. Most azonban kegyvesztetté vált – tehetetlenül, elszigetelten, vallatásnak kitéve várta sorsát, akárcsak áldozatainak miriádjai.

Kétségbeesetten igyekezték menteni életét, Berija számos levelet írt hajdani elvtársainak. Ezekben bocsánatot kért „elfogadhatatlanul goromba és arcátlan viselkedéséért Hruscsovval és Bulganyinnal szemben a németkérdésről folytatott megbeszélések során”, valamint „tapintatlanságáért”, amit a magyar küldöttséggel szemben tanúsított a közelmúltban tett látogatásuk alkalmával. Úgy magyarázkodott, akár az engedetlen diák a tanára előtt. Egyik levelét azzal az ajánlattal zárta, hogy hajlandó bármely területen tovább dolgozni, ahová csak küldik, és hogy majd meglátják, „két-három év múlva még mindig hasznosnak fog bizonyulni”. Föld alatti cellájából írva megértésüket kérte szegényes kézírása miatt: a világítás gyér, és már nincs nála a cvikkere.² Berija másnap megismételte korábbi esdeklését, azt kérve, hogy az elnökség jelöljön ki egy bizottságot ügyének kivizsgálására, „különben már túl késő lesz”. Felszólította őket, hogy lépjenek közbe, és ne hagyjanak „elpusztulni egy ártatlan régi barátot”.³ Az egyetlen válasz, ami érkezett, hogy megvonták tőle a papírt és a ceruzát.

A Kremlnek azonban még meg kellett birkóznia Berija le tartóztatásának utóhatásaival. Vszevolod Merkulov veterán

állambiztonsági tisztviselő harminc éve ismerte Beriját, aki-vel Grúziában és Moszkvában is együtt dolgozott. Merkulov a börtönből hosszú levelet írt Hruscsovnak, amelyben felvázolta Berija alatti tevékenysége históriáját, annak céljából, hogy segítsen megmagyarázni, miképp válhatott egy veterán pártvezető árulóvá. Mint azt Merkulov megjegyezte: „Az efféle dolgok nem történnek csak úgy hirtelen, egyik napról a másikra. Nyilvánvaló, hogy valami hosszas belső folyamat zajlott le.” Ám Merkulov mindösszesen csak annyit tudott elmondani, hogy Berija mindig is karrierjének előremozdításán mesterkedett, cinkelt lapokkal játszott, és míg feljebbvalóinak hízelgett, alárendeltjeivel durván bánt, valamint „nem szerette úgy Sztálin elvtársat, mint vezetőt, barátot, vagy tanítót, és valójában egyenesen a halálát várta (az utolsó években, természetesen), annak érdekében, hogy saját bűnös tevékenységét kibontakoztathassa”. Elmondása szerint mikor a Sztálin halálát követő napokban az irodájába hívatta, és megkérte, hogy tekintse át gyászbeszédének vázlatát, Berija „boldog volt, viccelődött és mosolygott”.⁴

Más levelek már nem váltak ennyire hasznára a pártnak. Kazahsztánba száműzött csecsen-ingusok egy kis csoportja levelet írt Hruscsovnak. Mint az 1944-es tömeges deportálások túlélői, számukra Berija nem volt több mint „szívtelen kannibál és barbár. A legkeményebb módszereket alkalmazva száműzött minket.” A levél a továbbiakban azt ecsetelte, miképp zsúfoltak egész családokat marhavagonokba, és hogyan hajították ki útközben a megállóknál a kisgyerekek holttestét. Sztálin nevére csak pozitív kontextusban történt utalás.⁵ Levelükben kizárólag Beriját tartották felelősnek.

Ám a rezsim sosem hozta fel a deportálások ügyét, sem zárt ajtók mögött, sem Berija bűnlajstromában. Hruscsov számára, akinek tekintélye egyre csak nőtt, ahogyan másoknak is, egy ilyen levél, amely világosan megnevezett egy tényleges rémtettet, nem pedig kiötlött bűnöket sorolt fel, bizonyára kínos és kellemetlen lehetett.

Egy másik levelet Malenkovnak címezték; egy száműzött rab írta Kazahsztánból. Jevgenyij Gnyegyin egykoron prominens sajtóreferens volt a külügyminisztériumnál. Ám miután 1939 tavaszán Makszim Litvinovot leváltották külügyminiszteri posztjáról, letartóztatták, és kémkedéssel vádolták meg. Levelében Gnyegyin leírja, miképp ütlegette „gumibottal” Bogdan Kobulov – aki ekkoriban már maga is börtönben ült – Berija irodájában, annak szeme láttára. Azt akarták, hogy Gnyegyin vállaljon magára különféle bünteteket „a párt és a kormány félrevezetésének” érdekében. Ám ő kitarzott ártatlansága mellett, bátorságáért pedig többévnnyi börtönnel, lágerbüntetéssel és száműzetéssel fizetett. Gnyegyin levele nem került be a Berija és társai elleni vádiratba. Ez ugyanis tényleges bűnöket érintett, és egy olyan ember, mint például a Litvinov helyébe lépett Molotov, nem akarhatta, hogy azokat kivizsgálják.⁶

Szeptemberben összeállították a Berija elleni hosszas vádirat tervezetét. A csaknem százoldalas szöveg számos súlyos vádat tartalmazott; hogy szovjetellenes tevékenységei még az orosz polgárháború alatt kezdődtek meg; hogy rögtön a Szovjetunió elleni inváziót követően egyoldalúan tárgyalásokba akart bocsátkozni Hitlerrel, és hogy hajlandó lett volna hatalmas szovjet területeket átengedni egy kialakult

békéért cserébe; hogy 1942 nyarán kész volt lemondani a kaukázusi olajmezőkről a megszálló németek javára; valamint hogy Sztálin halála után összeesküvést szőtt, hogy magához ragadja a hatalmat.⁷ Se vége, se hossza nem volt Berija árulásainak.

Az ügyészeknek négy hónapba telt, mire befejezték a vizsgálatot, s végül december 16-án benyújtották a vádiratot. Miképp a *New York Times* megjegyezte, a „kommunista terror sötét retorikájával áthatott” vádirat megismételte a korábbi vádakot, mi több, szükségesnek érezte azokat néhány újabbal is kiegészíteni. Berija és társai e szerint „terrorista gyilkosságokat követtek el olyanok – jelesül a párt és a rendőrség más tisztviselői – ellen, akiktől féltek, mert leleplezhatték volna őket”, és megkísérelték „meggyengíteni a Szovjetunió védelmi képességeit”. Amennyiben a kiinduló vádak a harmincas évek nyelvezetét visszhangozták, úgy ezek a kiegészítő vádak az orvosperben elhangzottakhoz hasonlítottak, csak épp antiszemita felhangok nélkül.⁸

A zárt ajtós tárgyalás december 18-án vette kezdetét. A híres második világháborús tábornok, Ivan Konyev, a Szovjetunió marsallja elnökletével és más magas rangú párt- és katonai vezetők részvételével zajló eljárás hat napon át tartott. Amennyire tudjuk, ez volt az egyetlen precedens arra, hogy a Vörös Hadsereg marsallja elnökölt egy polgári bíróságon; mi több, a tárgyalás lefolytatására a „Moszkvai Katonai Körzet egyik tagjának irodájában” került sor.⁹ Hruscsov a hadseregre támaszkodott Berija letartóztatásában, így valószínű volt, hogy a továbbiakban is szerepet szán a katonaságnak, hogy Berija végzetét bebiztosítsa. A bíróság jóváhagyta

a vádpontokat, majd feltehetően meghallgatta a gyanúsítottakat – Beriját, valamint a bűneihez legszorosabban kötődő „embereit”, Sztyepan Mamulovot, Vszevolod Merkulovot, Vlagyimir Gyekanozovot, Bogdan Kobulovot, Szergej Goglidzét és Pavel Mesiket –, akik beismerték vétkeiket. Ez nem egy nyilvános kirakatper volt, és a tárgyalás teljes jegyzőkönyvét sosem hozták nyilvánosságra. Dmitrij Volkogonov szerint Malenkov, Hruscsov, Molotov, Vorosilov, Bulganyin, Kaganovics, Mikojan és mások a Kremlből egy speciális vonalon keresztül hallgatták a tárgyalást.¹⁰ Akárcsak a harmincas években, ezúttal is tömeges demonstrációkra került sor, amelyeken „tengerészekről a szibériai bányászokig mindenki halálbüntetést követelt”.¹¹ Az annak rendje és módja szerint elítélt Beriját és társait december 23-án, néhány órával a tárgyalás bekezdését követően agyonlőtték.

Beriját őre, Híznyak Gurevics kísérte el a kivégzésre. Kezét egy acélgyűrűhöz kötözte, miközben őt katonatiszt a közelben várakozott. „Egy ponton elsápadt, bal orcája rángani kezdett.” Pavel Batyickij vezérőrnagy tarkón lőtte Beriját, majd hatan közvetlen lőtávolságból tüzeltek rá. Gurevics vízhatlan ponyvába csavarta a holttestet, majd a krematóriumba vitte, és a lángokba vetette.

Charles Boden nagykövet az amerikai külügyminisztériumnak küldött levelében jól foglalta össze annak jelentését, ahogyan a Kreml az ügyet kezelte. „Kétségtávol elemi igazságtétel mutatkozik Berija és [titkosrendőr] társainak végzetében, de talán illőbb lett volna, ha büntetésüket áldozataik, nem pedig tettestársaik szabják ki.”¹² A párt politikai ördögűzést hajtott végre, Beriját ajánlva fel áldozati bárány-

ként, hogy vezekeljen mindazon bűnökért, amiket ők maguk nem voltak hajlandók beismerni.

A rezsimre most az a kényes feladat hárult, hogy Berijából egyfajta „sosemvolt személyt” kreáljanak. Mint arról az előző év augusztusában egy grúziai pártbürokrata beszámolt, „Berijának számos szobra maradt” országszerte. Az ő neve ékesítette a „legpompásabb utcákat, városi tereket, parkokat, ipari üzemeket, kolhozokat és szociális-kulturális intézményeket”. Az egyik járásban nem kevesebb, mint tizennyolc szobra volt. Az 1952-es év során Batumiban „több százezer rubelt és több száz tonna építőanyagot” áldoztak Berija tiszteletére. És most mindet le kellett bontani.¹³ A *Nagy szovjet enciklopédia* utolsó kiadása még ennél is nagyobb problémát okozott. Az 1950-ben megjelent ötödik kötet egy egész oldalas fényképet és egy hízelgő szócikket tartalmazott Berijáról. 1954 januárjában az előfizetőkhez világszerte felhívást intéztek, hogy kiskéssel vagy borotvával vágják ki a Berijáról szóló oldalakat, és illesszenek a helyükre egy négyoldalas betoldást, benne fényképekkel és új információkkal a Beringtengerről. (George Orwell sem találhatott volna ki hatásosabb „emlékezetlyuk”-at az 1984-ben.) George Kennan és mások régóta bizonygatták, hogy Sztálin halála után az örökösök közötti hatalmi harc felfedi majd a rezsim gyengeségét. Berija bukása azonban összekovácsolta őket, és rájuk testálta az örökségükül jutott tekintéllyel járó kiváltságokat.

Berija eltávolítása hónapokkal a váratlan moszkvai reformokat követően mély csalódottságot keltett Eisenhower tanácsadójában, Emmet Hughesban. Korábban végignézte, Eisenhower és Foster Dulles miképp ütköztek annak problémájába, hogy miképp is reagáljanak Sztálin halálára és a csúcstalálkozóra vonatkozó szovjet ajánlatokra. 1953 nyarán Hughes a következőt rögzítette naplójában: „Sztálin halálával, a kelletlen triumvirátussal, a németországi felkeléssel és most Berija bukásával páratlan lehetőségeket kaptunk – ám a kiábrándító igazság az, hogy fogalmunk sem volt, mihez is kezdjünk velük.” Aggályai süket fülekre letek.¹⁴

Ami azt illeti, Hughes régóta fájlalta, hogy Eisenhower „minden bizalmát és hatalmának nagy részét egy olyan külügyminisztériumba vetette, amely a modern amerikai diplomácia történetében páratlan bizalmatlanságot tanúsított a kompromisszumok és a megbékélés irányába”.¹⁵ Mint azt 1953 tavaszának eseményeiről írva Townsend Hoopes megjegyezte, „Sztálin mind elméleti, mind gyakorlati szinten rossz szolgálatot tett Dullesnek azzal, hogy meghalt, ám Dulles úgy állt bosszút, hogy továbbra is akképp cselekedett, mintha a halála meg sem történt volna”.¹⁶ Nem volt képes megérteni, hogy Sztálin halála végképp átrajzolta a politikai térképet. A Szovjetunió nem pusztán egy diktátor nélküli diktatúrába fordult át, hanem egy *bizonyos* diktátor nélküli diktatúrába. Csak annak a világnak a fogalmaiban tudott gondolkodni, amit Sztálin teremtett, és hagyott most hátra. Évekkel később Walt Rostow sajnálkozásának adott hangot, amiért Eisenhower képtelen volt elhatározásra jutni, hogy nem tudott „azonnal fogást találni az új szovjet vezetésen, és felmér-

ni, hogy mit lehetne, és mit nem lehetne kicsikarni ebből az új felállásból”.¹⁷ Charles Bohlen szintén megbánta, hogy nem ösztökelte Eisenhowert határozottabban arra, hogy üljön tárgyalóasztalhoz Malenkovval. „Visszatekintve úgy vélem, hanyagnak bizonyultam, amikor Sztálin halálakor nem javasoltam Eisenhowernek, hogy fogadja el Churchill javaslatát egy »csúcstalálkozón belüli találkozóra«... Dulles elvetette az ötletet... Mégis úgy érzem, hibáztam, hogy nem ragadtam magamhoz a kezdeményezést, és javasoltam egy efféle találkozót.”¹⁸ Az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában végzett közvélemény-kutatások hasonló szemléletet tükröztek: mindkét helyen elsöprő többség támogatta az Eisenhower és Malenkov közötti találkozó ötletét. Am Eisenhower alkati óvatossága és Foster Dulles harcos moralizmusának kombinációja bebiztosította, hogy bármilyen kézzelfogható lehetőségek adódtak is – úgymint a feszültségek jelentős csökkentése, a fegyverkezési verseny enyhülése, Németország egyesítése, vagy esetleg a hidegháború lezárása –, nem fognak erőfeszítéseket tenni érte. Az elnök nem volt hajlandó „kideríteni, hogy mi is jár pontosan a Kreml új vezetőinek fejében”, vonta le a következtetést Klaus Larres hidegháborús történész, és ezzel rajta hagyta a gyanakvás és ellenségeskedés terhét Washington és Moszkva vállán.¹⁹

Mindenesetre ha csak résnyire is, de a lehetőség Eisenhower április 16-án mondott beszéde és a keletnémet felkelések június 17-ei kirobbanása között nyitott volt. Még Washington és Moszkva legjobb szándékai ellenére sem volt elegendő idő arra, hogy az egyik fél mérsékelje gyanakvását a másikkal szemben, és sikeresen belcezdjenek olyan nyitott tárgyalá-

sokba, mint amelyek mellett Winston Churchill kardoskodott. A keletnémet lázadások megingatták a Kreml magabiztosságát, és megerősítették az új vezetőségben az elhatározást, miszerint nem engedik, hogy a lakosság elégedetlensége megkérdőjelezze a szatellitállamok feletti szovjet hegemoniát. Hiába az enyhébb kontroll irányába tett lépések 1953 tavaszán, a Vörös Hadsereg beavatkozása Kelet-Németországban világossá tette – csakúgy, mint az 1956-os magyarországi, illetve az 1968-as csehszlovákiai forradalom drámaibb eseményei, amelyek elfojtása nyílt inváziót igényelt –, hogy a Kreml kész erővel fellépni a hatalma megőrzése érdekében. A keletnémet lázadás leverésével a Kreml sírba vitte Németország békés egyesítésének vagy az akkori feszültségek szélesebb körű enyhítésére vonatkozó tárgyalások bármiféle lehetőségét. Még ugyanazon év augusztusában a Szovjetunió sikeres hidrogénbomba-kísérletet hajtott végre, megdöbbsentve a Nyugatot, hogy ilyen kevéssel a második világháborút követően ilyen nagyfokú előrelépést tett a kutatásokban és technológiában, közelebb kerülve a stratégiai egyenlőséghez az Egyesült Államokkal. Eisenhower és Hruscsov nem találkoztak az 1955 júliusában tartott genfi négyoldalú csúcstalálkozóig, és teljes értékű amerikai-szovjet csúcstalálkozóra sem került sor egészen 1959 szeptemberéig. A hidegháború további négy évtizeden át húzódott, mialatt mindkét oldal egyre hatékonyabb tömegpusztító fegyverekkel vértette fel magát, tovább mélyítve az Európát megosztó politikai rivalizálást.

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

1. Abram Tertz (Andrei Sinyavsky), *Goodnight!* (New York: Penguin, 1989), 227.

ELSŐ FEJEZET: SZTÁLIN HALÁLA

1. A kormányzati bejelentés és az orvosi közlemény egyaránt megtalálható: *New York Times*, március 4., 1953, 3.
2. Konsztantyin Szimonov, *Glazami cseloveka mojevo pokolenyija* (Moszkva: Novosztyi, 1988), 254–255.
3. Ilja Ehrenburg, *Ljugyi, godi, zsizny*, III. kötet (Moszkva: Szovjetszkij piszatyel, 1990), 229. Magyarul: Ilja Ehrenburg: *Emberek, évek, életem*, ford. Elbert János, Gondolat, 1966, III. kötet, 495.
4. Az Egyesült Államok 1952 májusában Moszkvába érkezett nagykövete, George Kennan szintén értesült ilyen pletykákról. „Bizonyítékok vannak arra, hogy [Sztálin] az emberi élet meghosszabbítására irányuló kutatásokat támogat, és úgy vélem, hogy ez számára minden máshoz képest el-

- sőbbiséget élvez.” George F. Kennan-iratok, MC076, 233. doboz, 1. mappa, naplóbejegyzés 1953-ból, 13. Sceleý G. Mudd Manuscript Library, Princeton University.
5. Az említett hírlapbeszámolókról bővebben lásd Yoram Gorlizki és Oleg Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 177 n. 3.
 6. Uo., 177 n. 8.
 7. Idézi uo., 54.
 8. *Nezaviszimaja gazeta*, 1993. március 4., 5.
 9. Lásd Sheila Fitzpatrick, *On Stalin's Team: The Years of Living Dangerously in Soviet Politics* (Princeton: Princeton University Press, 2015), 197.; Fitzpatrick úgy állapította meg, hogy Sztálin mennyi időt töltött Moszkván kívül, hogy utánanézett a jegyzékben, hányszor jelentkezett be kremlbeli irodájába.
 10. Az Egyesült Államok varsói nagykövetsége a külügyminiszternek, 1952. január 9. Amennyiben nincs másképp jelölve, a külügyminisztériumi anyagok elérhetőek az alábbi mikrofilmgyűjteményben: University Publications of America, Inc. *Confidential US State Department Central Files: The Soviet Union, Internal Affairs 1950–1954 and Foreign Affairs 1950–1954*. Szerk.: Paul Kesaris. A mikrofilm a Harvard's Lamont Libraryban került megtekintésre. Referenciakód: Film A 575.1 (1950–1954).
 11. Az Egyesült Államok ankarai nagykövetsége a külügyminiszternek, 1952. február 1.
 12. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövetsége a külügyminiszternek, 1952. február 1.

13. Harrison E. Salisbury, *Moscow Journal: The End of Stalin* (Chicago: University of Chicago Press, 1962), 244–245.
14. *Foreign Relations of the United States, 1952–1954*, Nemzetbiztonsági Tanács 138. ülése, 1953. március 25. (Washington: US Government Printing Office, 1984), vol. VIII: Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean (innenről kezdve: *FRUS*, VIII), 963.
15. Salisbury, *Moscow Journal*, 245.
16. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövetsége a külügyminiszternek, 1952. június 20., in *FRUS*, VIII, 1014–1015.
17. George Kennan, *Memoirs*, vol. II (Boston: Little, Brown, 1972), 132.
18. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövetsége a külügyminiszternek, 1952. augusztus 25. In *FRUS*, VIII, 1044.
19. Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend* (New York: Harper & Row, 1967), 206.
20. Salisbury, *Moscow Journal*, 324.
21. Kitchlew Mahátma Gandhi mellett az indiai függetlenségi mozgalom egyik vezető alakja volt. Muszlimként ellenezte India különálló muszlim és hindu országokra való széttagolását. Később egyre közelebb került az Indiai Kommunista Párthoz, az indiai és szovjet oldalról egyaránt támogatott Világbéke Tanács elnöke is volt, aminek köszönhetően Sztálin-békedíjban is részesült. A Kreml nagyra tartotta jó viszonyát az indiai politikussal; a *Pravda* március 10-ei számában szerepelt egy fénykép Kitchlewről, amint az Oszlopcsarnokban tiszteleg Sztálin emléke előtt. Ez a megtiszteltetés általában csak a kommunista vezetőknek járt.

22. Salisbury, *Moscow Journal*, 327.
23. Mikor március 4-én bejelentették Sztálin rosszulletét, az amerikai követségi megbízott, Jacob Beam felidézte Sztálin alig néhány héttel korábbi találkozóját Menonnal és Kitchlew-vel. Mivel mindketten arról számoltak be, hogy Sztálin jó egészségnak örvendett, Beam megosztotta meggyőződését a külügyminisztériummal, miszerint a stroke „váratlanul érkezett, és nagy valószínűséggel nem voltak rá felkészülve”. Ezt követően találgatásokba bocsátkozott, hogy „a nagykövetség nem tartja valószínűnek, hogy Sztálin régóta pletykált dublórei, már amennyiben léteznek, vették volna át a helyét, hogy eltitkolják halálát a megfelelő ideig”. Lásd *FRUS*, VIII, 1084.
24. Alliluyeva, *Twenty Letters*, 208.
25. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (Boston: Little, Brown, 1970), 299.
26. Uo., 316. Ezek a késő esti vacsorák nem mindig alakultak ilyen jól. Emlékirataiban Hruscsov felidézi, hogyan toroklhattak „véget nem érő, gyötrelmes lakomákba”: uo., 301. A disszidens jugoszláv író, Milovan Gyilas mint a Tito-rezsim képviselője a háború alatt és után részt vett effajta összejöveteleken, és maga is láthatta, ezek mennyire megviselték Sztálin kíséretét. „Olyan volt a viszony, mint egy patriarchális családban, amelyben mindenki tartott a konok családfő szeszélyeitől.” Lásd Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (Harmondsworth: Penguin, 1969), 64. Magyarul: Milovan Gyilas: *Beszélgetések Sztálinnal*, ford. Radics Viktória, Magvető, 1989, 71.

27. A. T. Ribin, „Rjedom sz I. V. Sztalinim”, *Szociologicseszkije isszledovanyija*, 1988. május–június, 84–94.
28. Nadezhda Mandelstam, *Hope Against Hope* (New York: Atheneum, 1979), 383.
29. Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (1970), 319.
30. Uo., 317.
31. *Nezaviszimaja gazeta*, 1993. március 4., 5.
32. Alekszandr Mjasznyikov, *Ja lecsil Sztalina* (Moszkva: Ekszmo, 2011), 295. Mjasznyikov egyike volt a *Klínycseszkaja megycina* folyóirathoz köthető orvosok csoportjának. Neve az 1952-es év során mindvégig a címfejen szerepelt, ahogyan 1953-ban is; nem tartóztatták le az orvosok összeesküvésével kapcsolatban.
33. Jakov Rapoport, *The Doctors' Plot of 1953* (Cambridge: Harvard University Press, 1991), 151–152.
34. Allilujeva, *Twenty Letters*, 6–7.
35. Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (1970), 318.
36. Allilujeva, *Twenty Letters*, 7. Miután Beriját letartóztatták és kivégezték, Hruscsovnak minden oka megvolt arra, hogy rossz hírért keltse. Ahogyan Szvetlana Allilujevának is, de kevesebb okunk van feltételezni, hogy a dácában történekről szóló beszámolóját befolyásolták ez irányú érzelmei. Hruscsov memoárjai csak később jelentek meg, mint hogy Allilujeva megírta könyvét.
37. Uo., 212.
38. Uo., 214.
39. Eddy Gilmore, *Me and My Russian Wife* (Garden City, New York: Doubleday, 1954), 290.

40. *New York Times*, 1953. március 4., 1.
41. Salisbury, *Moscow Journal*, 336.
42. Sherman Adams, *Firsthand Report: The Story of the Eisenhower Administration* (New York: Harper and Brothers, 1961), 96.
43. Adams, *Firsthand Report*, 96.
44. Nemzetbiztonsági Tanács 135. ülésének jegyzőkönyve, Washington, 1953. március 4., in *FRUS*, VIII, 1091–1093.
45. *New York Times*, 1953. március 5., 10.
46. Dwight David Eisenhower, *Mandate for Change 1953–1956: The White House Years, A Personal Account* (Garden City, New York: Doubleday, 1963), 143.
47. *New York Times*, 1953. március 5., 11. Eisenhower szerint Dulles ellenezte a nyilatkozat kiadását, mivel „úgy értelmezhetik, mint a gyászoló orosz nép felszólítását a vezetőik elleni lázadásra”. Lásd Eisenhower, *Mandate for Change*, 144.
48. Kumara Padmanabha Sivasankara Menon, *The Flying Troika* (London: Oxford University Press, 1963), 36 és xiii. *A fortocska egy szellőzésre szolgáló kis bukóablak.*
49. *Newsweek*, 1953. március 16., 23.
50. Az Egyesült Államok brüsszeli nagykövetségének üzenete a külügyminiszternek, 1953. március 4.
51. Az Egyesült Államok bonni nagykövetségének üzenete a külügyminiszternek, 1953. március 4.
52. Foster Dulles külügyminiszter üzenete az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségének, 1953. március 4.
53. Az Egyesült Államok müncheni konzulátusának üzenete a külügyminiszternek, 1953. március 5.
54. *New York Times*, 1953. március 6., 1.

55. Styles Bridges, New Hampshire szenátora szerint „Eisenhower legfontosabb tanácsadóit rákényszerítették Bohlen nevének visszavonására. Volt egy választásunk, és az Acheson–Truman-féle politika elvételét.” Robert Taft, Ohio szenátora azonban eloszlatta a vitát. Nem gondolta, hogy a moszkvai kirendeltség kérdése volna annyira jelentős, hogy a republikánus szenátorok és az új republikánus kormányzat egymásnak essenek miatta. „Az orosz nagykövetségünk úgysem tehet semmit. Ül ott majd egy moszkvai szobában, és a legtöbb, amit tehet, hogy megfigyel és jelent. Nem fog jelentős politikai befolyással bírni.” Lásd *Time*, 1953. március 23., 26.
56. *Multiple Exposure* című életrajzában Beam a következőt írta: „Azzal, hogy Kennant gyakorlatilag száműzték Moszkvából, megtiltva számára a visszatérést, a szovjeteknek be kellett áldozniuk saját washingtoni nagykövetüket, és szembe kellett nézniük a diplomáciai kapcsolatok saját hibájukból okozott felfüggesztésével... Engem arra utasítottak, hogy egyszerűen csak megfigyeljek, jelentsek, és mindenekelőtt kerüljek mindenfajta incidenst.” Jacob Beam, *Multiple Exposure: An American Ambassador's Unique Perspective on East–West Issues* (New York: Norton, 1978), 29.
57. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövetsége a külügyminiszternek, 1953. március 5.
58. Foster Dulles az Egyesült Államok moszkvai, prágai, varsói, budapesti és bukaresti nagykövetségeinek „meghatározott amerikai diplomatái” számára. 1953. március 4.
59. Az Egyesült Államok berlini diplomáciai hivatalának üzenete a külügyminiszternek, 1953. március 5.

60. Az Egyesült Államok belgrádi nagykövetségének üzenete a külügyminisztériumnak, 1953. március 5.
61. *New York Times*, 1953. március 5., 10.
62. *Time*, 1953. március 23., 62.
63. *New York Times*, 1953. március 6., 1.
64. *New Yorker*, „The Wayward Press: Death on the One Hand”, 1953. március 28., 105.
65. *New York Times*, 1953. március 6., 12. Eisenhower 1945. április 12-én látogatott el az ohrdrufi koncentrációs táborba George Patton és Omar Bradley tábornokok kíséretében. A Weimarhoz közeli tábor volt a legelső, amelyet az amerikai egységek felszabadítottak, 1945. április 4-én.
66. *New York Times*, 1953. március 6., 12.
67. Idézi Steven A. Barnes, *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society* (Princeton: Princeton University Press, 2011), 201.
68. Gilmore, *Me and My Russian Wife*, 286–287.
69. Mjasznyikov, *Ja lecsil Sztalina*, 299.
70. *Nezaviszimaja gazeta*, 1993. március 4., 5.
71. *New York Times*, 1953. március 6., 14.
72. Szimonov, *Glazami cseloveka*, 257–259.
73. Alliluyeva, *Twenty Letters*, 10.
74. Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (1970), 320.
75. Mjasznyikov, *Ja lecsil Sztalina*, 300.
76. Alliluyeva, *Twenty Letters*, 8.
77. Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (1970), 322., 324.
78. Alliluyeva, *Twenty Letters*, 8–14. Néhány napon belül Berija elrendelte a dácsa bezárását, összegyűjtette a bútorokat és Sztálin holmijait, valamint elbocsátotta a személyzetet.

Sztálin két testőre is öngyilkosságot követett el. Lásd *Twenty Letters*, 23.

MÁSODIK FEJEZET: ÚJ TISZTOGATÁS

1. Az esszé terjesztésének részleteiről lásd G. D. Embrce, *The Soviet Union Between the 19th and 20th Party Congresses 1952–1956* (The Hague: Springer Netherlands, 1959), 5.
2. Adam Ulam, *Stalin* (New York: Viking, 1973), 729–731.
3. Sztálin szovjet gazdaságról írt nyilatkozatának teljes szövege megtalálható: Leo Gruliov (szerk.), *Current Soviet Policies: The Documentary Record of the Nineteenth Party Congress and the Reorganization after Stalin's Death* (New York: Praeger, 1953), 1–20.
4. *New York Times*, 1952. október 3., 7.
5. Auguste Lecœur, *Le Partisan* (Paris: Flammarion, 1963), 261–262.
6. Dmitrii Shepilov, *The Kremlin's Scholar: A Memoir of Soviet Politics Under Khrushchev* (New Haven: Yale University Press, 2007), 228.
7. Gruliov, *Current Soviet Policies*, 117.
8. Uo., 120.
9. Uo., 214.
10. Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 229.
11. Uo., 228.
12. Uo., 235–236.
13. *Memoirs of Nikita Khrushchev*, vol. 2, *Reformer [1945–1964]*, Sergei Khrushchev (szerk.), (University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2004), 108.
14. Uo., 89.

15. Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 234.
16. Idézi Gorlizki és Khlevniuk, *Cold Peace*, 149.
17. Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 232.
18. Szimonov, *Glazami cseloveka*, 240–241.
19. Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 234.
20. Gorlizki és Khlevniuk, *Cold Peace*, 136.
21. Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War From Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009), 74.
22. Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 234.
23. Szergej Hruscsov, *Nyikita Hruscsov: Reformator* (Moszkva: Vremja, 2010), 86.
24. Nikita Khrushchev, *Memoirs*, vol. 2, *Reformer*, 106.
25. Anasztasz Ivanovics Mikojan, *Tak bilo: razmiseniya o minuvsem* (Moszkva: Vagriusz, 1999), 580.
26. *The Anti-Stalin Campaign and International Communism: A Selection of Documents*, ed. Russian Institute, Columbia University (New York, 1956), 84.
27. Gennadi Kostyrchenko, *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia* (Amherst, New York: Prometheus Books, 1995), 120.
28. Idézi Oleg Khlevniuk, *Master of the House: Stalin and his Inner Circle* (New Haven: Yale University Press, 2009), xi–xiv.
29. Feliks Csujev, *Szto szorok beszéd sz Molotovim* (Moszkva: Terra, 1991), 473.
30. Mikojan, *Tak bilo*, 573.
31. Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 235.
32. Ny. G. Kuznyecov, *Nyeva*, no. 5 (Leningrad, 1965), 161.

33. Khlevniuk, *Master of the House*, 214.
34. *New York Times*, 1952. október 17., 19.
35. *L'Humanité*, 1952. szeptember 17., 1.
36. Ernest Hemingway, *For Whom the Bell Tolls* (New York: Scribner's, 1940), 417.
 André Marty ábrázolása volt az egyik legfőbb oka annak, hogy Hemingway regénye tiltólistára került a Szovjetunióban. Ehrenburg 1941 júliusában olvasta a regény orosz fordítását; kiadásra készítették elő, de végül nem jelenhetett meg. Emlékirataiban Ehrenburg megemlíti a Martyt illető ellenszenvét, és több helyütt is idéz a regényből, noha az *Akiért a harang szól* végül csak 1968-ban jelenhetett meg a Szovjetunióban, egy évvel Ehrenburg halála után.
37. Ehrenburg, *Ljugyi, godi, zsizny*, II. kötet (Moszkva, 1990), 136. Magyarul: Ilja Ehrenburg: *Emberék, évek, életem*, ford. Elbert János, Gondolat, 1963, II. kötet, 386.
38. *New York Times*, 1952. október 5., 17.

HARMADIK FEJEZET: A SZTÁLINI PARANOIA ÉS A ZSIDÓSÁG

1. Idézi Joshua Rubenstein és Vladimir Naumov (szerk.), *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee* (New Haven: Yale University Press, 2001), xiii. Komarov börtönben maradt, majd 1954 decemberében kivégezték.
2. A Slánský-pernek volt egy további érdekcs vonatkozása. A három életben maradt vádlottból ketten is megírták memoárjaikat, ahogyan három elítélt özvegye is. Két izraelit – Mordechai Orent és Shimon Orensteint – szintén letartózt-

tattak Prágában, terhelő vallomásra kényszerítettek, majd többévi börtönre ítélték őket. Sztálin halálát követően azonban visszanyerték szabadságukat, és hazautaztak Izraelbe, ahol megírták memoárjaikat. Mindezen önéletrajzok együttesen egy szokatlanul részletes és élénk beszámolót adnak ki arról, miképp is zajlott az ügy. Artur London memoárjai először Franciaországban jelentek meg 1968-ban *L'Aveu* (A vallomás; angol nyelven *On Trial* [Bíróság előtt] címen jelent meg), és két évvel később Costa-Gavras rendezésében híres film is készült belőle, Yves Montand-nal és Simone Signoret-val a főszerepben. A Slánský-per borzalmainak teljes feltárása prioritást élvezett a reformpárti csehszlovák kommunista vezetésben 1968-ban. Ám a vonatkozó archívumi anyagok átvizsgálása megszakadt a Varsói Szerződés országainak inváziója után, ami véget vetett a prágai tavasznak, és évekre eloszlatta a reformokat illető reményeket.

3. Meir Cotic, *The Prague Trial: The First Anti-Zionist Show Trial in the Communist Bloc* (New York: Cornwall Books, 1987), 144.
4. *The Times*, 1953. január 14., 7.
5. *Pravda Ukrajini* és *Radjanszka Ukrajina*, 1952. november 29., 1., angol fordításban: *The Current Digest of the Soviet Press*, 1953. január 3., vol. IV, no. 47, 16. A cikk „A Band of Wreckers” (Bomlasztók bandája) címen jelent meg.
6. Idézi Salisbury, *Moscow Journal*, 308.
7. *New York Times*, 1952. december 23., 7.
8. Salisbury, *Moscow Journal*, 308.

9. Shimon Redlich (szerk.), *War, Holocaust and Stalinism: A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR* (Luxembourg: Harwood Academic Publishers, 1995), 464.
10. Idézi Benjamin Pinkus (szerk.), *The Soviet Government and the Jews 1948–1967* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 183–185.
11. *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg 1910–1954*, összeállította, szerkesztette és az előszót írta: Elliott Mossman; ford. Elliott Mossman és Margaret Wettlin (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1982), 295.
12. A titkos tárgyalás jegyzőkönyvének egy rövidített angol fordítása megtalálható: Rubenstein és Naumov, *Stalin's Secret Pogrom*.
13. Ezekről Hruscsov számolt be a XXI. pártkongresszuson elmondott „titkos beszédében”, 1956. február 25-én. Szövege megtalálható: *The Anti-Stalin Campaign and International Communism*, 64.
14. Lásd Jonathan Brent és Vladimir P. Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948–1953* (New York: HarperCollins, 2003), 212–213., 232–233.
15. V. Malisev, „Dnyevnyik narkoma”, *Iztochnyik* (Forrás), 5. szám, 1997, 140–141.
16. *Documents on Israeli–Soviet Relations 1941–1953, Part II: May 1949–1953* (London: Frank Cass, 2000), 849. Eban kódolt táviratának dátuma 1953. január 5.
17. Uo., 846. P. I. Ersov kódolt táviratának dátuma 1952. december 8.

18. Uo., 849.
19. Uo., 2. jegyzet, 849., Ben-Gurion válasza Ebaninak 1953. január 9-én.
20. Salisbury, *Moscow Journal*, 312.
21. Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism* (New York: Knopf, 1971), 494.
22. Lásd Mordechai Oren, *Prisonnier politique à Prague (1951–1956)* (Paris: Julliard, 1960), 315.
23. TASZSZ-közlemény teljes szövege és a címlapon található vezércikk az orvosperről a *Pravda* 1953. január 13-ai számából megtalálható: *Current Digest of the Soviet Press*, 1953. január 31., vol. IV, no. 51, 3–4.
24. Salisbury, *Moscow Journal*, 297.
25. *New Yorker*, „Apparatchik”, 1953. március 21., 28.
26. *Documents on Israeli–Soviet Relations*, 851. W. Eytan kódolt táviratának dátuma 1953. január 14.
27. Uo., 855–858.
28. *Le Figaro*, 1953. január 17–18., idézi Raymond Aron, *La Guerre Froide (juin 1947 à mai 1955)* (Paris: Fallois, 1990), 950.
29. *The Times*, 1953. január 14., 7.
30. *New York Times*, 1953. január 14., 30.
31. Uo., 1953. január 18., E1.
32. Idézi Yehoshua A. Gilboa, *The Black Years of Soviet Jewry 1939–1953* (Boston: Little, Brown, 1971), 301.
33. Uo., 305–306. Az effajta cikkek áttekintéséhez lásd Harrison Salisbury, *Moscow Journal*, 314–324.
34. Idézi Gilboa, *Black Years of Soviet Jewry*, 302.

35. Rapoport, *The Doctors' Plot of 1953*, 84. A *New York Times* 1988. május 13-ai számában címlapon hozta a Rapoporttal készített interjút.
36. Ehrenburg, *Ljugyi, godi, szizny*, III. kötet, 227. Magyarul: Ilja Ehrenburg: *Emberék, évek, életem*, ford. Elbert János, Gondolat, 1966, III. kötet, 492–493.
37. Lásd az alábbi kötetet: *Szovjetszkije jevreji pisut Ilje Erenburgu 1943–1966*, Szerk.: Mordechai Altshuler, Yitshak Arad és Shmuel Krakowski (Jerusalem: The Centre for Research and Documentation of East-European Jewry, The Hebrew University of Jerusalem and Yad Vashem, 1993).
38. *L'Humanité*, 1953. január 27., 3.
39. *New York Times*, 1953. február 18., 12. 1942 júliusában 13 000 francia zsidót szállítottak a fedett pályás Vélodrome d'Hiver kerékpárstadionba, és napokig ott tartották, majd pedig továbbszállították őket Auschwitzba. Nem tudni, hogy alig tíz évvel az ún. „Vél' d'Hiv-összetrcelést” követően a Francia Kommunista Párt azért választotta-e ezt a helyet a Rosenbergéket támogató demonstráció színhelyéül, mert az tragikus szerepet töltött be a francia zsidóság történetében.
40. Idézi David Fanning, *Mieczysław Weinberg: In Search of Freedom* (Hofheim: Wolke Verlag, 2010), 83.
41. Lásd Robert R. Reilly, „Light in the Darkness: The Music of Mieczysław Vainberg”, *Crisis*, vol. 18, no. 2, February, 2000, 52–53.; Sosztakovics és Weinberg utóbbi szabadulása után közösen égették el a Berijának írt levelet egy vacsora alkalmával. Weinberg sorsa generációjának számos zsidó tagjának sorsát tükrözte. 1919-ben született Varsó-

ban, a német inváziót követően elmenekült Lengyelországból. Szülei és nővére nem voltak ilyen szerencsések: elfogták őket, később egy náci haláltáborban veszítették életüket. Weinberg Minszkben folytatta tovább zenei tanulmányait, de a Szovjetunió ellen 1941 júniusában megindított német inváziót követően Taskentbe evakuálták; ott ismerte meg Natalja Vovszi-Mihoelszt. 1942-ben házasodtak össze.

42. *Pravda*, 1953. február 14., 4.

43. Ezen incidensekről bővebben lásd „Otkliki na notu szovjetszkovo pravityelsztva o prekrascenyii gyiplomatyicseszkih otnosenij sz pravityelsztvom Izraelja”, *Isztocnyik* no. 3, 1999, 108.; valamint „The Party and Popular Reaction to the ‘Doctors’ Plot’ (Dnepropetrovsk Province, Ukraine)”, a bevezetőt írta Mordechai Altshuler és Tatyjana Csencova, *Jews in Eastern Europe*, Fall 1993, 49–65. Emlékirataiban Ljudmila Alekszejeva egy hasonló esetről számol be 1949 tavaszáról, a kozmopolitaellenes kampány idejéből. Iskolájának Komszomol-tagjai gyorsan kijelentették, hogy leleplezéseik a „kozmpoliták”, és nem a keményen dolgozó „zsidó nemzetiségűek” ellen irányul. Ám miképp a kíméletlen kozmopolitaellenes kampány tovább folytatódott, néhány diák úgy gondolta, megengedett nyíltan clitélniük a „bibsiket”, és kijelenteniük, hogy „mindet meg kellene fojtani”. Ez esetben legalább a sértegető diákot „antiszemitizmusért megrovásban részesítették”. Lásd Ludmilla Alexcyeva és Paul Goldberg, *The Thaw Generation: Coming of Age in the Post-Stalin Era* (Boston: Little, Brown, 1990), 44.
44. David Srajer-Petrov, *Ohota na rizsevo gyjavola* (Moszkva: Agraf, 2010), 7.

45. G. V. Kosztircsenko (szerk.), *Goszudartszvennij antyiszmityizm v SzSzsZR ot nacsala do kulminacii 1938–1953* (Moszkva: Matycrik, 2005), 344. Malenkovnak sem dergált kirohanást intézni a zsidók ellen. Az *Izvesztija* egy korábbi riportere felidézte, Malenkov miképp viselkedett egy ipari ügyvezetővel folytatott megbeszélésen: „Egy váratlan dühkitörés alkalmával Malenkov félbeszakította a magyarázatot a szögygyártás visszaeséséről, és kijelentette, hogy a termelésért felclős vezetű zsidű, majd így kiáltott rá: »Fogadok, hogy hamar elkészűlnének azok a szűgek, ha Sztálin koporsűjába kellenének!« Malenkov ezt követűen három napot adott a vezetűnek, hogy a termelést az űtemtervnek megfelelű szintre hozza; mikor ezzel kudarcot vallott, letartűztatták, és nyoma vezett. Lásd *New Yorker*, „Apparatchik,” 1953. március 21., 27–28.
46. *Newsweek*, 1953. január 26., 50.
47. Brent és Naumov, *Stalin's Last Crime*, 294–295.
48. Uo., 182.
49. Uo., 298.
50. *Zu versuchen im Sinne des Fuhrers ihm entgegenzuarbeiten* – szűlt a híres frázis.
51. 1944-ben, amikor Szolomon Mihoelsz és a Zsidű Antifasiszta Bizottság más tagjai felkeresték a rczsimet annak ötletével, hogy a náci mészárlások hontalanná lett zsidű túlélűit telepítsék a Krím féliszigetre, tisztában voltak azzal, hogy a volgai németeket már deportálták ősi földjűkrűl, ahogyan a krími tatárokat is övűjűkrűl, amivel mások által belakhatű terűletek maradtak hátra a féliszigeten. Lásd Rubenstein és Naumov, *Stalin's Secret Pogrom*, 258.

52. *The Times*, 1953. január 14., 6.
53. Roy Medvedev, *Let History Judge*, 494.
54. Mikhail Heller és Aleksandr Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present* (New York: Summit, 1986), 503–504.
55. Anton Antonov-Ovscenko, *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny* (New York: Harper & Row, 1981), 291.
56. Aleksandr I. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation*, vol. I. (New York: Harper & Row, 1973), 92. Magyarul: Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág 1918–1956*, ford. Soproni András, Európa Könyvkiadó, 1993, I. kötet, 112.
57. Emlékirataiban Andrej Szaharov is említi a zsidók deportálásának tervét Sztálin életének utolsó heteiben; Szaharov szintén Csesznokovra hivatkozik, aki állítólag egy *Pravda*-ba szánt vezércikkben dolgozott arról, az orosz nép miépp mentette meg a zsidókat. Újabb ékes példája ez annak, milyen széles körben elfogadottá vált ez a szóbeszéd. Lásd Andrei Sakharov, *Memoirs* (New York: Knopf, 1990), 162.
58. A nyolcvanas években számos alkalommal találkoztam Alja Szaviccsal. Ő és újságíró férje, Ovaryij Szavics különösen közeli barátai voltak Ilja Ehrenburgnak. Elmesélte, hogy egyszer egy rendőr elmondta neki, hogy őt és több kollégáját arra kérték, készítsenek listát a körzetükbe tartozó zsidókról.
59. Aleksandr N. Yakovlev, *A Century of Violence in Soviet Russia* (New Haven: Yale University Press, 2002), 209–210.
60. *The Times*, 1956. április 16., 8. Adam Ulam szintén kellő körültekintéssel fogalmazott Sztálinról írott életrajzában

- a deportálás veszélyéről. „Elképzelhető, hogy ha Sztálin néhány évvel tovább él, úgy a zsidók tömeges deportálások áldozataivá válhattak volna, mint történt az a kulákokkal 1930 és 1934 között.” Lásd Ulam, *Stalin*, 685.
61. 1992-ben Kaganovics tagadta, hogy effajta vitákra valaha is sor került volna. Lásd Feliksz Csujev (szerk.), *Tak govoril Kaganovics: iszpovegy sztalinszkovo aposztola* (Moszkva: Otyecsesztvo, 1992), 173–177.
 62. Ez idő tájt Andrej Visinszkij, és nem Molotov volt a külügyminiszter.
 63. A történet egy másik verziója szerint Kaganovics volt az, aki összetépte párttagkönyvét, és Sztálin arcába vágta. Lásd Roy A. Medvedev, *On Stalin and Stalinism* (Oxford: Oxford University Press, 1979), 158.
 64. *New York Times*, 1957. június 8., 8.
 65. *The Times*, 1959. szeptember 8., 11.
 66. Anton Antonov-Ovszejenko később azt állította, hogy Malenkov volt az, aki szembeszegült Sztálinnal a zsidók deportálása miatt. Ez a verzió Malenkov mesterét illető abszolút szervilizmusának tükrében meglehetősen valószínűtlen. Lásd Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, 290.
 67. Az egykori kommunista tisztviselő, Stefan Staszewski állítása szerint 1956. március 20-án Hruscsov Varsóban magas rangú pártfunkcionáriusok egy csoportjának elmesélte, Sztálin 1952 vége felé miképp utasította az elnökséget, hogy szervezzon „fegyveres egységeket” a zsidók megölésére. Lásd Teresa Toranska, *„Them”: Stalin’s Polish Puppets* (New York: Harper & Row, 1987), 171. Ugyanebben az interjúban Staszewski arról is beszámolt, Hruscsov miképp

vitatta meg a Zsidó Antifasiszta Bizottság elleni eljárást, és hogy annak tagjai, köztük Ilja Ehrenburg, hogyan keresték fel Sztálint annak kérvényével, hogy a zsidók telepedhessenek le a száműzött krími tatárok által hátrahagyott, „elnéptelenedett” félszigeten. Effajta találkozóra azonban sosem került sor Sztálinnal. A bizottság tagjai Molotovval folytattak megbeszéléseket. Ami Ehrenburgot illeti, ő sosem favorizálta a szovjet zsidóság bármiféle különleges betelepítését. Nyomatékosan visszautasította a krími letelepedés ötletét, ahogyan régóta ellenezte Birobidzsán, a speciális zsidó autonóm terület intézményét is.

68. Az eset orosz kutatói perspektívából történő széles körű áttekintéséhez lásd Gennagyij Kosztircsenko az orosz–zsidó *Lehaim* (Az életért) folyóiratban közölt cikkét: az első 2002 szeptemberében jelent meg, és azt vizsgálja, hogy a zsidók deportálásának tervét illető meggyőződés miképp gyökerezik a szovjet éráról szóló megannyi mítoszban, míg a második a lap 2004. februári számában található, és Arkagyij Vakszberg egyik filmjéről szól, amely a zsidók deportálásának tervéről tesz említést. Lásd továbbá Borisz Frezinszkij, „Ilja Ehrenburg v godi sztalinszkovo goszantyszemityizma – polemika sz g. Kosztircsenko, *Piszatyeli i szovjetszkije vozsgyi* (Moszkva: Ellisz lak, 2008), 544–588. Ezek a cikkek említik a „*Pravda*-nak írt kollektív levél” különböző variánsait. David Brandenberger szintén áttekinti a téma irodalmát Brent és Naumov *Stalin's Last Crime* című könyvéről írt esszé-kritikájában. Lásd *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 6, no. 1, Winter 2005 (New Series), 187–204.

69. Kaganovics visszautasította az aláírást, amit azzal magyarázott Sztálinnak, hogy ő nem holmi zsidó kulturális munkás, hanem az elnökség tagja; méltóságán aluli lenne aláírnia a levelet, mintha ő is csak egy zsidó író vagy zeneszerző volna. Ám amennyiben szükséges, felajánlotta, hogy az elnökség tagjaként hajlandó szignálni azt. Lásd Csujev (szerk.), *Tak govoril Kaganovics*, 173–177.
70. Vaszilij Grosszman barátjával, Szemjon Lipkinnel 1982 áprilisában, Margarita Aligerrel pedig 1988 májusában készítettem interjút, Ilja Ehrenburgról írt életrajzomhoz kapcsolódó két moszkvai utam során.
71. Ehrenburg, *Ljugyi, godi, zizny*, III. kötet, 228. Ilja Ehrenburg: *Emberék, évek, életem*, ford. Elbert János, Gondolat, 1966, III. kötet, 493.

A magyar, a Novij Mir-ben 1961–1962-ben megjelent írások alapján készült kiadás vonatkozó szövegrésze némileg eltér a Rubenstein által idézettől. Elbert János fordításában: „Az események egymást követték. Február nehéz hónap volt a számomra, még korainak tartom elmondani, min mentem át. Millió és millió olvasó szemében én voltam az író, aki elmehetne Sztálinhoz, és megmondhatná neki, hogy ebben és ebben nem ért egyet vele. A valóságban azonban éppen olyan kis „fogaske-rék” vagy kis „csavar” voltam, mint bármelyik olvasóm. Kísérletet tettem a tiltakozásra. Ám a dolgot nem az én levelem döntötte el, hanem a sors.” (A ford.)

72. Ehrenburg és felesége, Ljubov Kozinceva közösen írták meg moszkvai képzőművész barátjuknak, Borisz Birgernek a történeteket. Birger megírta az esetet, és a kiadatlan kéziratot eljuttatta a szentpétervári történésznek, Borisz Fre-

zinszkijnek, Ehrenburg élete és munkássága legkiválóbb szakértőjének. Birgerrel magam is készítettem interjút 1984 májusában. Érdeemes megjegyeznünk, hogy Birger részese volt a hatvanas években felbukkant emberjogi mozgalomnak. Politikai foglyokért szót emelő kérelmeket írt alá, amiért kizárták a pártból, és lefokozták a Művészszövetségben. Közele barátja lett Andrej Szaharov akadémikusnak és feleségének, Jelena Bonnernek. Amikor 1984 májusában meglátogattam, Bonnert épp feltartóztatták Gorkiban – Szaharov itt töltötte száműzetését 1980 januárjától –, megakadályozva visszatérését Moszkvába. Nem sokkal később „szovjetellenes rágalmazással” vádolták meg, és ítélték el. Birger arra számított, hogy egy moszkvai vonatállomáson találkozik vele; amikor nála jártam, megmutatta nekem Bonner táviratát érkezésének idejéről, de utazására végül nem került sor.

73. Venyjamin Kaverin beszámolójához az incidensről lásd *Epilog* (Moszkva: Moszkovszkij rabocsij, 1989), 316–320.
74. Ehrenburg Sztálinnak írt levelét hónapokkal a diktátor halálát követően megtalálták dácájának archívumában. A levél megjelent a moszkvai *Izstocsnyik* folyóirat 1997. januári számában (141–146.), a vonatkozó levéltári adatok társaságában; a cikkben olvasható a kollektív levél azon változatának teljes szövege is, amelyet Ehrenburg végül aláírt.
75. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. I, 92. Magyarul: Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág 1918–1956*, ford. Soproni András, Európa Könyvkiadó, 1993, I. kötet, 112.
76. Lásd Gcnnyagyij Kosztircsenko, *Tajnaia polityika Hruscsova: vlaszty, intyelligencija, jevrejszkij voprosz* (Moszkva:

Mezsdunarodnije otnosenyija, 2012), 15. Mihoelsz Lenin-érdemrendjének visszavonását az elnökség egy 1953. április 30-án hozott határozatában érvénytelenítette. Lásd Kosztircsenko (szerk.), *Goszudarsztvennij antyizsemityizm*, 119.

77. Uo., 257.

78. Uo., 254.

79. Az incidensről beszámol: Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia* (New York: Metropolitan, 2007), 519–520.

80. Kosztircsenko (szerk.), *Goszudarsztvennij antyizsemityizm*, 345–346.

NEGYEDIK FEJEZET: A KREML TOVÁBBLÉP

1. *Pravda*, 1953. március 7., 2.

2. Vera Kopilova, „Upravljaj goszudarsztvom, v szusnosztyi, bolnoj cselovek”, *Moszkovszkij komszomolec*, no. 85, 2011. április 21. A cikk dr. Mjasznyikov feljegyzésein alapszik. Lásd továbbá Mjasznyikov, *Ja lecsil Sztalina*, 304.

3. Az eredeti és a módosított fénykép megtalálható: *Current Digest of the Soviet Press*, 1953. március 28., vol. V, no. 7, 11.

4. *New York Times*, 1953. március 7., 1.

5. A Sztálin halálát követő hetekben a *Time* előszeretettel élcelődött Malenkovon, olyan jelzőkkel illetve, mint „megjelenésében hájas és lotttyadt”, vagy „arca sápadt és tézsztaszerű, akár a krémcs fánk, amit bizonyára nagyon szeret”. Lásd *Time*, 1953. március 16., 29. és 31.

6. A *New York Times* tévesen állította, hogy Sztálin feleségül vette volna Kaganovics nővérét, Rozát. A hiba a *Time* magazin 1953. március 16-ai számában is felbukkant (a 30.

oldalon). 1953. november 22-ei számának harmadik oldalán a *New York Times* a hibát azzal az alaptalan állítással tetézte, hogy Sztálin lánya hozzáment Kaganovics fiához.

7. Lenin Moszkván kívüli birtokán hunyt el. Holttestét vonattal szállították Moszkvába, az úton minden állomáson tömegek várták. Ezt követően a Pavelcckij állomásról Moszkva öt kilométerre lévő központjába vitték. Négy napon át csaknem milliónyian tekintették meg az oszlopcsarnokban felravatalozott holttestét, miközben a tömeg a fagyos éjszakák alatt is a közeli utcákban maradt, máglyatüzek körül kuporogva.
8. *New York Times*, 1953. március 6., 8.
9. *New York Times*, 1953. március 7., 1.
10. Gilmore, *Me and My Russian Wife*, 290.
11. Salisbury, *Moscow Journal*, 341–342.
12. Resis, A. (szerk.), *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev* (Chicago: I. R. Dee, 1993), 210.
13. Salisbury, *Moscow Journal*, 343–344.
14. Ehrenburg, *Ijugyi, godi, zszizny*, III. kötet, 229. Magyarul: Ilja Ehrenburg: *Emberek, évek, életem*, ford. Elbert János, Gondolat, 1966, III. kötet, 493.
15. Salisbury, *Moscow Journal*, 344.
16. *Pravda*, 1953. március 9., 1.
17. Salisbury, *Moscow Journal*, 344.
18. Yevgeny Yevtushenko, *A Precocious Autobiography* (New York: Dutton, 1963), 84–87.

A Sztálin halálát és temetését övező embertömeg tragédiáját gyakran állítják párhuzamba II. Miklós 1896 máju-

sában történt megkoronázásával, mikor az ünnepséget követően több mint 1300 embert tapostak halálra, ahogyan a moszkvai Hodinka-mezőn egybegyűlt tömeg tülekedni kezdett a frissítőkért és ajándéktárgyakért.

19. Abram Tertz (Andrei Sinyavsky), *Goodnight!*, 251.
20. Beszélgetésem Szergej Nyikityics Hruscsovval. Cranston, Rhode Island, 2012, december 20. Lásd továbbá a temetésről írt beszámolóját: *Nyikita Hruscsov: Reformator*, 95–102.
21. Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 31.
22. Tertz, *Goodnight!*, 252.
23. A nyugati sajtóban ez idő tájt megjelent ferdítések egyikeként a *Newsweek* a következőt írta: „Határozottan kijelenthetjük, hogy a moszkvai hírbeszámolók, miszerint gyászolók hosszú sorokban haladnának el Sztálin felravatalozott holtteste előtt, hamisak. A gyászoló gyülekezet korántsem öltött hatalmas méreteket.” *Newsweek*, 1953. március 23., 17.
24. Online interjú Gennagyij Rozsgyesztvenszkijjal Prokofjev halálának ötvenedik évfordulója alkalmából. *Rosszijszkaja gazeta*, 2003. március 6., megtekintés: 2012. augusztus 19.
25. A *Time* tévesen állította, hogy „ezrek mentek el a Zeneszerzők Csarnokába, ahol a holttestet felravatalozták”. Lásd *Time*, 1953. március 16., 57.
26. Emlékirataiban a szoprán énekesnő, Galina Visnyevszkaja úgy emlékezett vissza Hrennyikovra, mint aki „agyafűrt, intrikus udvaronc volt. Eladta a lelkét az ördögnek, de drágán megfizetett érte kreativitásának terméketlenségével, felőrölte a tehetetlen düh és a szakmai feltékenység.” Lásd Vishnevskaya, *Galina: A Russian Story* (San Diego, 1984), 219.

27. Idézi Simon Morrison, *The People's Artist: Prokofiev's Soviet Years* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 387.
28. Rostislaw Dubinsky, „The Night Stalin Died”, *New York Times Magazine*, 1989. március 5., 42–45. A cikk emlékirataiból került átdolgozásra: *Stormy Applause: Making Music in a Workers' State*. Dubinszkij a legendás Borogyin Kvar-tett alapítója volt.
29. *New York Times*, 1953. március 6., 22.
30. Uo., 9.
31. Uo., 10.
32. Uo., 9.
33. *The Times*, 1953. március 6., 7.
34. David Dallin és Boris Nicolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia* (New Haven: Yale University Press, 1955), ix.
35. *Le Monde*, 1953. március 5., 1., 3.
36. *New York Times*, 1953. március 7., 5.
37. *Pravda*, 1953. március 10., 5.
38. *New York Times*, 1953. március 7., 5.
39. *New Yorker*, 1953. április 21., 61.
40. A londoni székhelyű *Daily Mail* cikkét idézi: *Time*, 1953. március 30., 26. A Picasso-botrányról lásd *New York Times*, szerkesztőségi cikk, 1953. március 20., 12.
41. *Pravda*, 1953. március 10. 6. A munkabeszüntetésről szóló beszámolóhoz lásd *New York Times*, 1953. március, 10.
42. Három évvel később, miután Hruscsov elmondta a Sztálin „személyi kultuszát” élesen kritizáló „titkos beszédét”, Hoxha megtagadta Sztálint, azzal vádolva, hogy „nyíltan és szégyenletesen semmibe vette a kollektív vezetés lenini

- alapelvét”. Az 1953-as és 1956-os tiranai eseményekről lásd *The Economist*, 1956. június 16., 1110.
43. Amerika bukaresti követségének üzenete a külügyminiszternek, 1953. március 13.
44. Az Egyesült Államok bukaresti nagykövetségének üzenete a külügyminiszternek 1953. március 8.
45. Amerika bukaresti követségének üzenete a külügyminiszternek, 1953. március 13.
46. Az Egyesült Államok külügyminisztériumának üzenete különböző amerikai nagykövetségeknek a kelet-európai reakciók ügyében, 1953. március 13.; lásd továbbá az Egyesült Államok varsói nagykövetségének üzenete a külügyminiszternek, 1953. március 6.
47. Amerika bukaresti követségének üzenete a külügyminiszternek, 1953. március 13.
48. Lásd az Egyesült Államok bukaresti nagykövetsége 1953. március 7., valamint az Egyesült Államok ankarai nagykövetsége a külügyminiszternek, 1953. március 9.
49. *New York Times*, 1953. március 7., 6.; a keletnémet folyóiratba került nyomdahibát említi: *New York Times*, 1953. március 9., 4.
50. Alexander Pantsov és Steven I. Levine, *Mao: The Real Story* (New York: Simon & Schuster, 2012), 400.; valamint *New York Times*, 1953. március 9., 1.
51. Pantsov, *Mao*, 400.
52. *Time*, 1953. március 16., 44.
53. *The Times* (London), 1953. március 7., 5.
54. *Time*, 1953. március 16., 44.

55. Uo.

56. Uo., valamint *Documents on Israeli–Soviet Relations*, 889.

57. *The Times* (London), 1953. március 11., 7.

58. *Time*, 1953. március 16., 44.

ÖTÖDIK FEJEZET: VÁRATLAN REFORMOK

1. *Time*, 1953. március 16., 33.

2. A külügyminiszter üzenete Jacob Beam részére az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségére, 1953. március 7.

3. Szimonov, *Glazami cseloveka*, 270.

4. Malenkov, Berija és Molotov gyászbeszédei olvashatóak: *Current Digest of the Soviet Press*, March 28, 1953, vol. V, no. 7, 8–10.

5. Salisbury, *Moscow Journal*, 347.

6. A Hruscsovnak küldött, Sztálin holttestének bebalzsamozásáról szóló 1953. március 11-ei jelentéshez lásd *Isztotsnyik* 2, 2001, 46–49. Sztálin holttestét 1961 októberében eltávolították a mauzóleumból, bűneinek a XXI. pártkongresszuson történt további leleplezését követően. A mauzóleum impozáns gránitépítményét hetekig furnérlemezek borították, amíg a munkások a szükséges átalakításokat elvégezték. Sztálint a Kreml falához temették, végső nyughelyét egy betonlapra helyezett oszlopkövön álló mellszobor jelzi. Jelen kötet írásakor csak Lenin bebalzsamozott holtteste található a mauzóleumban, dacára az időről időre elhangzó nyilvános felhívásoknak, amelyekben tisztességes eltemetését követelik.

7. Alexeyeva, *The Thaw Generation*, 4.

8. Vishnevskaya, Galina: *A Russian Story*, 99.

9. Juliane Fürst, *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 121.
10. Alexander Solzhenitsyn, *Cancer Ward* (New York: Bantam, 1969), 311. Magyarul: Alekszandr Szolzsenyicin: *Rákostály*, ford. Szabó Mária, Európa Könyvkiadó, 1990, 376.
11. Yevtushenko, *A Precocious Autobiography*, 84.
12. Aleksandr Nekrich, *Forsake Fear: Memoirs of a Historian* (Boston: Unwin Hyman, 1991), 74–75.
13. Tamm az elektromágneses sugárzással kapcsolatos kutatásaiért 1958-ban fizikai Nobel-díjat kapott.
14. Sakharov, *Memoirs*, 163–164.
15. Yevtushenko, *A Precocious Autobiography*, 84.
16. Michael Scammell, *Solzhenitsyn: A Biography* (New York: Norton, 1984), 317.
17. Eugeniya Ginzburg, *Within the Whirlwind* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1981), 358.
18. Interjú Tatyjana Jankeleviccsel, Jelena Bonner lányával. Brookline, Massachusetts, 2013. április 5.
19. A Krasznojarszki terület Különleges Ügyek Osztálya helyettes ügyészének határozatából B. A. Bászov ügyében, 1953. június 4. GARF (Orosz Föderáció Állami Levéltára), gyűjtemény (f.) R-8131, leltár (op.) 31, kartoték (d.) 38248, 5–6. oldal (II.).
20. Nikolai Bobol, „Who Stalin dragged after him”, *Novaya gazeta.ru*, megtekintve 2012. május 28-án. Lásd a 2–4. szakaszokat az ügyek leírásához.
21. Vladimir Kozlov, Sheila Fitzpatrick és Sergci Mironenko (szerk.), *Sedition: Everyday Resistance in the Soviet Union*

under Khrushchev and Brezhnev (New Haven: Yale University Press, 2011), 67–68.

22. Tertz (Andrei Sinyavsky), *Goodnight!*, 238.
23. *The Times* (London), „New Structure of Soviet Leadership”, 1953. március 9., 9.
24. George Kennan emlékirataiban arról számol be, hogy Hruscsov, legalábbis 1952 nyarán, „a politbüro legkevésbé befolyásos tagjának számított”. Lásd Kennan, *Memoirs 1950–1963*, vol. II, 152. Eisenhower hasonlóképp vélekedett Hruscsovról, akit egy „kevésbé ismert hivatalnoknak” tartott. Lásd *Mandate for Change*, 144.
25. *The Times* (London), 1953. március 9., 9.
26. *Time*, 1953. március 23., 29. Sztálin arcképe tíz alkalommal szerepelt a *Time* magazin címlapján.
27. Jan Plamper még messzebbre menően nyomon követte Sztálin feltűnését (vagy pontosabban eltűnését) a *Pravda* oldalain. „Nem sokkal Sztálin halálát követően megindult a desztalinizáció csendes szakasza – írja *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power* című munkájában (New Haven: Yale University Press, 2012, 84.) – A föld alatti, tektonikus elmozdulás senki előtt nem maradt rejtve. Még a *Pravda* részrehajló olvasói sem tudták figyelmen kívül hagyni. Az 1953-as év egész további részében Sztálin arcképe mindösszesen öt alkalommal bukkant fel az újságban: először egy május 1-jei felvonuláson látható plakáton, majd július 30-án, a bolsevik párt megalapításának ötvenedik évfordulója alkalmából egy elnyűtt fényképen volt látható, Lenin társaságában Gorkiban, valamint három alkalommal háttérben látható plakátokon bukkant fel az októberi

forradalom alkalmából rendezett ünnepségeken (kétszer Lenin mellett, egyszer egymagában).” Születésnapját nem emlegették fel december 21-én, míg 1954. március 5-én, halálának első évfordulóján egyszerű, sötét katonai egyenruhába öltöztetett alakja visszatért a *Pravda* címlapjára. Mindösszesen ez érdekelte örököseit. Köszönettel tartozom Plamper professzornak hasznos betekintést nyújtó kutatásaiért arról, hogy a *Pravda* miképp dolgozta fel Sztálin halálát.

28. *Lityeraturnaja gazeta*, 1953. március 19., 1. Lásd továbbá *New York Times*, 1953. március 20., 6.
29. Szimonov, *Glazami cseloveka*, 284–286.
30. William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (New York: Norton, 2003), 245.
31. Noble az Egyesült Államokban született, a háborút azonban Drezdában töltötte szüleivel, ahol mint ellenségnek tartott idegenek vészelték át a harcokat. Mikor a Vörös Hadsereg felszabadította a várost, letartóztatták.
32. John Noble, *I Was a Slave in Russia: An American Tells his Story* (Broadview, Illinois: Cicero Bible Press, 1962), 141. Az 1200 gyilkosság erős túlzásnak tűnik, és valószínűleg a tábori legendák eredménye.
33. Miriam Dobson, *Khrushchev's Cold Summer: Returnees, Crime, and the Fate of Reform After Stalin* (Ithaca: Cornell University Press, 2009), 39–43.; jelen szakasz néhány ponton az alábbi kötetből is merít: Gael Moullec és Nicolas Werth (szerk.), *Rapports secrets soviétiques: La Société russe dans les documents confidentiels, 1921–1991* (Paris: Gallimard, 1994), 409–416.

34. Lásd Kostyrchenko, *Out of the Red Shadows*, 300–301.
35. Oleg V. Khlevniuk, *Stalin: New Biography of a Dictator* (New Haven: Yale University Press, 2015), 311.
36. *Khrushchev Remembers: The Last Testament* (Boston: Little, Brown, 1974), 79. Érdemes kiemelnünk, hogy Hruscsov az „olvadás” szót használta, amit Ilja Ehrenburg vezetett be az ország szótárába 1954-ben, a rezsimet és kulturális bürokratáit illető kritikájában.
37. Lásd *Pravda*, 1953. április 4., 2.
38. A cikk megtalálható: *Current Digest of the Soviet Press*, 1953. április 18., vol. V, no. 10, 3, valamint 1953. április 25., vol. V, no. 11, 3–4.
39. Ehrenburg, *Ljugyi, godi, zszizny*, III. kötet, 243. Magyarul: Ilja Ehrenburg: *Emberék, évek, életem*, ford. Elbert János, Gondolat, 1966, III. kötet, 515.
40. *Newsweek*, 1953. április 6., 44.
41. Idézi *New York Times*, 1953. április 5., 12. A francia kommunista sajtót azonban felkészületlenül érte Moszkva váratlan pálfordulása. Épp, ahogyan a megvádolt orvosokat szabadon engedték, a *La Nouvelle Critique* még javában osztorozta őket „elfajult tudományukért” és „gyalázatos tetteikért”. Lásd dr. Louis Le Guillant, „Les médecins criminels ou la science pervertie”, *La Nouvelle Critique*, no. 44, 1953. március. 32–66. A Sztálin halálával is foglalkozó lapszám megjelenését elhalasztották, ami hozzájárult a Francia Kommunista Párt rosszul időzített támadásához a hamisan megvádolt orvosokkal szemben. A *New York Times* említést tett a cikkről 1953. április 5-ei számának kilencedik oldalán.

42. *New York Times*, 1953. április 5., E10.
43. *FRUS*, VIII, 1140. A távirat dátuma: 1953. április 4.
44. *New York Times*, 1953. április 5., 1., 4.
45. Etinger sorsát illetően lásd Brent és Naumov, *Stalin's Last Crime*, 111–112.; Rapoport, *The Doctors' Plot of 1953*, 80.
46. Bohlen, *Witness to History* (New York: Norton, 1973), 347.
47. A *Pravda* szerkesztőinek jelentése fellelhető: Harvard's Widener Library, A1046, 002-es tekerecs, *gyelo* 5.
48. *Pravda*, 1953. április 17., 2.
49. Uo., 1953. április 16., 2.
50. Uo., 1953. május 11., 2.

HATODIK FEJEZET: ESÉLY A BÉKÉRE?

1. Kennan itt a Sztálin által indított kíméletlen tisztogatásokra utalt, amelyekkel hebiztosította hatalmát, beleértve Lev Trockij és más, egykoron tekintélyes és befolyásos pártvezetők legyőzését.
2. Az idézetek Kennan híres „hosszú táviratából” származnak, 1946. február 22-éről. Megtalálhatóak: *Memoirs*, vol. I, 558.
3. *FRUS*, VIII, 1080.
4. Psychological Strategy Board, Washington, DC, *Program of Psychological Preparation for Stalin's Passing From Power*, 1952. november 1. Háromoldalas okirat.
5. Idézi Christopher J. Tudda, „Reenacting the Story of Tantalus: Eisenhower, Dulles, and the Failed Rhetoric of Liberation”, *Journal of Cold War Studies*, vol. 7, no. 4, Fall 2005, 9. A főszövegben idézett rész szerzője Foster Dulles.

6. *Life*, 1952. május 19., 146.
7. Uo., 154.
8. *New York Times*, 1952. december 25., 1.
9. Idézi Blanche Wiesen Cook, *The Declassified Eisenhower: A Divided Legacy* (Garden City, New York: Doubleday, 1981), 178.
10. Salisbury, *Moscow Journal*, 309.
11. Eisenhower, *Mandate for Change*, 143.
12. Adams, *Firsthand Report*, 96.
13. Steven Fish, „After Stalin’s Death: The Anglo-American Debate Over a New Cold War”, *Diplomatic History* 10 (no. 4, 1986), 336.
14. Richard Goold-Adams, *John Foster Dulles, A Reappraisal* (New York: Appleton-Century, Crofts, 1962), 79.
15. *Newsweek*, 1953. február 9., 17.
16. Idézi Klaus Larres, *Churchill’s Cold War: The Politics of Personal Diplomacy* (New Haven: Yale University Press, 2002), 186.
17. *Newsweek*, 1953. március 9., 27.
18. Néhány nappal Eisenhower beiktatását követően Foster Dulles Nyugat-Európába utazott, azzal az elsődleges céllal, hogy Amerika szövetségeseit az Európai Védelmi Szövetség ratifikálására buzdítsa.
19. Vojtech Mastny, „The Elusive Détente: Stalin’s Successors and the West”, in Klaus Larres és Kenneth Osgood (szerk.), *The Cold War After Stalin’s Death: A Missed Opportunity for Peace?* (Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 2006), 6.
20. Lásd Harry Rositzke, *The CIA’s Secret Operations* (New York: Reader’s Digest, 1977), 168–72.

21. Leonard Mosley, *Dulles: A Biography of Eleanor, Allen, and John Foster Dulles and Their Family Network* (New York: The Dial Press, 1978), 331.
22. *FRUS*, VIII, 1091–1093.
23. *Newsweek*, 1953. március 16., 19.
24. Larres, *Churchill's Cold War*, 197.
25. *FRUS*, VIII, 1090.
26. Uo., 1084., feladva 1953. március 4-én.
27. Klaus Larres, „Eisenhower and the First Forty Days after Stalin's Death: The Incompatibility of *Détente* and Political Warfare”, *Diplomacy & Statecraft*, vol. 6, no. 2 (July 1995), 431.
28. Bohlen, *Witness to History*, 336.
29. Idézi Melvyn P. Leffler, *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War* (New York: Hill & Wang, 2007), 101.
30. Bedell Smith meghallgatásának anyaga fellelhető: United States Congressional Record, Executive Session of the Senate Foreign Relations Committee, Historical Series, vol. V, 83rd Congress, First Session, 1953, 247–265. A főszövegben idézett rész helye: 248–249.
31. *The Times*, 1953. március 14., 6. Ami Kennant illeti, sem Eisenhower, sem pedig Dulles nem kérte ki a tanácsát. Az elnök elutasító volt vele, mondván, „túlságosan is akadémikus alkat”, ahogyan Hamilton Fish Armstrongnak, a *Foreign Affairs* szerkesztőjének fogalmazott. „Képes volna egy borjúszeletet is kiokoskodni egy sült krumpliból.” Lásd Hamilton Fish Armstrong-iratok, 102-es doboz, jegyzetfüzeteihez csatolt feljegyzés, dátum: 1952. december 23., 3.

Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton University. Foster Dulles ugyanolyan hűvös volt irányába: nem ajánlott fel új pozíciót Kennannek, távoltageásával akarván véget vetni diplomáciai karrierjének. (A külügyminisztérium előírásainak megfelelően Kennanre kötelező nyugdíjaztatás várt, amennyiben három hónapon belül nem tölt be újabb tisztséget.) Mikor március 10-én Kennan Washingtonba látogatott, Charles Bohlen és C. D. Jackson is fogadta, azonban sem az elnök, sem külügyminisztere nem óhajtott tárgyalni vele. Kennan tiszttában volt vele, hogy az új kormányzatot hidegen hagyják tapasztalatai és nézetei. Ahogy egy 1953. március 13-ai naplóbemjegyzésében leírta: „Láthatóan sem az elnök, sem JFD nem érdekelt abban, hogy megtárgyalják velem saját jövőmet, sem a moszkvai követség sorsát, ahogyan a Szovjetunióról és az USA–szovjet kapcsolatokról alkotott véleményem sem foglalkoztatja őket... Nem tudom másképp látni a szituációt, mint hogy a helyzet igen súlyos és aggasztó.” Lásd George F. Kennan Papers, MC076, Box 233, Folder 1, File no. 1-F, 2, Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton University. Hónapok teltek el, mire Emmet Hughes közbenjárására Eisenhower 1953 júniusában nagylelkű levelet küldött neki, nagyívű pályafutásának elismeréséül.

32. Lásd Herbert S. Parmet, *Eisenhower and the American Crusades* (New Brunswick: Transaction, 1999), 237.
33. Foster Dulles és az elnök ezen a ponton is külön utakat jártak. Amint a Szenátusban ellenállás kezdett mutatkozni Bohlen személyével szemben, Foster Dulles megkérdezte tőle, nem akar-e visszakozni a jelölésből. Ezt követően ra-

- gaszkodott ahhoz, hogy külön kocsival hajtsanak a Capitoliumhoz Bohlen meghallgatására, mert nem akarta, hogy közös fényképek készülhessenek róluk. Lásd Bohlen, *Witness to History*, 324.
34. Bedell Smith meghallgatása, Egyesült Államok Kongresszusi Levéltár, 253 és 260. Eltekintve az 1953-ban, a szenátus külügyi bizottsága előtt elmondottaktól, Bedell Smith 1949-ben megjelent memoárjaiban az eljövendő események egy másik, de összességében pontos előrejelzését adta; e szerint Molotov, Malenkov és Berija uralják majd az utódlás folyamatát, és hogy „semmi olyan küzdelemre nem kerül majd sor, ami akár csak mérhető volna azon gigászi hatalmi harcra, ami Lenin halálát követte”. Lásd Walter Bedell Smith, *My Three Years in Moscow* (New York: J. P. Lippincott, 1949), 95.
35. Emmet John Hughes, *The Ordeal of Power: A Political Memoir of the Eisenhower Years* (New York: Atheneum, 1963), 101., valamint naplóbejegyzés március 6-a, péntek napjáról, in Hughes Papers, MC073, Box 1, folder 5, Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton University. A. J. Liebling is felfigyelt a kormány zavarodottságára: „Meghalt egy rettentő öregember, és senki sem tudta, ennek milyen következményei várhatóak.” Lásd *New Yorker*, 1953. március 28., 105.
36. *New York Times*, 1953. március 6., 13.
37. Richard L. Bissell, Jr., papers, Walt and Eugene Rostow Series, Box 2 (A09–01) (a továbbiakban „RS”), Book III, 2, Dwight D. Eisenhower Presidential Library, Abilene, Kansas.
38. RS, III, 103.

39. Hughes, *The Ordeal of Power*, 100–101.
40. Lásd *FRUS*, VIII, 1075–1077. Charles Edward Wilson, aki a General Electric vezérigazgatója volt, nem összekeverendő Charles Erwin Wilsonnal, aki nemzetvédelmi miniszterként szolgált Eisenhower alatt, és később a General Motors vezérigazgatója lett. Érdemes kiemelni, hogy Wilson korábban ugyanezzel a javaslattal állt elő Truman elnöknek is.
41. Harold Stassen javaslatának vázlatát, amelyet a Lélektani Stratégiai Tanács tagjainak prezentált 1953. március 10-én, megtalálható: Jackson, C. D.: Records, 1953–1954, Box 1, Pre-Acc, Folder: „PSB Plans for Psychological Exploitation of Stalin's Death”, Dwight D. Eisenhower Presidential Library.
42. RS, III, 1.
43. *FRUS*, VIII, 1117.
44. RS, III, 2.
45. Uo., III, 3.
46. Uo., III, 5.
47. *FRUS*, VIII, 1122.
48. RS, III, 17.
49. Idézi Larres, *Churchill's Cold War*, 133.
50. Március 11-ei levélváltásuk megtalálható: Peter G. Boyle (szerk.), *The Churchill–Eisenhower Correspondence, 1953–1955* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1990), 31–32.
51. Frank Roberts, *Dealing with Dictators: The Destruction and Revival of Europe, 1930–1970* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1991), 165.

52. *New York Times*, 1953. március 11., 1. Az említett incidentsek áttekintéséért Richard Stebbinsnek tartozom köszönettel. Lásd Uő, *The United States in World Affairs 1953* (New York: Council on Foreign Relations and Harper & Row, 1955), 114–116.
53. Uo., 1953. március 13., 26.
54. *The Times*, 1953. március 13., 8.; 1953. március 14., 6., 7.
55. *Current Digest of the Soviet Press*, 1953, vol. 5, no. 8, 5. Állítólag Berija is hasonló kijelentést tett, mikor úgy fogalmazott fiának, hogy „véget kell vetni a külvilággal való szembenállásnak” a szovjet nép életének javítása érdekében. Lásd Sergo Beria, *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin* (London: Gerald Duckworth & Co., 2001), 253.
56. Idézi Marc Trachtenberg, *A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945–1963* (Princeton: Princeton University Press, 1999), 95.
57. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes* (Boston: Little Brown, 1990), 100–101.
58. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (1970), 392.
59. RS, III, 62.
60. Hughes, *The Ordeal of Power*, 103–105. Lásd továbbá Deborah Welch Larson, *Anatomy of Mistrust: US Soviet Relations During the Cold War* (Ithaca: Cornell University Press, 1997), 43–44.
61. Idézi W. W. Rostow, *Europe After Stalin: Eisenhower's Three Decisions of March 11, 1953* (Austin: University of Texas Press, 1982), 47.
62. *New York Times*, 1953. március 20., 3. Andrew Goodpaster tábornok, aki 1954 elejétől kezdve Eisenhower közvetlen

- környezetében dolgozott a Fehér Ház elnöki stábjának titkáráként és biztonsági összekötőjeként, évckkel később felidézte értesüléseit, miszerint „a kormánynak alaposan meggyűlt a baja azzal, hogy próbálta meghatározni, milyen jelentőséggel bír [Sztálin halála] az USA érdekeire és lépéseire nézvést”. In William B. Pickett (szerk.), *George F. Kennan and the Origins of Eisenhower's New Look: An Oral History of Project Solarium* (Princeton Institute for International and Regional Studies, no. 1, 2004), 37.
63. Eisenhower, *Mandate for Change*, 148.
64. A Nemzetbiztonsági Tanács 1953. április 8-ai ülését idézi Leffler, *For the Soul of Mankind*, 105.
65. Eisenhower, *Mandate for Change*, 144.
66. Idézi Townsend Hoopes, *The Devil and John Foster Dulles* (Boston: Atlantic Monthly Press, 1973), 171.
67. *New York Times*, 1953. április 3., 3.
68. 1953 tavaszán voltak olyan pillanatok, amikor az Eisenhower-kormányt olyannyira dühítette és nyugtalanította a háború menete, hogy komolyan fontolóra vette, hogy atomfegyvereket vet be a kommunista erők ellen. Lásd John Lewis Gaddis, *The Long Peace: Inquiries Into the History of the Cold War* (New York: Oxford University Press, 1987), 124–129.
69. *New York Times*, 1953. április 3., 5.
70. Thomas Whitney, *Russia in My Life* (New York: Reynal, 1962), 283. Hetekkel később Wick már magyarázkodni kényszerült a szovjet sajtó azon állításaival szemben, miszerint ő és csoportja támogatták a szovjet „békeoffenzívát”, meggyőződve a Kreml szándékáról „a konfliktusok békés lezárását” illetően. A szovjet tisztviselők pozitív

- hangvételőnek látták jelentésüket, és boldogan kürtölték világgá Wick és kollégái egyetértését. Wick azonban nem akart rászédhetőnek tűnni, és elítélte a Kreml dicséretét, mint ami „oly sok hazugság... oly kevés szóban”. *New York Times*, 1953. április 18., 22.
71. *Time*, 1953. április 13., 28.
72. *New York Times*, 1953. április 2., 26.
73. Idézi Mark Kramer, „International Politics in the Early Post-Stalin Era: A Lost Opportunity, a Turning Point, or More of the Same?”, in Larres és Osgood (szerk.), *The Cold War After Stalin's Death*, xiv.
74. Pontos dátum nélküli feljegyzés Walt Rostowtól 1953 márciusának elejéről, 4., in C. D. Jackson, Records, 1953–54, Box 6, Pre-Acc, Rostow, Walter W. (4), Dwight D. Eisenhower Presidential Library.
75. Idézi Kramer, „International Politics in the Early Post-Stalin Era,” xiv.
76. *FRUS*, VIII, 1138.
77. Idézi Kramer, „International Politics in the Early Post-Stalin Era,” xv.
78. Bernard Pares, *A History of Russia* (New York, Knopf, 1944), 340–346.
79. Salisbury, *Moscow Journal*, 388.
80. Hughes, *The Ordeal of Power*, 104.
81. Idézi Leffler, *For the Soul of Mankind*, 103.
82. Idézi Cook, *The Declassified Eisenhower*, 179.; Hughes 1953. március 27-én Eisenhowernek küldött értesítőjéből.
83. Hoopes, *The Devil and John Foster Dulles*, 172. Lásd továbbá Larson, *Anatomy of Mistrust*, 47.

84. *Foreign Relations of the United States 1952–1954*, vol. II: National Security Affairs, Part 1, 267.
85. Hughes, *The Ordeal of Power*, 104.
86. Adams, *Firsthand Report*, 97.
87. Eisenhower beszédének teljes szövege megtalálható: Rostow, *Europe After Stalin*, 113–122.
88. *Newsweek*, 1953. április 27., 27.
89. *New York Times*, 1953. április 17., 24.
90. Adams, *Firsthand Report*, 97.
91. *New York Post*, 1953. április 17., 43.
92. *New Yorker*, 1953. május 2., 116.
93. *Newsweek*, 1953. április 27., 28.
94. Az adatokat idézi Cook, *The Declassified Eisenhower*, 180–181.
95. Adams, *Firsthand Report*, 97.
96. Hughes, *The Ordeal of Power*, 118.
97. Dulles nyilatkozatának teljes szövege megtalálható: Rostow, *Europe After Stalin*, 122–131.
98. Cook, *The Declassified Eisenhower*, 172.
99. RS, III, 93.
100. Oleg Troyanovsky, „The Making of Soviet Foreign Policy”, in William Taubman, Sergei Khrushchev és Abbot Gleason (szerk.), *Nikita Khrushchev* (New Haven: Yale University Press, 2000), 211.
101. Goold-Adams, *John Foster Dulles*, 61. Walt Rostow, aki közeli szemlélője volt ezen eseményeknek, csak feltételezni tudta, hogy Foster Dulles megmutatta az elnöknek beszéde szövegét, „noha a beszéd Dulles iratai között talált szöveg nem mutatja jelét annak, hogy effajta jóváhagyásra sor

- került volna". Lásd Rostow, *Europe After Stalin*, 80., valamint a 192. oldal 45-ös lábjegyzetét.
102. Idézi Larres, „Eisenhower and the First Forty Days after Stalin's Death”, 457.
103. Eisenhower, *Mandate for Change*, 148.
104. Bohlen teljes válaszához lásd Rostow, *Europe After Stalin*, 162–164.
105. Az Eisenhower beszédéhez fűzött szovjet kommentár teljes szövege megtalálható: Rostow, *Europe After Stalin*, 150–162.
106. Kennan levele Allen Dullesnek, 1953. április 25. C. D. Jackson, Records 1953–1954, Box 4, Folder: Kennan, Dwight D. Eisenhower Presidential Library.
107. Bohlen, *Witness to History*, 371.
108. *Pravda*, 1953. május 1., 4.
109. Izrael közeledéséről a Kremlhez az orvosper visszavonását követően lásd *New York Times*, 1953. április 5., 1. Lásd továbbá a *Pravda*-ban és az *Izvesztyija*-ban egyaránt megjelent cikkeket 1953. július 21-éről, amelyek megtalálhatóak: *Current Digest of the Soviet Press*, August 15, 1953, vol. V, no. 27, 13–14.
110. Ennek tapasztalatát Gilmore *Me and My Russian Wife* című könyvében írta meg; Robert Tucker a Princeton széles körben elismert történész- és politikatudományi professzora, valamint Sztálin életrajzírója lett.
111. Idézi Larres, *Churchill's Cold War*, 226.
112. Uo., 223. Hálával tartozom Klaus Larresnek Churchill beszédét és annak politikai leágazódásait illető beszámolójáért.

113. *The Times* (London), 1953. május 12., 3.
114. Uo., 6.
115. *New York Times*, 1953. május 12., 26.
116. Uo., 11.
117. Uo., 1953. május 15., 1.
118. Uo., 1953. május 12., 1. Két évvel később, 1955 februárjában, amikor Hruscsov leváltotta Malenkovot a miniszterelnöki tisztségéből, Eisenhower sajtótitkárának, James Haggertynek megmagyarázta, miért állt ellen a felhívásoknak 1953-ban, hogy találkozzon Malenkovval. „Borzasztóan sokáig tartott megértetni a britekkel, hogy Oroszország belső zűrzavarainak tükrében nem volna a szabad világ javára, ha Churchill, jómagam és valaki a francia oldalról nyilvánosan tárgyalóasztalhoz ülne bármely orosz vezetővel. Ha így tennénk, úgy azt jeleznénk, és nemcsak világszerte, de Oroszországon belül is, hogy elismerjük Malenkovot, vagy Bulganyint, vagy bárki mást vezetőjüknek. Ezzel határainkon belül hatalmas előnyhöz jutnának, és az minimalizálná az Oroszországban zajló hatalmi harcokat. Ezt nyilvánvalóan nem akarhatjuk, és ezért nem akartam találkozni egyetlen orosz vezetővel sem – eddig legalábbis nem.” Robert H. Ferrell (szerk.), *The Diary of James C. Haggerty, Eisenhower in Mid-Course, 1954–1955* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), 187–188.
119. Idézi *The Times* (London), 1953. május 13., 6.
120. Fish, „After Stalin’s Death,” 338.
121. A *Pravda* 1953. május 24-ei számában megjelent cikk teljes fordítása megtalálható: *The Current Digest of the Soviet Press*, 1953. június 13., vol. 5, no. 18, 8–11.

122. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, 362.
123. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (1970), 393.
124. *Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower 1953* (Washington, DC: National Archives and Records Service, US Government Printing Office, 1960), 372.
125. *New York Times*, 1953. május 24., 1.
126. Idézi Uri Bar-Noi, „The Soviet Union and Churchill's appeals for high-level talks, 1953–54: New Evidence from the Russian archives”, *Diplomacy & Statecraft*, vol. 9, no. 3 (November 1998), 115.
127. „Iz dnyevnyika Jakova Malika 30 ijunyja 1953, zapisz beszedi sz Premjer–Minyisztrom Veliko–Britanyii Cserssillem, 3 ijunyja, 1953”, *Izstocsnyik* 2 (2003).
128. Churchill 1953 januárjában járt New Yorkban, ahol személyes megbeszélést folytatott Eisenhowerrel annak beiktatása előtt. Következő találkozásukra december első hetében, Bermudán került sor.
129. Hoopes, *The Devil and John Foster Dulles*, 172.
130. Troyanovsky, „The Making of Soviet Foreign Policy”, 214., 218.
131. Adam Ulam, *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy, 1917–67* (New York: Praeger, 1968), 506.
132. *New Yorker*, 1953. március 28., 111.
133. Bohlen, *Witness to History*, 343–344.
134. Idézi Mark Kramer, „International Politics in the Early Post-Stalin Era”, xxxi–xxxii, n. 20.

135. John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy* (New York: Oxford University Press, 1982), 162.
136. Valamelyest hasonló incidensre került sor Mihail Gorbacsov reformkísérleteinek zenitjén. Richard B. Cheney, aki később George H. W. Bush alelnöke lett, ekkoriban védelmi miniszterként szolgált. A *Business Week* 1990. április 9-én arról számolt be, hogy „miközben a kormány többsége keblére ölelte Mihail Gorbacsov elnököt és reformjait, Cheney egyre inkább magára maradt meggyőződésével, miszerint a szovjetek jelentette fenyegetés továbbra is jelentős.” (35.) Állhatatosan ellenezte az amerikai–szovjet fegyveres szembenállás bármiféle enyhítését. Nézeteire rácafolva 1991 decemberében a Szovjetunió hivatalosan felbomlott.

HETEDIK FEJEZET: A KEZDET VÉGE

1. Troyanovsky, „The Making of Soviet Foreign Policy”, 209–210.
2. Mark Kramer, „The Early Post-Stalin Struggle and Upheavals in East-Central Europe”, I. rész, *Journal of Cold War Studies*, vol. 1, no. 1, Winter 1999, 6.
3. Christian F. Ostermann (szerk.), *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain* (Budapest: Central European University Press, 2001), 86–89. Lásd továbbá J. F. Brown, *Bulgaria Under Communist Rule* (New York: Praeger, 1970), 23–27.
4. *Manchester Guardian*, 1953. július 6., 1.

5. Otto Ulc, „Pilsen: The Unknown Revolt”, *Problems of Communism*, vol. 14, no. 3 (May–June 1965), 47.
6. Idézi Kramer, „The Early Post-Stalin Struggle and Upheavals in East-Central Europe”, I. rész, 22–23., 35.
7. „Transcript of Conversations between the Soviet Leadership and a Hungarian Workers’ Party Delegation in Moscow, 13 and 16 June 1953”, in Ostermann (szerk.), *Uprising in East Germany*, 145–153.
8. Lásd Kramer, „The Early Post-Stalin Struggle and Upheavals in East-Central Europe”. I. rész, 34.
9. *New York Times*, 1953. június 15., 5.
10. Victor Baras, „Beria’s Fall and Ulbricht’s Survival”, *Soviet Studies*, vol. 27, no. 3 (July 1975), 386.
11. *New York Times*, 1953. június 17., 1.
12. Uo.
13. Egyes becslések szerint a lakosság hetven százaléka hallgatta rendszeresen a RIAS adásait.
14. Arnulf Baring, *Uprising in East Germany: June 17, 1953* (Ithaca: Cornell University Press, 1972), 48–49.
15. *New York Times*, 1953. június 18., 1.
16. Uo., 1953. június 19., 12.
17. Az áldozatok számához lásd Kramer, „The Early Post-Stalin Struggle and Upheavals in East-Central Europe”, I. rész, 54.; valamint „Situation Report from Andrei Grechko and A. Tarasov to Nikolai Bulganin, 18 June, as of 8:00 a.m. Moscow Time (6:00 a.m. CET)”, in Ostermann (szerk.), *Uprising in East Germany*, 214–215., ugyanitt lásd a szerkesztő naprakész kutatásokra vonatkozó hivatkozását.
18. *New York Times*, 1953. június 18., 9.

19. Uo., 1953. június 20., 4.
20. Uo., 1953. június 18., 8.
21. Uo., 1953. június 19., 12.
22. Uo., 1953. június 20., 4.
23. Uo., 1953. június 18., 8.
24. Uo., 1953. június 27., 3.
25. Uo., 1953. június 19., 12.
26. A teljes jelentés megtalálható: „Document No. 60: Report from Vasilii Sokolovskii, Vladimir Semyonov, and Pavel Yudin—On the Events of 17–19 June 1953 in Berlin and the GDR and Certain Conclusions from These Events, 24 June 1953”, in Ostermann (szerk.), *Uprising in East Germany*, 257–285.
27. *New York Times*, 1953. június 23., 1.
28. Herbert R. Lottman, *Albert Camus: A Biography* (New York: George Braziller, 1980), 526.
29. *New York Times*, 1953. június 23., 8.
30. Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (1970), 319.
31. Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 258.
32. Uo., 263.
33. Hruscsov személyes beszámolója a Berija ellen szőtt összeesküvésről megtalálható: *Khrushchev Remembers* (1970), 323–341.
34. Mark Kramer, „Political Succession and Political Violence in the USSR Following Stalin's Death”, in Paul Hollander (szerk.), *Political Violence: Belief, Behavior, and Legitimation* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 69–92. A június 26-án tartott gyűlést, valamint Berija letartóztatásának és

bukásának más részleteit illetően erre az esszére támaszkodtam.

35. Lásd Amy Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 198. A könyv erőteljes leírását adja Berija letartóztatásának.
36. Idézi Kramer, „Political Succession”, 90.
37. Mark Kramer, „Declassified Materials from CPSU Central Committee Plenums: Sources, context, highlights”, *Cahiers du Monde russe*, 40/1–2, janvier–juin 1999, 279.
38. Malenkov vádjaihoz lásd „The Beria Affair”, *Political Archives of Russia*, vol. 3, no. 2/3 (Commack, New York: Nova Science Publishers, 1992), 71–76. Hruscsov és Molotov kommentárjaihoz lásd *uo.*, 83., illetve 85.
39. „The Beria Affair,” 109–113., 156.
40. *Uo.*, 145.
41. Idézi Kramer, „Declassified Materials”, 280.
42. Hruscsov Beriját illető vádjaihoz lásd Resis, *Molotov Remembers*, 334.; Andrei Gromyko, *Memoirs* (New York: Doubleday, 1989), 317.; Shepilov, *The Kremlin's Scholar*, 260.; Pavel Sudoplatov, Anatoli Sudoplatov, Jerrold L. és Leona P. Schecter, *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness—A Soviet Spymaster* (Boston: Little, Brown, 1994), 363–364.; „The Beria Affair,” 82.
43. Lásd *New York Times*, 1953. július 10., 1. és 5. a *Pravda* cikkével, valamint Berija további feltételezett bűneivel kapcsolatban.
44. *Uo.*, 1953. július 11., 10.
45. *Uo.*, 1953. július 10., 1.

46. Idézi *uo.*, 1953. július 11., 4.
47. Lásd Emmet John Hughes papers, MC073, Box 2., Folder 5. A kormányzati táviratok pontos dátuma ismeretlen, július elejére datálhatóak. Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton University.
48. Bohlen, *Witness to History*, 356.
49. A *New York Times* vezető külpolitikai tudósítója, C. L. Sulzberger hasonló zavart tapasztalt, megjegyezve, hogy „az utóbbi hónapok során valószínűleg a szovjet ügyek egyetlen szakértője sem lehetett biztos abban, melyik politikus melyik álláspontot is képviseli a Szovjetunióban”. Mindkét idézet forrása: *New York Times*, 1953. július 11., 4 és 3.
50. *Uo.*, 1.
51. *Uo.*, 1953. július 13., 4.
52. Scammell, *Solzhenitsyn: A Biography*, 278.
53. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. III, 280–283. Magyarul: Alekszandr Solzsenyicin: *A Gulag szigetvilág 1918–1956*, ford. Soproni András, Európa Könyvkiadó, 1993, III. kötet, 324–325.
54. Solzsenyicin beszámolójához a kengiri felkelésről lásd *uo.*, 285–331. Magyarul: *Uo.*, 327–379.

UTÓSZÓ

1. Ehrenburg, *Ljugyi, godi, zszizny*, III. kötet, 246–247. Magyarul: Ilja Ehrenburg: *Emberek, évek, életem*, ford. Elbert János, Gondolat, 1966, III. kötet, 519–520.
2. Berija levele Malenkovhoz, 1953. július 1., in O. B. Mozhovina (szerk.), *Gyelo Lavrentyija Berii* (Moszkva: Kucsukovo pole, 2015), 25., 32.

3. Berija 1953. július 2-án írt leveléhez lásd *uo.*, 36.
4. Központi Bizottság anyagai, A1046, OO2-es tekercs, *gyelo* 4, 64, Widener Library of Harvard University; Merkulov Hruscsovnak írt levelének dátuma 1953. július 21. Andrej Gromikónak hasonló tapasztalatban volt része. A Krcmlbe látogatva arra lett figyelmes, hogy „hangos kacaj szűrődik ki... Hruscsov irodájából. Ki volt benn? A politbüro azon tagjai, akik másnap lehajtott fejjel, gyászos arccal temetik majd el Sztálint.” Lásd Gromyko, *Memoirs*, 357. Halálát követően éveken át folyt a nyilvános találgatás, miszerint Sztálint meggyilkolták. A *New York Times* 1954. szeptember 20-ai számában címlapon hozta Harrison Salisbury cikkét, amely a következő szókimondó és provokatív állítással kezdődött: „Egyáltalán nem lehetetlen, hogy 1953. március 5-én Sztálint megölte közeli bajtársainak azon csoportja, amely ma Oroszországot irányítja.” A moszkvai pletykák alapján Salisbury úgy fogalmazott, „számos közvetlen bizonyíték” utal arra, hogy a diktátorral szövetségesei végeztek, akik tulajdon életüket és jólétüket akarták megvédeni a halálos veszedelem pillanatában. Az effajta feltételezések nem hagytak alább. 1958 szeptemberében az amerikai CBS csatorna nagynevű Playhouse 90 sorozatának részeként bemutatott egy dokumentumdrámát, amely a *The Plot to Kill Stalin* (Összeesküvés Sztálin meggyilkolására) címet viselte. A műsor úgy ábrázolta az ekkoriban már miniszterelnök Hruscsovot, mint aki megakadályozta, hogy gyógyszerrel adjanak a haldokló Sztálinnak. Mint azt az egykori moszkvai tudósító, Daniel Schorr felidézte, „koholt történet volt ez, hogy Hruscsov tettestárs

lett volna Sztálin halálában. Azt beszélték, a plafonig ugrott dühében, amikor értesült a műsorról.” Lásd Schorr, *Staying Tuned: A Life in Journalism* (New York: Pocket Books, 2001). Bosszúból a Kreml bezáratta a CBS moszkvai irodáját, és csak 1960-ban engedélyezte újbóli megnyitását.

5. Központi Bizottság anyagai, A1046, OO2-es tekercs, *gyelo* 4, 117. A levél dátuma 1953. július 12.
6. Gnyegyin levele megtalálható: V. N. Hausztov (szerk.), *Gyelo Berija: prigovor obzsalavanyiju ne podlezsit* (Moszkva: Mezsdunarodnij fond „gyemokratyija”, 2012), 98–100. A levél 1953. július 16-án íródott, alig két nappal azután, hogy Berija letartóztatását nyilvánosságra hozták. Sztálin örökösei jól ismerték Gnyegyint, és nem csak a külügyminisztériumi munkájából: apja, Alekszandr Parvusz Lenin közeli munkatársa volt. A hatvanas években Gnyegyin szorosan együttműködött az „első disszidensként” köztis mert Frida Vigdorovával: Leningrádban közösen követték figyelemmel a költő Jozsif Brodskij tárgyalását 1964 márciusában, és az eljárásról írt beszámolójuk később kellemetlen helyzetbe hozta a rezsimit.
7. Hausztov (szerk.), *Gyelo Berija*, 205–206.
8. *New York Times*, 1953. december 20., E1.
9. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (New York: Grove Weidenfeld, 1991), 333.
10. Uo.
11. A TASZSZ-közleményt idézi a *New York Times*, 1953. december 21., 3.
12. Idézi Knight, *Beria*, 201.

13. Központi Bizottság anyagai, A1046, OO2-es tekercs, *gyelo* 4, 127, Widener Library. A jelentés dátuma: 1953. augusztus 14.
14. Emmet John Hughes naplójából, MC073, Box 2., Folder 5., 1953. július 23., Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton University.
15. Hughes, *The Ordeal of Power*, 360.
16. Hoopes, *The Devil and John Foster Dulles*, 171.
17. Rostow, *Europe After Stalin*, 75.
18. Bohlen, *Witness to History*, 371.
19. Larres, „Eisenhower and the First Forty Days after Stalin's Death”, 457.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Adams, Sherman: *Firsthand Report: The Story of the Eisenhower Administration*, New York: Harper and Brothers, 1961.
- Alliluyeva, Svetlana: *Twenty Letters to a Friend*, ford.: Priscilla Johnson McMillan, New York: Harper & Row, 1967.
- Barnes, Steven A.: *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society*, Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Bartoli, Georges: *The Death of Stalin*, ford.: Raymond Rosenthal, New York: Praeger, 1975.
- Beam, Jacob: *Multiple Exposure: An American Ambassador's Unique Perspective on East-West Issues*, New York: Norton, 1978.
- „The Beria Affair”, *Political Archives of Russia*, Vol. 3, No. 2/3., Commack, New York: Nova Science Publishers, 1992.
- Bohlen, Charles: *Witness to History*, New York: Norton, 1973.
- Boyle, Peter G. (szerk.): *The Churchill–Eisenhower Correspondence, 1953–1955*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1990.

- Brent, Jonathan és Naumov, Vladimir P.: *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948–1953*, New York: HarperCollins, 2003.
- Djilas, Milovan: *Conversations with Stalin*. Trans. Michael B. Petrovich. Harmondsworth: Penguin, 1969. Magyarul: Milovan Gyilas: *Beszélgetések Sztálinnal*, ford.: Radics Viktória, Magvető, 1989.
- Documents on Israeli–Soviet Relations 1941–1953.*, Part II: May 1949–1953, London: Frank Cass, 2000.
- Eisenhower, Dwight David: *Mandate for Change 1953–1956: The White House Years, A Personal Account*, Garden City, New York: Doubleday, 1963.
- Fitzpatrick, Sheila: *On Stalin's Team: The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*, Princeton: Princeton University Press, 2015.
- Foreign Relations of the United States, 1952–1954*, Vol. VIII: Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean, főszerkesztő: William Z. Slany, Washington: US Government Printing Office, 1984 („FRUS, VIII”).
- Frezinszkij, Borisz: „Ilja Ehrenburg v godi sztalinszkovo gosztanyiszemityizma – polemika sz g. Kosztircsenko”, *Piszatyeli i szovjetszkije vozsgyi*, Moszkva: Ellisz lak, 2008.
- Gilboa, Yehoshua A.: *The Black Years of Soviet Jewry 1939–1953*, Boston: Little, Brown, 1971.
- Gilmore, Eddy: *Me and My Russian Wife*, Garden City, New York: Doubleday, 1954.
- Gorlizki, Yoram és Khlevniuk, Oleg: *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*, Oxford: Oxford University Press, 2004.

- Gruliov, Leo (szerk.): *Current Soviet Policies: The Documentary Record of the Nineteenth Party Congress and the Reorganization after Stalin's Death*, New York: Praeger, 1953.
- Hausztov, V. N. (szerk.): *Gyelo Berija: prigovor obzsalavanyiju ne podlezsit*, Moszkva: Mezsdunarodnij fond „gyemokratyija”, 2012.
- Hoopes, Townsend: *The Devil and John Foster Dulles*, Boston: Atlantic Monthly Press, 1973.
- Hughes, Emmet John: *The Ordeal of Power: A Political Memoir of the Eisenhower Years*, New York: Atheneum, 1963.
- Khlevniuk, Oleg: *Master of the House: Stalin and his Inner Circle*, ford.: Nora Seligman Favorov. New Haven: Yale University Press, 2009.
- Khrushchev, Nikita. *Khrushchev Remembers*, fordította és szerkesztette: Strobe Talbot, Boston: Little, Brown, 1970.
- Khrushchev, Nikita: *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*, fordította és szerkesztette: Jerrold L. Schecter és Vyacheslav V. Luchkov, Boston: Little, Brown, 1990.
- Khrushchev, Nikita: *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, fordította és szerkesztette: Strobe Talbot, Boston: Little, Brown, 1974.
- Kostyrchenko, Gennadi: *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia*. Orosz nyelvből fordítva. Amherst, New York: Prometheus Books, 1995.
- Kosztircsenko, Gennagyij: „Gyeportacija–Misztyifikacija”, *Lek-haim*, 2002. szeptember.
- Kosztircsenko, Gennagyij (szerk.): *Goszudarsztvennij antyisze-mityizm v SzSzSzR ot nacsala do kulminacii 1938–1953*, Moszkva: Matyerik, 2005.

Kramer, Mark: „Declassified Materials from CPSU Central Committee Plenums: Sources, context, highlights.” *Cahiers du Monde russe*, 40/1–2, janvier–juin 1999.

Kramer, Mark: „The Early Post-Stalin Struggle and Upheavals in East-Central Europe”. Part I, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 1, No. 1, Winter 1999; Part II, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 1, No. 2, Spring 1999; Part III, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 1, No. 3, Fall 1999.

Kramer, Mark: „Political Succession and Political Violence in the USSR Following Stalin's Death”, *Political Violence: Belief, Behavior, and Legitimation*, szerk.: Paul Hollander, New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Larres, Klaus: *Churchill's Cold War: The Politics of Personal Diplomacy*, New Haven: Yale University Press, 2002.

Larres, Klaus: „Eisenhower and the First Forty Days after Stalin's Death: The Incompatibility of Détente and Political Warfare”, *Diplomacy & Statecraft*, Vol. 6, No. 2, July 1995.

Larres, Klaus és Osgood, Kenneth (szerk.): *The Cold War After Stalin's Death: A Missed Opportunity for Peace?* Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 2006.

Leffler, Melvyn P.: *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. New York: Hill & Wang, 2007.

Leonhard, Wolfgang: *The Kremlin Since Stalin*, ford.: Elizabeth Wiskemann és Marian Jackson, New York: Praeger, 1962.

Mikojan, Anasztasz Ivanovics: *Tak bilo: razmislenija o minuvsem*, Moszkva: Vagriusz, 1999.

Mjasznyikov, Alekszandr, közreműködött: J. I. Csazova: *Ja lecsil Sztalina*, Moszkva: Ekszmo, 2011.

- Mozohina, O. B. (szerk.): *Gyelo Lavrentyija Berii*, Moszkva: Kucsukovo pole, 2015.
- Ostermann, Christian F. (szerk.): *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain*. Budapest: Central European University Press, 2001.
- Pinkus, Benjamin (szerk.): *The Soviet Government and the Jews 1948–1967*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Plomper, Jan: *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*, New Haven: Yale University Press, 2012.
- Rapoport, Yakov: *The Doctors' Plot of 1953*, ford.: N. A. Persova és R. S. Bobrova, Cambridge: Harvard University Press, 1991.
- Resis, Albert (szerk.): *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev*. Chicago: I. R. Dec, 1993.
- Ribin, A. T.: „Rjedom sz I. V. Sztalinim”, *Szociologicseszkije isz-szledovanyija*, 1988. május–június.
- Rostow, W. W.: *Europe After Stalin: Eisenhower's Three Decisions of March 11, 1953*, Austin: University of Texas Press, 1982.
- Salisbury, Harrison E.: *Moscow Journal: The End of Stalin*, Chicago: University of Chicago Press, 1962.
- Shepilov, Dmitrii: *The Kremlin's Scholar: A Memoir of Soviet Politics Under Khrushchev*, szerk.: Stephen Bittner, ford.: Anthony Austin, New Haven: Yale University Press, 2007.
- Solzhenitsyn, Aleksandr I.: *The Gulag Archipelago 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation*. Vol. III, ford.: Harry Willetts. New York: Harper & Row, 1978. Magyarul: Alekszandr Solzsenyicin: *A Gulag szigetvilág 1918–1956*, ford.: Soproni András, Európa Könyvkiadó, 1993.

Szimonov, Konsztantyin: *Glazami cseloveka mojevo pokolenyija*, Moszkva: Novosztyi, 1988.

Taubman, William: *Khrushchev: The Man and His Era*, New York: Norton, 2003.

Tertz, Abram (Andrei Sinyavsky): *Goodnight!*, ford.: Richard Lourie, New York: Penguin, 1989.

Az USA külügyminisztériumának bizalmas központi anyagai; „A Guide to the Soviet Union: Internal Affairs 1950–1954 and Foreign Affairs 1950–1954”, szerk.: Paul Kesaris, a bevezetőt írta: Robert Lester, Frederick, Maryland: A Microfilm Project of University Publications of America, Inc., 1985.

Yevtushenko, Yevgeny: *A Precocious Autobiography*, ford.: Andrew R. MacAndrew. New York: Dutton, 1963.

Zubok, Vladislav M.: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009.

NÉVMUTATÓ

- Adams, Sherman 212, 245–247
 Adenauer, Konrad 251, 259
 Ahasvérus király 173
 Alekszejeva, Ijudmila 181, 182
 Aliger, Margarita 127, 128
 Allilujeva, Nagyvezsda (Sztálin második felesége) 73
 Allilujeva, Szvetlana (Sztálin lánya) 21, 23, 32, 51
 Andrejev, Andrej 102
 Andrijanov, V. M. 296
 Antonov-Ovszejenko, Anton 121, 122
 Aragon, Louis 166
 Aron, Raymond 104
 Atatürk, Musztafa Kemal 170
 Baring, Arnulf 280
 Batyickij, Pavel 316
 Bászov, B. A. 187, 188
 Beam, Jacob 44–46, 178, 200, 216
 Bedell Smith, Walter 217–219, 223
 Beneš, Eduard 271
 Ben-Gurion, David 95, 97, 103, 104, 112, 174
 Bergelszon, David 94
 Bergson, Henri 107
 Berija, Lavrentyij 11, 14, 18, 24, 26–30, 33, 34, 52, 53, 56, 68, 69, 73, 101–103, 112, 142–144, 146, 149, 179, 191, 193, 197, 198, 223, 258, 273–276, 289–303, 307, 311–318
 Birger, Borisz 132
 Bloh, Regina Grigorjevna 107
 Bohlen, Charles 42, 45, 202, 217, 218, 238, 252–254, 265, 319

- Bonaparte, Napóleon 140, 143, 265, 296
 Bonner, Jelena 185–187, 342
 Bonner, Ruth 187
 Bravo, Luis 21
 Brent, Jonathan 118, 119
 Brezsnyev, Leonyid 181
 Bridges, Styles 217
 Bubnov, Andrej 78
 Bugyonnij, Szemjon 178
 Buharin, Nyikolaj 62, 63, 150, 162, 303
 Bulganyin, Nyikolaj 14, 24, 26, 27, 30, 33, 51, 52, 56, 69, 102, 142, 144, 146, 147, 149, 191, 274, 290, 292, 312, 316
 Camus, Albert 288, 289
 Canava, Lavrentyij 197, 198
 Chamberlain, Neville 258, 259
 Cheney, Richard B. 366
 Cook, Blanche Wiesen 250
 Coolidge, Calvin 39
 Cutler, Robert 38
 Csajkovszkij, Pjotr 152, 159
 Csehov, Anton 159
 Cservenkov, Vulko 269
 Csesznokov, D. 122
 Csiang Csing 171
 Csou En-laj 144, 170, 171, 177–179
 Dallin, David 164
 Davis, dr. Jerome 126
 De Gaulle, Charles 80
 Deutscher, Isaac 190, 191
 Dewey, Thomas 210
 Djilas, Milovan 324, 376
 Dubinszkij, Rosztjiszlav 159, 160, 346
 Duclos, Jacques 111
 Dulles, Allen 37, 38, 214, 239, 253, 285, 302, 363
 Dulles, John Foster, lásd Foster
 Dulles, John
 Dzsingisz kán 161
 Eban, Abba 96, 97, 103, 317, 334
 Eden, Anthony 41, 42, 227, 229
 Ehrenburg, Ilja 15, 80, 109, 110, 127–134, 153, 200, 254, 255, 260, 311, 331, 338, 340
 Eisenhower, Dwight 9, 11, 37–42, 44, 48, 78, 79, 169, 178, 208, 209, 211–215, 217–229, 231–234, 241–252, 256, 260, 262, 285, 296, 318–320

- Eliashev, Shmuel 103
 Epstejn, Aszja Boriszovna 107
 Erzsébet, II., királynő 237
 Ettinger, J. G. 98, 108, 201, 353

 Fefer, Icik 94
 Fejnberg, Szamuil 159
 Feldman, A. A. 98, 108
 Flanner, Janet 166
 Foster Dulles, John 9, 37–41, 43, 45, 46, 209, 210, 212–215, 217–219, 224–226, 234, 242–244, 248–251, 253, 256, 263, 265, 266, 302, 318, 319
 Foster, John 209
 Frejdenberg, Olga 92
 Freud, Sigmund 107
 Fürst, Juliane 182, 349

 Gaddis, John Lewis 265, 360, 366
 Gandhi, Mahátma 323
 Gessen, Irina 186
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe 168
 Gilmore, Eddy 35, 50, 51, 151, 255, 325
 Ginzburg, Jevgenyija 185, 349
 Gnyegyjin, Jevgenyij 314, 372
 Gofstejn, David 94

 Goglidze, Szergej 316
 Gogol, Nyikolaj 159
 Gómez, Dolores Ibárruri 61
 Goodpaster, Andrew 359
 Goold-Adams, Richard 251, 354, 362
 Gorbacsov, Mihail 12, 118, 123, 310, 366
 Gorkij, Makszim 22
 Gorlizki, Yoram 322, 330, 376
 Gorsenyin, Konsztantyin 203
 Götling, Willi 282
 Gottwald, Klement 61, 86
 Grinstejn, A. M. 98
 Gromiko, Andrej 144, 297, 298, 371
 Grosszman, Vaszilij 127, 341
 Grotewohl, Otto 279, 285
 Gurevics, Hizsnyak 316

 Gyekanozov, Vlagyimir 316
 György V., király 237

 Hagerty, James 37, 38, 364
 Hammarskjöld, Dag 236
 Händel, Georg Friedrich 49
 Harriman, Averell 17
 Harrison, Benjamin 209
 Havinszon, Jakov 128–131

- Heller, Mihail 121, 338
 Hemingway, Ernest 80, 331
 Hess, Rudolf 236
 Hitler, Adolf 45, 49, 100, 105,
 108, 119, 148, 161–163, 216,
 257, 259, 265, 314
 Hlevnyuk, Oleg 71, 77, 197
 Hoopes, Townsend 243, 263,
 318, 360, 361, 365, 377
 Hoover, Herbert 212
 Hoxha, Enver 167, 276, 346
 Hrennyikov, Tyihon 158, 345
 Hruscsov, Nyikita 14, 23–28, 30,
 33, 51, 55, 56, 67–69, 72, 76–
 78, 94, 123, 124, 126, 136,
 137, 142, 147–149, 159, 179,
 191, 195, 202, 231, 260, 274,
 289, 290–293, 295–299, 309,
 312–316, 320
 Hruscsov, Szergej 72, 157, 330
 Hughes, Emmet John 219, 220,
 222, 232, 233, 241–243, 246,
 248, 318, 356
 Ignatyjev, Szemjon 26, 199
 Isztomina, Valentyna 56
 Jackson, C. D. 38, 211, 221, 224,
 225, 242
 Jagoda, Genrih 149
 Jakir, Iona 76
 Jakovlev, Alekszandr 122, 123
 Jelcin, Borisz 118, 159
 Jevtusenko, Jevgenyij 154, 156,
 157, 182, 184
 Jezsov, Nyikolaj 149
 Joxe, Louis 21
 Júdás Iskarióti 108
 Jugov, Anton 269
 Kaganovics, Lazar 27, 30, 61, 68,
 69, 76, 77, 102, 110, 125, 126,
 142, 144, 147, 149, 316
 Kamenyev, Lev 78, 162, 303
 Kan, K. A. 89
 Kaverin, Venyjamin 129, 342
 Kennan, George 20, 45, 207–
 209, 217, 218, 253, 317
 Kirk, Alan 19
 Kirkpatrick, Sir Ivone 229
 Kitchlew, dr. Saifuddin 21, 323,
 324
 Knowland, William F. 258
 Kobulov, Bogdan 314, 316
 Kogan, B. B. 98, 108
 Kogan, M. B. 98, 108, 201
 Komarov, Vlagyimir 85, 86, 331
 Konyev, Ivan 315

- Kosztircsenko, Gennagyij 337, 340, 342, 343, 376, 377
 Kozincev, Ljubov 341
 Kramer, Mark 277, 293, 295, 361, 365–369
 Kubovy, Arie 67
 Kuznyecov, Nyikolaj 76, 131, 330
 Kvitko, Lejb 94
- La Pasionaria (Dolores Ibárruri Gómez) 61
 Lansing, Robert 209, 210
 Larres, Klaus 216, 319, 354, 355, 361, 363, 378
 Leccœur, Auguste 61, 329
 Lenin, Vlagyimir 22, 39, 72, 78, 150, 151, 163, 165, 180, 208, 219
 Leviero, Anthony 220
 Lie, Trygve 235
 Liebling, A. 48, 265, 357
 Litvinov, Makszim 314
 London, Artur 332
 Lozgacsov, Pjotr 28
 Lukomszkij, Pavel 30
- Makljarszkij, Izidor 118, 119
 Malenkov, Georgij 14, 18, 24, 26–30, 32, 33, 52–54, 57, 62–65, 68, 69, 70, 73, 82, 102, 116, 129, 142–146, 149, 171, 178, 190, 197, 215, 223, 230–234, 252, 260–263, 291–293, 314, 319
- Malik, Jakov 262
 Mamulov, Sztjepan 316
 Mandelstam, Nagyezsda 29, 325
 Mao Ce-tung 23, 44, 66, 143, 144, 170–172, 190, 224, 230, 261
 Mária királyné (V. György felesége) 237
 Marinyin, M., *lásd* Havinszon, Jakov
 Markis, Perec 94
 Marty, André 79–82, 331
 Marx, Karl 237
 Masaryk, Jan 271
 Mastny, Vojtech 214, 354
 Mayer, Rene 174
 McCarthy, Joseph 45, 217, 218, 244
 Medvegyev, Roj 97, 121
 Mehnert, Klaus 42
 Meir, Golda 90
 Menderes, Adnan 18
 Menon, K. P. S. 21, 41, 324
 Merkulov, Vszevolod 312, 313, 316, 371
 Mesik, Pavel 316

- Miklós, I., cár 240, 241, 295
 Miklós, II., cár 344
 Minc, Iszaak 128–132
 Mirszkij, Pavel 160
 Mjasznyikov, Alekszandr 31, 51,
 52, 55, 140, 141, 325, 328, 379
 Molotov, Vjacseszlav 18, 20, 24,
 26, 53, 68–77, 102, 124, 142–
 144, 146, 152, 162, 179, 196,
 231, 247, 267, 273, 276, 296–
 299, 314, 316
 Mordecháj 174
 Morgan, William, 217
 Mosaddeq, Mohammad 172
 Moszkalenko, Kirill 292–294
 Murrow, Edward R. 259

 Naguib, Muhammad 173
 Nagy Imre 276
 Naumov, Vladimir 118, 119, 331,
 333, 340
 Nehru, Dzsaváharlál 173
 Nicolaevsky, Boris 164, 346
 Nixon, Richard 39, 215, 248
 Noble, John 195, 351
 Nuschke, Otto 281

 Nyekrics, Alekszandr 121, 183
 Nyesznyevics, Celija Markovna 107

 Ogorcov, Szergej 197, 198
 Ojsztrah, David 112, 159, 160
 Orwell, George 161, 317

 Panyuskin, Alekszandr 171
 Paperno, Dora Mojszejevna 107
 Pares, Bernard 240, 361
 Paszternak, Borisz 92
 Patton, George 270, 328
 Pauker, Ana 116, 117
 Pauker, Zalman 117
 Perón, Juan 165
 Pervuhin, Mihail 30, 69, 147
 Petrovna, Matrvona 25–28
 Picasso, Pablo 166, 346
 Pierre, André 164
 Plamper, Jan 350, 351
 Ponomarenko, Pantyelejmon K.
 124
 Poszkrjobisev, Alekszandr 17,
 64, 89
 Powers, Gary 150
 Prokofjev, Szergej 158–160, 345
 Puskin, Alekszandr 150
 Putyin, Vlagyimir 118

 Rákosi Mátyás 275, 276
 Rapoport, Jakov 32, 109, 201,
 325, 335, 353

- Razgon, Lev 49
 Reston, John „Scotty” 211, 234, 250
 Reuter, Ernst 284
 Ribin, Alekszej 325, 379
 Rjumin, Mihail 118, 119, 199–201
 Robinson, George Edward 237
 Roosevelt, Franklin D. 169, 209, 218, 242, 264
 Rosen, Moses 117
 Rosenberg, Ethel 110, 111, 288
 Rosenberg, Julius 111, 288
 Rostow, Walt 221, 225, 226, 239, 250, 318, 357, 361–363
 Rosztropovics, Msztyiszlav 159, 160
 Rosztropovics, Veronyika 160
 Rovere, Richard 247

 Salisbury, Harrison 19, 36, 37, 46, 48, 90, 97, 102, 151, 154, 180, 211, 240, 302
 Sándor, II., cár 240, 241
 Scammell, Michael 184, 304, 349, 370
 Schwartz, Harry 60
 Scserbakov, Alekszandr 98
 Sepilov, Dmitrij 62, 65, 68–70, 71, 76, 132, 133, 157, 290, 291, 298
 Signoret, Simone 110, 332
 Simelijovics, Borisz 99
 Slánský, Rudolf 82, 85–88, 90, 95–97, 100, 116, 117, 332
 Sosztakovics, Dmitrij 111, 112, 159, 335
 Speer, Albert 236
 Spellman, Francis 79
 Stassen, Harold 223, 224, 358
 Staszewski, Stefan 339
 Stern, Lina 15, 94
 Stöckler Lajos 116
 Sulzberger, C. L. 81, 370
 Svernyik, Nyikolaj 18

 Szaburov, Makszim 30, 69, 147
 Szaharov, Andrej 183–185, 187, 338, 342
 Szavics, Alja 338
 Szimonov, Konsztantyin 15, 52, 54, 70, 136, 137, 179, 192, 328, 348, 351
 Szinyavszkij, Andrej 10, 156, 157, 189
 Szokolnyikov, Grigorij 78
 Szolovjov, Mihail 102
 Szolzsenyicin, Alekszandr 121, 122, 135, 182, 184, 185, 304, 307, 308, 338, 342, 380

- Sztálin, Joszif 9–83, 85–109, 111, 113, 116–137, 139–175, 177–194, 196, 197, 199, 202–205, 207, 208, 211–216, 218–223, 225–231, 234–236, 239, 241–245, 252, 254–256, 260–262, 264, 266–270, 272–276, 278, 285, 289–291, 293, 295, 301–304, 309, 310, 312, 313, 315, 317–319
- Sztálin, Szeptelana lásd Allilujeva, Szeptelana
- Sztálin, Vaszilij (Sztálin fia) 32, 34, 35, 55
- Szudoplatov, Pavel 298, 299
- Szurkov, Alekszej 154
- Taft, Robert 327
- Tamm, Igor 183
- Tatyjana (Jelena Bonner lánya) 187, 349
- Taubman, William 193, 351, 362
- Thalmann, Ernst 283
- Thorez, Maurice 61, 66
- Tillon, Charles 79–82
- Tito, Joseph Broz 46, 82, 87, 267, 324
- Togliatti, Palmiro 66
- Tretjakov, Andrej 181
- Trockij, Lev 62, 63, 78, 162, 165, 208, 303, 353
- Trojanovszkij, Oleg 251, 264, 267
- Truman, Harry S. 16, 19, 39, 40, 209, 210, 213, 218, 227, 264, 327, 358
- Tucker, Robert 256, 363
- Tyimasuk, Ligyija 109, 135, 198
- Ulam, Adam 58, 59, 264, 329, 339, 365
- Ulbricht, Walter 46, 272, 273, 278, 279, 286–289, 297–300
- Vandenberg, Arthur 210
- Vinogradov, Vlagyimir 17, 18, 94, 95, 108
- Visinszkij, Andrej 20, 74, 144, 146, 301, 339
- Visnyevszkaja, Galina 182, 345
- Volkogonov, Dmitrij 17, 316, 372
- Vorosilov, Kliment 27, 30, 65, 66, 68–71, 75, 76, 102, 124–126, 142, 144, 147, 149, 316
- Vovsz, Miron 94, 95, 98, 108
- Vovsz-Mihoelsz, Natalja 111, 112, 336

- Weinberg, Mieczysław 111, 112,
200, 335, 336
Welker, Herman 217
Whitney, Thomas 238, 360
Wick, James 238, 360, 361
Wilson, Charles E. 222, 223, 358
Wilson, Woodrow 209, 210
Wisner, Frank 214, 215
Zakuszov, Vaszilij 186
Zarubin, Georgij 238
Zinovjev, Grigorij 78, 162, 303
Zsdanov, Andrej 98, 109, 198
Zsemcsuzsina, Polina 73, 74, 196
Zsukov, Georgij 292, 293

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	5
Bevezetés	9
Első fejezet / Sztálin halála	13
Második fejezet / Új tisztogatás	57
Harmadik fejezet / A sztálini paranoia és a zsidóság	85
Negyedik fejezet / A Kreml továbblép	139
Ötödik fejezet / Váratlan reformok	177
Hatodik fejezet / Esély a békére?	207
Hetedik fejezet / A kezdet vége	267
Utószó	311
Jegyzetek	321
Válogatott bibliográfia	375
Névmutató	381

Európa Könyvkiadó, Budapest
Felelős kiadó M. Nagy Miklós igazgató

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt.
Felelős vezető György Géza vezérigazgató
Készült Debrecenben, 2017-ben
Felelős szerkesztő M. Nagy Miklós

Művészeti vezető Tabák Miklós

Borítótervező Binder Izabella

Készült 24,5 (A/5) ív terjedelemben
ISBN 978 963 405 687 4

www.europakiado.hu
www.facebook.com/europakiado